

**T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

**SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE
KALKINMA SÜRECİNİN İKTİSADİ VE POLİTİK
ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Sinan ERDOĞAN**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ACARAVCI**

Hatay-2020

**T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

**SAHRAALTI AFİRKA ÜLKELERİNDE
KALKINMA SÜRECİNİN İKTİSADİ VE POLİTİK
ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Sinan ERDOĞAN**

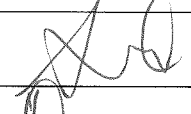
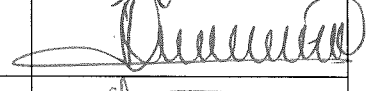
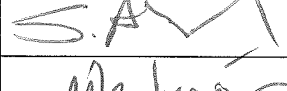
**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ACARAVCI**

Hatay-2020

ONAY

SİNAN ERDOĞAN tarafından hazırlanan “**SAHRAALTI AFRİKA ÜLKELERİNDE KALKINMA SÜRECİNİN İKTİSADİ VE POLİTİK ANALİZİ**” adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile **İKTİSAT ANA BİLİM DALINDA DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

07/ 02/2020

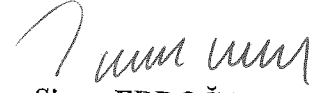
Jüri Üyeleri	İmza
Prof. Dr. Ali ACARAVCI (Tez Danışmanı-Başkan)	
Prof. Dr. Ünal ARSLAN	
Prof. Dr. İlhan ÖZTÜRK	
Prof. Dr. Seyfettin ARTAN	
Doç. Dr. Metin REYHANOĞLU	

Sinan Erdoğan Tarafından Hazırlanan “**Sahraaltı Afrika Ülkelerinde Kalkınma Sürecinin İktisadi ve Politik Analizi**” adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunana jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım**.

Doç. Dr. Mustafa Onur KAN
Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kurallara ve etik ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (11/02/2020)

Sinan ERDOĞAN

ÖNSÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinin genel görünümü ele alındığında, iktisadi kalkınma açısından çok derin uçurumlar barından bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda dünya ekonomisinin gelişmiş ülkelerden ile beraber bunlardan çok daha fazla azgelişmiş ülkeden müteşekkil olduğu, hatta bu azgelişmişliğin ülkelere has bir olgu olmadığı, bazı bölgeleri bir bütün olarak etkisi altına almıştır. Bu durumun bir sonucu olarak kalkınma olgusu, iktisat literatüründe yoğun bir biçimde tartışılmış, izleyen dönemde popülerliğini kaybetmiştir. İktisat literatürü özelinde kalkınma iktisadında yaşanan gelişmelerle beraber, iktisadi kalkınma konusu tekrar ilgi çeken bir çalışma alanı olmuş ve günümüzde de Birleşmiş Milletler gibi birçok uluslararası organizasyonun, ulusal veya uluslararası boyutta araştırmacıların temel çalışma alanlarından biri haline gelmiştir. Bu çalışma, günümüzde azgelişmişlik konusunda maalesef başta gelen bölgelerden birisi olan, geçmişten günümüze ülkemiz Türkiye ile tarihi, kültürel, iktisadi, politik bağlara sahip olan, bir diğer deyişle gönül coğrafyamızda yer alan Sahraaltı Afrika ülkelerinde azgelişmişlik sorunun kökenlerini irdelemek ve çözüm önerileri sunmak adına küçük bir katkı yapmak amacıyla yazılmıştır.

Öncelikle çalışmamda değerli yardımlarını ve bilgilerini benden esirgemeyen akademik danışmanım Prof. Dr. Ali ACARAVCI'ya katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim. Ayrıca fikirleri ile çalışmam esnasında katkılarını esirgemeyen değerli meslektaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Güray AKALIN, Dr. Öğr. Üyesi İlyas OKUMUŞ ve Arş. Gör. Arif Eser GÜZEL'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma esnasında yoğun çalışma tempoma katlanan, sabır gösteren ve her zaman desteklerini yanımda hissettiğim başta eşim Nihal ERDOĞAN olmak üzere aileme teşekkürü borç bilirim.

Son olarak bu çalışma; Sahraaltı Afrika ülkelerinin sert coğrafyasında sağlık hizmetlerinden ve yeterli gıdadan yoksun kalarak yaşamını yitirmiş her bir çocuk ve annenin, ailesini ve yakınlarını yitirmek karşısında çaresiz kalmanın derin acısını

hissetmiş her bir babanın, savaşlar sonucu yaşamını yitirmiş her masum bireyin ve hayata tutunmak için yardım bekleyen tüm Afrika milletlerinin hatırasına atfedilmiştir.

Bu doktora tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından “19.D.012” numaralı “Sahraaltı Afrika Ülkelerinde Kalkınma Sürecinin İktisadi ve Politik Analizi” adlı doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE KALKINMA SÜRECİNİN İKTİSADİ VE POLİTİK ANALİZİ

Sinan ERDOĞAN

**Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat
Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020**

Danışman: Prof. Dr. Ali ACARAVCI

ÖZET

İktisadi kalkınma, ikinci dünya savaşının bitişinden bu yana iktisat literatüründe tartışılan bir konudur. Bu noktada tartışmalar dünya iktisadi sisteminde az gelişmiş olarak nitelendirilebilecek üç bölge üzerine yoğunlaşmakta olup bu bölgeler Latin Amerika, Güney ve Doğu Asya-Pasifik Ülkeleri ve Sahraaltı Afrika'dır. Bu üç bölgenin iktisadi kalkınma trendi incelendiğinde; Güney ve Doğu Asya, Pasifik Ülkeleri ve Latin Amerika'da iktisadi kalkınmada görece bir başarı görülmekte iken, aksine Sahraaltı Afrika, iktisadi kalkınma konusunda bu bölgelerden ve dünyanın geri kalanından negatif ayrılmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi kalkınma konusunda görece başarısızlığın kökeninde yatan iktisadi ve politik faktörleri araştırmaktır. Veri eksikliğinden dolayı bölge ülkelerinden yalnızca 17 tanesi 1990-2016 dönemi için ampirik analize dahil edilmiştir. Elde edilen ampirik bulgular özetle şöyle sıralanabilir: (a) kalkınma, demokrasi, barış, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, toplam dış borç servisi, yatırımlar ve yolsuzluk arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. (b) Demokrasi ve barış, iktisadi kalkınmayı pozitif etkilemektedir. Diğer taraftan Sahraaltı Afrika ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar iktisadi kalkınma üzerinde negatif bir etkiye

sahiptir. Son olarak Sahraaltı Afrika ülkelerinde toplam dış borç servisi, yatırımlar ve yolsuzluk tahmin yöntemine göre farklı katsayı işaretlerine sahiptir. Fakat bu katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Bu bulgular ışığında Sahraaltı Afrika ülkelerinde demokratik süreçlerin güçlendirilmesine yönelik olarak alınacak tedbirler, barış ve istikrar ortamının sağlanması bölge ülkelerinin kronik azgelişmişlik probleminin çözümüne katkı yapacağı söylenebilir. Ayrıca bölge ülkelerinin iktisadi gerçekleriyle uyumlu bir doğrudan yabancı yatırım politikası ve iklimi oluşturulması, bölge ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımların iktisadi gelişme üzerindeki olumsuz etkisini bertaraf edebilir.

ANAHTAR KELİMELER

Ekonomik Kalkınma, Sahraaltı Afrika Ülkeleri, Demokrasi, Panel Veri Analizi

ECONOMIC AND POLITICAL ANALYSIS OF DEVELOPMENT PROCESS IN SUB-SAHARAN AFRICAN COUNTRIES

Sinan ERDOGAN

**Hatay Mustafa Kemal University, Institute of Social Sciences, Department
of Economics, Ph.D. Thesis, 2020**

Supervisor: Prof. Dr. Ali ACARAVCI

ABSTRACT

Economic development is a topic which has been debated in economic literature since end of Second World War. Those discussion have focused on three region which could be considered as less developed, and these regions are Latin America, Southern and Eastern Asia-Pacific Countries and Sub-Saharan Africa. Once economic development trend of those three regions are analyzed, relative economic development success is observed in Southern and Eastern Asia-Pacific Countries and Latin America; whereas, Sub-Saharan Africa has negatively diverged from these two regions on economic development.

Main objective of this study to inquire the economic and political factors lying in the root of development failure in Sub-Saharan African countries. Due to lack of data, only 17 of Sub-Saharan African countries have been included to empirical analysis for the period of 1990-2016. Empirical findings are as follows: (a) long-term relationships exist between development, democracy, peace, foreign direct investment, total debt service, investment and corruption. (b) Democracy and peace have positive effects on economic development. On the other hand, foreign direct investment has a negative effect on economic development among Sub-Saharan African countries. Ultimately, effects of total

debt service, investment and corruption varies in regard to estimation methods. But all those effects are statistically insignificant.

In light of these findings, it can be said that precautions for empowering democratic processes, ensuring environment for peace and stability can contribute to solution of chronic less development problem among Sub-Saharan African Countries. Besides, creation of foreign direct investment policy and environment which accord with economic facts of regions can lessen negative effect of foreign direct investment on economic development among Sub-Saharan African countries.

KEYWORDS

Economic Development, Sub-Saharan African Countries, Democracy, Panel
Data Analysis

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET VE ANAHTAR KELİMELEER	iv
ABSTRACT AND KEYWORDS	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
GRAFİKLER LİSTESİ	xv
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI, KALKINMA KURAMLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ

1.1. KALKINMA KAVRAMININ TARİHSEL GEÇMİŞİ, KAPSAMI VE TANIMI	9
1.2. KALKINMA KURAMLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ	13
1.2.1. İleri Kalkınma Teorisi	16
1.2.1.1. Büyük İtiş Kuramı	16
1.2.1.2. Kapalı Çember Kuramı	19
1.2.1.3. Sınırsız Emek Arzı Modeli	20
1.2.1.4. Dengesiz Gelişme Modeli	22
1.2.2. İleri Kalkınma Teorisi Dışında Kalan Ortodoks Kalkınma Yaklaşımları	24
1.2.2.1. Gelişme Aşamaları Kuramı	24

1.2.2.2. İkili Yapı Kuramları	26
1.2.2.3. Girişim Yeteneği ve Davranış Tercihlerine Dayalı Kuramlar	28
1.2.3. Yapısal Değişim Teorisi	29
1.2.3.1. Kalkınma Biçimleri Yaklaşımı	30
1.2.3.2. Harris-Todaro Modeli	31
1.2.3.3. Singer-Prebisch Teorisi	33
1.2.4. Bağımlılık Teorisi ve Uzantıları	35
1.2.4.1. Bağımlılık Teorisi	35
1.2.4.2. Bağımlılık Teorisinin Bir Uzantısı: Yanlış Paradigma Modeli	37
1.2.4.3. Bağımlılık Teorisinin Bir Uzantısı: Eşitsiz Değişim Modeli	38
1.2.5. Kurumsal İktisatçıların Kalkınma Yaklaşımı	39
1.2.6. Neo-klasik Karşı Devrim ve Yeni Kalkınma Okulları	40
1.2.6.1. İleri Kalkınma Teorisinde Restorasyon: Dış Ticaret Teorisinde Gelişmeler ve İçsel Büyüme Teorileri	42
1.2.6.2. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımı	44
1.2.6.2.1. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımının Bir Uzantısı: Çoklu Denge Kuramı	45
1.2.6.2.2. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımının Bir Uzantısı: O-Ring Teorisi	46
1.2.6.3. Kendini Keşfetme ile Kalkınma Yaklaşımı	48
1.2.6.4. Hausmann, Rodrik ve Velasco 'nın Büyüme Tanıları Yaklaşımı	49

1.2.6.5. Kalkınma Kavramına Bakışta Köklü Bir Değişim: Amartya Sen ve İnsan Odaklı Kalkınma	50
1.2.6.6. Bin Yıl Kalkınma Hedefleri	55
1.2.6.7. Kalkınma Olgusuna Bakışta Güncel Durum: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	58
1.2.6.8. Kalkınma Olgusuna Yöntemsel Bakışta Ayrışma: Mikro Kalkınma ve Makro Kalkınma Ayrımı	60
1.3. KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ VE KULLANILAN GÖSTERGELER	60
1.3.1. Kişi Başı Gelir	61
1.3.2. Eğitim ve Sağlık	62
1.3.3. Yoksulluk	63
1.3.4. Gelir Dağılımı	65
1.3.5. İnsani Gelişme Endeksi	67
1.3.6. Gallup-İyi Yaşam Endeksi	69
1.3.7. Dünya Mutluluk Endeksi	70
1.3.8. Daha İyi Yaşam Endeksi	70
1.3.9. Bireysel Özgürlüklere Dayalı Endeksler	71
1.3.10. Diğer Göstergeler	72
1.4. DEĞERLENDİRME	73

İKİNCİ BÖLÜM

SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE KALKINMA SÜRECİ

2.1. SAHRAALTI KAVRAMININ KÖKENİ VE DÜNYA'DA AFRIKA ALGISI.	80
2.2. AFRIKA'NIN ÖZELLİKLERİ VE KISA TARİHİ	84
2.2.1. Afrika Kıtasının Coğrafi ve Beşerî Özellikleri	84
2.2.2. Afrika Kıtasının Kısa Tarihi	89
2.3. SAHRAALTI AFRIKA BÖLGESİ ÖZELLİKLERİ GELİŞME	98
2.3.1. Sahraaltı Afrika Bölgesi Coğrafi ve Beşerî Özellikleri	99
2.3.1. Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi	100
2.3.1.1. Erken Dönem-16. yy. Arası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi	100
2.3.1.2. 16. Yüzyıl-Kolonyal Dönem Arası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi	119
2.3.1.3. Kolonyal Dönemde Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi	126
2.3.1.4. Kolonyal Dönem Sonrası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi	136
2.3.1.5. Sahraaltı Afrika Bölgesinde Tarihsel Olarak Kalkınmayı Engelleyen Faktörler ve Sahraaltı Afrika Bölgesi Günümüzde Gelişmişlik Düzeyi Üzerine Genel Bir Değerlendirme	152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE İKTİSADİ KALKINMANIN AMPİRİK ANALİZİ

3.1. KALKINMA OLGUSUNUN ANALİZİNDE KULLANILAN YÖNTEMLERE İLİŞKİN BİR TARTIŞMA: RASSALLAŞTIRILMIŞ ALAN DENEYLERİ, EKONOMETRİK ANALİZ VE ANKET YÖNTEMİ	173
3.2. LİTERATÜR TARAMASI	177
3.3. TEORİK ÇERÇEVE, VERİ, YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR	186
3.3.1. Teorik Çerçeve	186
3.3.1.1. Demokrasi	186
3.3.1.2. Barış	188
3.3.1.3. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	190
3.3.1.4. Dış Borç Servisi	191
3.3.1.5. Yolsuzluk	192
3.3.1.6. Gayrisafi Sabit Sermaye Yatırımları	194
3.3.2. Veri	195
3.3.3. Ampirik Yöntem	196
3.3.4. Ampirik Bulgular	202
SONUÇ	214
KAYNAKÇA	220
EKLER	255

TABLÖLER LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1: Kişi Başı Gelir ve Yaşam Süresi (1984 Yılı)	51
Tablo 2: Kişi Başı Gelir ve Yaşam Süresi (2015 Yılı)	52
Tablo 3: Afrika Kıtasında Bölgelere Göre Ülkeler	87
Tablo 4: Atlantik Köle Ticareti Kapsamında Köleleştirilen Afrikalıların Yıllara Göre Dağılımı	120
Tablo 5: Sahraaltı Afrika Bölgesinde Kolonileştirilen Ülkeler	132
Tablo 6: Gelir Odaklı Yaklaşım Sahip Çalışmalar	179
Tablo 7: İnsan Odaklı Yaklaşım Sahip Çalışmalar	184
Tablo 8: Değişkenlere Ait Açıklamalar	196
Tablo 9: Analize Dahil Edilen Ülkeler	196
Tablo 10: Yatay Kesit Bağımlılık ve Delta Testleri	204
Tablo 11: Smith vd. (2004) Birim Kök Testi Sonuçları	205
Tablo 12: CADF Test Sonuçları	206
Tablo 13: Durbin-Hausman Testi Sonuçları	207
Tablo 14: AMG-CCE Tahmin Sonuçları	207

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1: Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi	12
Şekil 2: Lorenz Eğrisi	67
Şekil 3: İnsani Gelişme Endeksi.....	68
Şekil 4: Sahra Çölü Haritası	81
Şekil 5: Afrika Haritası	85
Şekil 6: Afrika Dil Ailesi Dağılımı	87
Şekil 7: 15.yy. Afrika Haritası	90
Şekil 8: 18.yy. Afrika Haritası	91
Şekil 9: Bantu Göçleri	106
Şekil 10: 1982-2005 Yılları Arası Sahraaltı Afrika Ülkelerinde Yetişkinlerde HIV Görülme Sıklığı	164
Şekil 11: Sahraaltı Afrika Bölgesinde Demokrasi ve Özgürlük Seviyeleri	169
Şekil 12: En Fakir 1 Milyar Kişinin Ülkelere göre Dağılımı	171

GRAFİKLER LİSTESİ

Sayfa

Grafik 1: Tarihsel olarak Uzatılmış İnsani Kalkınma Endeksi 166

Grafik 2: Sahraaltı Afrika Bölgesinde Tarihsel Olarak Demokrasinin
Karşılaştırmalı Seyri 168

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AGÜ: Azgelişmiş Ülke

AMG: Augmented Mean Group (Arttırılmış Ortalama Grup)

BM: Birleşmiş Milletler

BKH: Bin Yıl Kalkınma Hedefleri

CCE: Common Corellated Effects (Ortak İlişkili Etkiler)

ECLA: Economic Commission for Latin America (Latin Amerika Ekonomik Komisyonu)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

HIV: Human Immunodeficiency Virus (İnsan Bağışıklık Eksikliği Virüsü)

ILO: International Labor Organisation (Uluslararası Çalışma Örgütü)

IMF: International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)

NEPAD: New Economic Partnership for Africa's Development (Afrika'nın Kalkınması için Yeni Ekonomik Ortaklık)

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

OECD: The Organisation for Economic Co-operation and Development
(Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu)

PISA: Programme for International Student Assessment (Uluslararası Öğrenci
Değerlendirme Programı)

SDSN: Sustainable Development Solutions Network (Sürdürülebilir Kalkınma
Çözümleri Ağı)

SKH: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

UNCTAD: United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş
Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)

UNDP: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma
Programı)

UNESCO: United Nations Educational Scientific And Cultural Organization
(Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

UNICEF: The United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuklara
Yardım Fonu)

YY.: Yüzyıl

GİRİŞ

Kalkınma iktisadı II. Dünya savaşı sonrası iktisat biliminde tartışılmaya başlanan ve günümüzde de iktisat biliminin gelişmeye devam eden güncel çalışma alanlarından birisidir. II. Dünya savaşının ortalarından itibaren, kalkınma iktisadında öncü kuramlar olarak kabul edilen ve günümüzde de temel modeller olarak öğretimi devam eden “*Ortodoks Kalkınma Kuramları*” dönem de üretilmiş eserlerdir. Ortodoks Kalkınma Kuramları ve izleyen dönemde geliştirilen kalkınma yaklaşımları, azgelişmişlik sorunun çözümüne beklenen katkıyı yapamaması, ölçek ekonomileri ve dışsal ekonomiler gibi varsayımlar üzerine kurulu olması, fakat bu varsayımları modelleyememiş veya açıklayamamış olması gibi mikro iktisadi temellerden yoksunluk gibi nedenlerle eleştirilmiş, diğer bir deyişle Neo-klasik iktisat düşünürleri tarafından karşı devrime maruz kalmıştır. Bu durum kalkınma iktisadını henüz olgunlaşmamış bir çalışma alanı olmasına rağmen Neo-klasik ortodoksinin gölgesine itmiştir. Fakat dış ticaret teorisinde gelişmeler ve içsel büyüme teorilerinin de katkısıyla birlikte kalkınma iktisadında açıklanamamış olan mikro iktisadi temeller açıklanabilir hale gelmiş, bu yeni iktisadi gelişme akımı “*Yeni Kalkınma İktisadı*” olarak adlandırılmış ve kalkınma iktisadı iktisat politikaları uygulamalarında ve akademik tartışmalarda tekrar gündemi işgal etmeye başlamıştır.

Ancak, Amartya Sen öncülüğünde kalkınma olgusunun kapsamı ve gelişmenin ne olduğuna dair bakış açısında yaşanan köklü değişim, kalkınma iktisadında insan odaklı yaklaşımın gelişmesine katkı yapmıştır. Bu değişimin uzantısı olarak 1990 yılından itibaren ülkelerin gelişmişlik seviyesini ölçmek amacıyla gelir, sağlık ve eğitim bileşenlerinden oluşan insani gelişme endeksi yayınlanmaya başlamıştır. Amartya Sen ile beraber kalkınma olgusuna bakışta yaşanan köklü değişimi gerek *Bin Yıl Kalkınma Hedefleri* gerekse *Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde* görmek mümkündür. Her iki programda da kalkınma olgusunu gelir, sağlık ve eğitimin yanı sıra küresel ısınma ile mücadele, cinsiyet eşitliğinin teşviki, kara ve denizaltı yaşamında sürdürülebilirliğin

tesis edilmesi, temel insani alt yapının tahsis edilmesi, düzensiz kentleşmenin azaltılması, temiz ve sürdürülebilir enerji arzının sağlanması, yoksulluk ve açlıkla mücadele gibi başlıklarla genişletilmiştir. Bu açıdan kalkınma olgusu salt birkaç hedefe indirgenen bir süreç olmaktan çıkmış, temelde topyekûn toplumsal dönüşümü hedefleyen bir süreçte evrilmiştir.

Tarihsel olarak incelendiğinde, kalkınma iktisadının yükselişinden itibaren bir diğer tartışma alanı az gelişmişliğin tanımına bağlı olarak hangi ülke veya bölgenin az gelişmiş olarak kabul edileceği konusudur. Bu noktada Latin Amerika Ülkeleri, Güney Asya, Doğu Asya-Pasifik Ülkeleri ve Sahraaltı Afrika Ülkeleri olmak üzere dört bölge öne çıkmıştır. Bölgelerin iktisadi büyüme performansı incelendiğinde Sahraaltı Afrika ülkelerinin tarihsel olarak diğer bölgelere dalgalı bir iktisadi büyüme süreci deneyimlediği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Sahraaltı Afrika Ülkeleri, diğer bölgelere kıyasla iktisadi büyüme konusunda negatif ayrılmış ve bölgede süregelen bir yoksulluk olgusu ortaya çıkmıştır. Bu durum bölgelerin yoksullukla mücadele çıktılarında da yansımıştır.

2010-2015 arası dönemde yoksulluğu azaltma noktasında ilgili bölgelerin performansları incelendiğinde Doğu Asya ve Pasifik Ülkelerinin en yüksek performansa sahip olduğu görülmektedir. Bölgede ilgili dönemde nüfusun en yoksul %40'ının geliri %4,7 artmıştır. Bölge ülkeleri aynı zamanda günde 3,20 ve 5,50 dolar gelirin altında yaşayan insanların oranını da önemli ölçüde azaltmayı başarmıştır. Güney Asya ülkeleri ilgili dönemde nüfusun en yoksul %40'ının geliri önemli ölçüde artmış, günde 3,20 dolardan az gelir ile yaşayan nüfus oranında %8'lik bir düşüş kaydetmesine rağmen, 2015 yılı itibariyle bölgenin yüzde 80'inden fazlası hala yılda günde 5,50 \$ doların altında gelir ile yaşamaktadır. Latin Amerika Ülkeleri, ilgili dönemde küresel emtia fiyatlarındaki düşüş nedeniyle refah artışı noktasında sınırlı bir başarı göstermiş olup, 2015 yılı itibariyle günde 3,20 dolardan az gelirle yaşayan nüfusun oranı %11, 5,50 dolardan az gelirle yaşayan nüfusun oranı ise yaklaşık %26'dır. Sahraaltı Afrika ülkeleri ilgili dönemde her

üç ülkenin birinde en yoksul %40'lık kesimin gelirinde azalış meydana gelmiş, 2015 yılı itibariyle aşırı yoksulluk seviyesini temsil eden günlük 1,90 doların üzerinde, fakat 3,20 doların altında gelir ile yaşayan nüfusun oranı yaklaşık iki kat artmıştır (World Bank, 2018a).

Sahraaltı Afrika ülkeleri, salt yoksulluk konusunda değil, geçmişten günümüze kadar gelen kronik bir eğitim, güvenlik ve sağlık gibi temel kamu hizmetlerinin eksik arzı, basit sıhhi tesisat yetersizliğine kadar varan alt yapı yatırımları yetersizliği, iç ve dış savaşlar, etnik ve dini gerilimler problemleri ile karşı karşıyadır. UNICEF (2017) raporuna göre bölgede doğan her 36 çocuktan 1'i yaşamını kaybetmekte, yaşayan her 3 çocuktan 1'i ise yetersiz beslenme ve hijyen eksikliklerinden kaynaklı sağlık sorunları ile mücadele etmektedir. Ayrıca bölgede yaygın olarak görülen salgın ve bulaşıcı hastalıklar bölgenin iktisadi sorunlarını daha da derinleştirmekte olup, tüm bu hususlar azgelişmişliğin incelenmesi noktasında Sahraaltı Afrika bölgesini örneklem seçimi noktasında öne çıkarmaktadır.

Bölgenin azgelişmişlik sorununun çözümü ve kalkınma yol haritasının oluşturulması adına yapılan çalışmalar irdelendiğinde bölgenin birçok çalışmaya konu olduğu, fakat kalkınma olgusunun ekonomik büyüme ve gelir artışı bağlamında değerlendirildiği görülmektedir. Gelir dışında eğitim, sağlık, fırsat eşitliği gibi kavramları da göz önünde bulundurarak bölgenin azgelişmişliğini inceleyen, bir diğer ifadeyle insan odaklı yaklaşımla yapılan çalışmaların ise bölgenin kalkınma sürecini en az iktisadi göstergeler kadar etkileyen politik göstergeleri büyük oranda ihmal ettiği görülmektedir. Bu açıdan çalışma, literatürde var olan boşluğun doldurulmasına önemli bir katkı sunacak, ülkemizde bu bağlamda yeni yapılacak çalışmalara fikir verecektir.

Çalışma kapsamında birinci bölümde kalkınma olgusu ve kalkınma iktisadının gelişim tarihçesi incelenmiş, bu bağlamda geleneksel kalkınma iktisadının yükseliş ve düşüş detaylıca irdelenmiştir. İzleyen alt başlıkta kalkınma iktisadında eleştirilere maruz

kalan hususların nasıl revize edildiği ve yeni kalkınma iktisadının ortaya çıkışı ele alınmıştır. Ayrıca kalkınmanın ne olduğu ve nasıl ölçülmesi gerektiği noktasında yaşanan büyük dönüşüm, bir diğer ifadeyle gelir odaklı yaklaşımdan insan odaklı yaklaşıma geçiş irdelenmiş ve kalkınma olgusuna bakışta yaşanan paradigma değişimi günümüze kadar ele alınmıştır. Ayrıca kalkınmanın ölçülmesi ve kullanılan göstergeler de bu bölümde tanıtılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Sahraaltı Afrika Bölgesinin gelişme tarihi, azgelişmişlik olgusunun ortaya çıkmasına etki eden başlangıç koşulları itibariyle sistematik olarak ele alınmıştır. Bir diğer ifadeyle Sahraaltı Afrika bölgesinin iktisadi gelişme tarihi tarım öncesi toplumlardan itibaren ele alınarak günümüzde oluşan azgelişmiş iktisadi yapıya neden olan etkenler irdelenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde kalkınma iktisadında yöntem noktasında var olan görüş ayrılıkları ve uzlaşma noktaları tartışılmış, çalışma kapsamında yöntem olarak neden ekonometrik bir yaklaşımın benimsendiği gerekçelendirilmiş, analizlerde kullanılan değişkenlerin teorik bağlantıları açıklanmış, kullanılan ampirik yöntemler tanıtılmış, ampirik uygulama sonuçları raporlanmıştır.

Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen bulgular irdelenerek, bölge açısından azgelişmişliğin çözümü noktasında uygulanabilecek politika alternatifleri değerlendirilerek, karar alıcılar ve uygulayıcılar için öneriler yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI, KALKINMA KURAMLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ

Kalkınma kavramı, tarihsel olarak ele alındığında, tartışmaların başlangıç noktasını “azgelişmişlik” olgusu oluşturmaktadır. Azgelişmişlik, yalnızca tek bir olguya indirgenemeyecek kadar geniş bir kavram olup, literatürde azgelişmişliği tanımlamak için birçok gösterge kullanılmaktadır. Genel bir tanım yapılacak olursa, insan haysiyet ve şerefine yakışır bir yaşam standardına sahip olmayı engelleyen bir veya birden fazla insani, iktisadi ve politik göstergede geri kalmışlık durumu azgelişmişlik olarak nitelendirilebilir. Genel hatlarıyla azgelişmiş ülkelerin özellikleri şöyle sıralanabilir (Ray, 1998, Todaro ve Smith, 2012; Kaynak, 2014):

- Düşük kişi başı reel gelir,
- Yüksek nüfus artış hızı,
- Yüksek işsizlik oranları,
- Yüksek kayıt dışı istihdam oranları ve düşük ücretler,
- Yaygın gelir dağılımı eşitsizliği,
- Geleneksel tarım ürünlerine ve geçimlik üretime dayalı ekonomik yapı,
- GSMH içinde dış ticaretin payının düşük oranlarda olması,
- Sermaye piyasalarının yeterince gelişmemiş olması,
- Girişim ve girişimci kıtlığı.

Her ne kadar son yıllarda azgelişmiş ülke ve bölgelere artan sağlık yardımları ile beraber ilgili bölgelerde yeni doğan/bebek/çocuk ölümleri azalma eğiliminde olsa da azgelişmiş ülkelerde çocuk ölüm oranlarının yüksekliği de bir gerçektir. Ayrıca yerleşik kalkınma iktisadında vurgulanmasa da azgelişmiş ülkelerde, kadınların iktisadi ve sosyal hayata katılımının düşük oluşu, kişi hak ve hürriyetlerinin kısıtlı oluşu, modern hukukun

üstünlüğüne dayalı yerleşik bir demokrasi olmayışı, kolonyal geçmiş, politik istikrarsızlıklar, ordunun siyasete aktif biçimde müdahale etme riski gibi hususlarda azgelişmişliği besleyen unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Bu hususlar kalkınma iktisadında yerleşik iktisadi düşünce tarafından azgelişmişliğin sebebi olarak anılsa da karşıt görüşlü kalkınma düşünürleri bu hususların azgelişmişliğin bir sonucu olduğuna vurgu yapmaktadır (Başkaya, 2001). Nihai olarak bu hususların azgelişmişliğin bir sonucu mu ya da nedeni mi olduğu konusunda kesin bir uzlaşma olmamakla beraber, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin modern ekonomik büyümeye başlangıç koşullarının farklı olduğu konusunda kesin bir uzlaşma vardır. Todaro ve Smith (2012: 71) bu noktada 8 başlıkta farklılığa işaret etmektedir:

- Fiziksel ve beşerî kaynak donatımı
- Kişi başı gelir ve göreceli yurt içi hasıla düzeyi
- İklim
- Nüfus büyüklüğü, bölünüm ve büyüme
- Uluslararası göçün tarihsel rolü
- Uluslararası ticaret kazançları
- Temel bilimsel ve teknolojik araştırma ve geliştirme kapasitesi
- Yerel Kurumların etkinliği

Bu başlıklar modern ve güçlü bir ekonomik büyümeyi mutlak surette başlangıçta itici güç olarak etkilemekle beraber, bu haliyle eksik olduğu gerçektir. İbn Haldun, yüzyıllar önce kaleme almış olduğu “*Mukaddime*” adlı eserinde “*Coğrafya kaderdir*” tespitini yapmıştır (Haldun, 2017). Coğrafya faktörü; temiz ve bereketli su kaynakları, verimli topraklar, yaşanılabilir iklim, ticaret yollarına yakınlık gibi faktörler nedeniyle kalkınma olgusunun doğrudan belirleyicilerinden birisi olup, modern siyaset felsefesinde ünlü Fransız düşünür Montesquieu’nun da katkılarıyla “*coğrafya hipotezi*” olarak anılmaktadır. Coğrafya kaçınılmaz olarak bireyler ve milletler arası ilişki ve etkileşimleri

de şekillendirmekte ve dolayısıyla kültürün oluşmasına da etki yapmaktadır. Kültür olgusu da kalkınmanın temel belirleyicileri arasında sayılabilecek olup, literatürde “*kültür hipotezi*” olarak anılmaktadır. Kültür, ülkelerin formel ve enformel kurumlarının genel çerçevesini çizen bir üst yapı konumunda olması nedeniyle gelişme sürecinin dinamiklerinin hazırlanmasında önemli bir paya sahiptir. Ayrıca kalkınma sürecine giriş ve modern ekonomik büyüme sürecinde bilgi ve birikim açısından başlangıç koşulları da farklılık arz etmektedir. Kimi milletler gelişme sürecine girmek için izlemesi gereken yolu bilmekte iken bazı milletler ise bu konuda başarısızdır. Bu yaklaşım ünlü iktisatçı Lionel Robbins tarafında ileri sürülmüş olup “*cehalet hipotezi*” olarak adlandırılmaktadır (Acemoğlu, 2014).

Yukarıda değinilmiş olan hususlar, kalkınma ve gelişme sürecinin-ne kadar etkilediği tartışmaya açık olmakla beraber-önemli bir belirleyicisi olup bir ülkenin gelişmiş veya azgelişmiş olarak nitelendirilebilmesine kaynaklık etmektedir. Genel olarak iktisat literatüründe ülkeler gelişmişlik bakımından 3 grupta incelenmekte olup genel hatlarıyla bu ayrım “*gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve azgelişmiş ülkeler*” biçiminde yapılabilir. IMF gibi kurumlar gelişmekte olan ülkeleri “*yükselen piyasalar*” gibi farklı isimlerle adlandırmakla beraber bu husus dünya gelişmişlik seviyesi ile ilgili gerçekleri değiştirmemektedir. Orta grupta yer alan bu ülkelerin “*gelişmekte olan*” biçiminde nitelendirilmesi de ilgili ülkelerin azgelişmiş olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim “*gelişmekte olan*” Asya, Ortadoğu, Latin Amerika, Doğu Avrupa ve eski Sovyet bloku mensubu ülkelerin günümüzde düşük yaşam standartları, büyüme ve gelişme açıkları ile boğuştuğu bir gerçektir. Dolayısıyla “*gelişmekte olan ülke*” terimi, kalkınma literatüründe “*azgelişmiş ülke*” teriminin eş anlamlısından başka bir şey olmamakla beraber, kalkınma konusunda gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında mevcut uçurumu perdelemekten öteye gitmemektedir. Bu bağlamda bu çalışmada terminoloji bağlamında daha gerçekçi bir yaklaşım oluşturmak adına “*gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler*” olmak üzere yalnızca ikili ayrım yapılacaktır.

Diğer taraftan kalkınma iktisadında, kalkınma yaklaşımlarının sınıflandırılmasında da net bir uzlaş bulunmamaktadır. Todaro ve Smith (2012:110) ikinci dünya savaşı sonrası gelişme kuramlarında 4 ana akım olduğunu ifade etmekle beraber bunlar şöyle sıralanabilir:

- Doğrusal büyüme aşamaları
- Yapısal değişim modelleri ve teorileri
- Uluslararası bağımlılık devrimi
- Neo-klasik serbest piyasa karşı devrimi.

Rostow'un büyüme aşamaları kuramı, Harrod-Domar gibi büyüme modellerini birinci gruba dahil eden Todaro ve Smith, ikinci grupta ise sınırsız emek arzı modeli, kalkınma desenleri gibi modelleri ele almaktadır. Üçüncü grupta bağımlılık teorisi ve son grupta yerleşik kuramlara karşı neo-klasik iktisadın karşı devrimini oluşturan yaklaşımları ele almaktadır. Krugman ise büyük itiş kuramı, kapalı çember kuramı, sınırsız emek arzı yaklaşımı, dengesiz gelişme modeli gibi yaklaşımları "*ileri kalkınma teorisi*" olarak nitelendirmektedir. Bu yaklaşım hem kuramların özündeki felsefi yaklaşımı yansıtmakta hem de mevcut piyasa temelli köktenci neo-klasik yaklaşıma bir muhalefet niteliği taşımaktadır. Son yıllarda yapılan kalkınma iktisadı çalışmaları ise tüm yaklaşımlardan derleme yapma yoluna gitmektedir.

Krugman'ın tasnifi, kalkınma iktisadının özünde yer alan dünyayı değiştirme amacını yansıtması ve yerleşik iktisadın gelişme modellerine yapılan muhalefeti yansıtması açısından kalkınma iktisadının özüne uygun olduğu düşünülmüş ve bu çalışmada Krugman'ın tasnifine sadık kalınmıştır. Bu amaçla bu bölümde öncelikle kalkınma kavramının tarihsel geçmişi kapsamı ve tanımı ele alınacaktır. Ardından kalkınma olgusuna yaklaşımların hem teorik-kuramsal hem de politika bağlamında evrimi ele alınacaktır. Bölümün son kısmında ise kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan göstergeler ve endeksler irdelenecektir.

1.1. KALKINMA KAVRAMININ TARİHSEL GEÇMİŞİ, KAPSAMI VE TANIMI

Dünya ekonomisi, 2. Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelen 1945’li yıllarda, gelişmiş ve sahip olduğu dinamikler nedeniyle azgelişmiş ülkeler biçiminde ikili bir görünüme sahipti. Bu durumun doğal bir uzantısı olarak azgelişmiş ülkelerde geri kalmışlık sorununun kökenleri sorgulanmıştır. Bu durum her ne kadar dönemde “kalkınma iktisadı” kavramını literatürde tartışmaya açmış olsa da kalkınma kavramı köklerini yaklaşık 3 asır öncesinden almaktadır. 1676 yılında “*Fransa çok hızlı büyüyor*” tespitinde bulunan ve kalkınma iktisadının öncüsü kabul edilen Sir William Petty’in kaygısı salt iktisadi büyüme olgusuna yönelik olmamakla beraber, bu sürecin yaşam kalitesi üzerine etkisine dair kaygıları da içermekte idi (Sen, 1988: 1). Ayrıca kimi araştırmacılar ise kalkınma iktisadının öncüsü olarak “Ulusların Zenginliği” isimli çalışması ile dünyanın farklı bölgelerinin gelişme süreçlerini irdeleyen Adam Smith’i kalkınma iktisadının öncüsü olarak kabul etmektedir.

Kalkınma iktisadı erken dönemlerinde, iktisadi büyümenin bir uzantısı olarak ele alınmış olmakla beraber, özellikle Keynes sonrası oluşturulan büyüme ve kalkınma modelleri genellikle rakamsal büyüklükler üzerine kurulmuştur. Diğer bir ifade ile kişi başı gelir artışı kalkınma olgusunu tanımlamak adına sıklıkla kullanılmış olup, kalkınma olgusu kişi başı gelir artış hızının nüfus artış hızından daha yüksek olması olarak değerlendirilmiştir. Gelir artışına dayalı olarak oluşturulan yaklaşımlar, dünya iktisadi sisteminde ikili bir yapı oluşumunu tam açıklayamamıştır. Bu bağlamda kâr maksimizasyonu, piyasa etkinliği, otomatik fiyat denkleşmesi, iktisadi dengenin irdelenmesi gibi kavramlara dayanan “geleneksel-hâkim iktisat” ile azgelişmişlik ülkelerin geri kalmışlık sorununa çözüm önerisi getiremeyeceği görülmüştür. Harrod-Domar ve Solow-Swan tipi büyüme yaklaşımları bu kapsamda geliştirilen modeller arasında sayılabilir (Ünsal, 2007).

1940'lı yıllardan itibaren iktisat literatüründe kalkınma iktisadı yükselişe geçmiştir. Oslington ve Mahmood'a (1993) göre kalkınma iktisadının yükselişinin salt teorik ve uygulamada ortaya çıkan başarısızlık ile açıklanması eksik bir yaklaşım olacaktır. Dönemde yükselen sosyalizm dalgası ile üçüncü dünya ülkelerinin sosyalist bir blok oluşturmaması adına azgelişmişlik sorununun çözümüne yönelik adımlar atılması gereksinimi, bu alana ilginin artmasını etkileyen siyasal etken olarak değerlendirilebilir. Kalkınma iktisadının yükselişi ile, erken dönemde birçok kalkınma yaklaşımı¹ önerilmiş olup, ilgili yaklaşımlar iki yönlü olarak eleştiriye maruz kalmıştır. İlk olarak teorik önermelerini matematiksel olarak modelleyemeyen kalkınma yaklaşımları, dönemde Keynesyen uzlaşıya yapılan eleştirilerden de etkilenmiştir. Gerek Keynesyen yaklaşımın gerek kalkınma yaklaşımlarının mevcut ekonomik sorunlara getirdiği çözüm önerilerinin reel iktisadi yaşamda ilerleme yaratmaması ikinci eleştiri noktası olmuştur. Bir diğer deyişle kalkınma yaklaşımları azgelişmiş ülkelerin sorunlarına kalıcı çözüm önerileri getirememiş, dönemde tekrar yükselen neo-klasik ortodoksinin de etkisi ile akademik periferiye savrulmuştur. İzleyen dönemde gerek oluşturulan kalkınma yaklaşımları gerek kalkınma tanımları gelir artışı işaret etmekten öteye gidememiştir.

Petrol krizi sonrası dönemde kalkınma kavramına bakış açısı değişmeye başlamıştır. Başlangıçta salt bir gelir artışı ve fakirlik sorunu olarak görülen azgelişmişlik olgusunun çok yönlü olarak ele alınması gereği ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, dönemde iktisadi büyüme açısından iyi bir performans sergileyen, fakat sağlık, eğitim, özgürlük gibi insani yaşam koşulları açısından herhangi bir gelişme kaydedemeyen ülkelerin varlığı etkili olmuştur. Dönemde salt gelir artışı değil, gelir artışının yeniden bölüşümü iktisat politikalarının adeta ortak sloganı haline gelmiştir. Bir diğer ifadeyle gelir artışı ve bireylerin materyal refahı, kaliteli bir yaşamın ön koşulu

¹ İlgili yaklaşımlar bu bölümün ilerleyen kısımlarında açıklanacak olup, bu bölümde yer verilmemiştir.

olarak kabul edilse de tek başına yetersiz kabul edilmiştir (Ray, 1998:8). Bu durum kalkınma sürecinde gelir odaklı yaklaşım yerine insan odaklı yaklaşımın öne çıkmasına katkı yapmıştır. İnsan odaklı yaklaşımda kalkınmanın temel öznesi bireyin kendisi olup, geliş artışı insanların yaşam kalitesi düzeyini artırabildiği ölçüde gelişme sürecine katkı yaptığı kabul edilmektedir. Bu bağlamda özellikle azgelişmiş ülkelerde geleneksel iktisadın aksine, daha kapsamlı bir yaklaşım ile bireyin içinde bulunduğu sosyal sistem hem yerel hem de küresel ölçüde değerlendirilmekte, bir diğer ifadeyle ekonomik faktörler ve kurumsal yapı, gelenekler, kültürel yapı gibi ekonomik olmayan faktörler beraber ele alınmaktadır.

Kalkınma sürecine bakışta yaşanan bu değişim, kalkınma tanımında da değişimini beraberinde getirmiştir. Amartya Sen'e (2000) göre kalkınma, bireylerin istifade ettikleri özgürlük alanının genişletilmesi sürecidir. Ray'e (1998) göre kalkınma bireylerin gelirlerini, refahlarını ve ekonomik yapılabirliklerini artırmaktır. Todaro ve Smith'e (2012) göre kalkınma; yaşam standardını, özsayılarını ve özgürlüklerini artırma yoluyla insanların refahını ve yapılabirliklerini artırmaktır. Bu bağlamda kalkınma sürecinin 3 önemli ögesi göze çarpmakta olup bu ögeler günümüz kalkınma politikalarının özünü oluşturmaktadır. Bu ögelerden ilki yaşam döngüsünün sürdürülebilmesidir. Bu bağlamda bireylerin yaşam döngüsünün sürdürülebilmesi adına temel fizyolojik ihtiyaçlarının giderilmesi, giyim, barınma, sağlık hizmetinin sağlanması, güvenlik gibi unsurların sürdürülebilir biçimde sağlanması zorunludur. Bu koşullar Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde ilk iki basamağı teşkil etmekte olup, bu koşullardan bir tanesinin dahi eksik olması mutlak azgelişmişlik düzeyine işaret eder. Kalkınma sürecinin ikinci temel ögesi ise özsayı unsurudur. İnsan refahının bir diğer önemli unsuru özsayıdır. Özsayı unsuru çok geniş bir kavram olup, bireylerin kendisini saygın, şerefli, haysiyetli, değerli ve önemli hissedebilmesi, başka insanların yaşam standartlarını yükseltecek bir vasıta gibi hissetmemesi olarak tanımlanabilir. Bu hususlar aslında ihtiyaçlar hiyerarşisinin üçüncü ve dördüncü basamağına işaret etmektedir.

Şekil 1
Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi

Not: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son olarak üçüncü öge ise genel olarak “özgürlük” kavramı ile ifade edilebilir. Özgürlük kavramı ile yaşamın her alanında herhangi bir baskıya maruz kalmadan “tercih yapabilme özgürlüğü” ifade edilmektedir. Bu açıdan kalkınma baskıcı kurum ve gelenekler gibi dışsal kısıtlamaların etkisi altında kalmadan bireylerin “yaşamak istedikleri hayat biçimini” tercih edebilmesi ile yakından ilişkilidir. Arthur Lewis’e göre ekonomik büyümenin avantajı, refah artışının mutluluğu artırması değil, özgürlük alanını genişletmesidir (Todaro ve Smith, 2012: 22). Fakat bu noktada özgürlük kavramının sınırlarının, diğer bireylerin özgürlük alanları ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bireylerin tercih ettikleri yaşam biçimlerinin, toplumda genişçe kabul edilmiş olan normatif kurumlar ile uyuşmaması halinde oluşabilecek muhtemel sosyolojik çatışmaların engellenmesi adına, özgürlüklerin sınırlarının pozitif kurumlar ile çizilmesi ve bu alandaki belirsizliklerin minimize edilmesi önemlidir.

Görüldüğü üzere kalkınma olgusu, erken dönemde ele alındığı üzere salt gelir artışı ile ilişkili bir olgu olmamakla beraber ekonomik, politik ve sosyal yönleri olan karmaşık bir süreçtir. Ayrıca temiz hava ve çevre gibi hususlar son yıllarda kalkınmanın ayrı boyutları olarak ele alınmış olsa da bu yaklaşımın izlerini Tobin ve Nordhaus’un

(1972) çalışmasında bulmak mümkündür. Buna göre ekonomik refah, yalnızca kişi başı gelir ile ölçülebilecek bir olgu olmayıp; boş zaman, ücretsiz çalışma ve çevresel bozulmalar gibi olgularda dikkate alınmalıdır. Nordhaus ve Tobin'in çalışmalarının yayınlandığı 1972 yılı, aynı zamanda politikaları ile ilgili atılmış en önemli adımlardan birisi olan Stockholm Konferansı'nın düzenlendiği yıl olması, kalkınma sürecinde çevrenin önemini vurgulayan ayrı bir husustur. Bu bağlamda kalkınma sürecinin bu 4 kaynaktan beslendiği söylenebilir. Bu durum göz önünde bulundurularak bir tanım yapılacak olursa; kalkınma, bireylerin temel gereksinimlerinin karşılanmasının yanı sıra, bireylerin kendisini toplumun değerli bir parçası olarak hissetmesi, tercihlerini özgürce yapabilmesi, sürdürülebilir temiz hava ve çevreye erişimini sağlayacak koşulların oluşturulması ve kalıcı hale getirilmesi sürecidir.

Kalkınma olgusunun kişi başı gelir artışını kapsayan daha karmaşık bir süreç olduğu konusunda günümüzde evrensel bir uzlaşının var olduğu söylenebilir (Ray, 1998: 7). Bu uzlaşının geri planında iktisat literatürü açısından yaklaşık bir asırlık entelektüel bir tartışma olduğu görülmektedir. Bu kısmın diğer bölümlerinde ise kalkınma yaklaşımlarının tarihsel geçmişi incelenecek, azgelişmişlik sorununa getirmiş oldukları çözüm önerileri ele alınacak ve yaklaşımların yükseliş ve düşüş süreçleri irdelenecektir.

1.2. KALKINMA KURAMLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Kalkınma iktisadının yükselişe geçtiği erken dönem teorik ve pratik olarak ele alındığında, kalkınma kavramı açısından önemli eserlerin oluştuğu ve önemli adımların atıldığı görülmektedir. 1944 yılında Dünya Bankası'nın kuruluşu azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına çözüm bulabilmek adına önemli bir adım olmakla beraber, ilgili zaman dilimi günümüz kalkınma iktisadının temellerini oluşturan eserlerin oluşturulduğu dönem olarak öne çıkmaktadır. Rosenstein-Rodan (1943) tarafından öne sürülen "Büyük İtiş Teorisi", Nurkse'un (1952) "Kapalı Çember Kuramı", Lewis'in (1955) "Sınırsız Emek Arzı Modeli", Hirschman'ın (1958) "Dengesiz Kalkınma Kuramı", Rostow'un

(1960) “Gelişme Aşamaları Kuramı” dönemde oluşturulan önemli eserler olmakla beraber “Ortodoks Kalkınma Kuramları” olarak da anılmaktadırlar. Genel bir tanım ile azgelişmişliğin nedeni olarak ülkelere özgü ekonomik sosyal, demografik ve politik geri kalmışlıkları gören yaklaşıma “*Ortodoks Kalkınma Kuramları*” denilmektedir.

Rostow’un yaklaşımı dışındaki diğer 4 yaklaşımı “*İleri Kalkınma Teorisi*” olarak adlandıran Krugman (1993: 16), bu sürecin Rosenstein-Rodan (1943) ile başlayıp Hirschman (1958) ile biten 15 yıllık bir periyodu kapsadığını ifade etmektedir. Krugman, bu yaklaşımların kalkınma literatüründeki yükseliş ve düşüşünü “*Bir zamanlar Kalkınma İktisadı olarak adlandırılan bir alan vardı... Bu alan şimdi yok*” sözleriyle ifade etmektedir. Krugman’ın bu yaklaşımları “*İleri Kalkınma Teorisi*” olarak adlandırmasının temelinde, ülkelerin kalkınma sorunlarına getirdiği iddialı çözüm önerileri yatmaktadır. Ayrıca bu yaklaşımların en belirgin ortak özelliği “ölçek ekonomileri” ve “dışsal ekonomiler” varsayımına dayalı olmaları idi. Genel bir ifadeyle bu yaklaşımların kalkınma sürecine dair geliştirdikleri yaklaşım “*modernleşme, modernleşmeyi doğurur*” biçiminde ifade edilebilir. Buna göre azgelişmiş ülkelerin geri kalma nedeni gelişme döngüsüne girememeleri olmakla beraber, onları bu süreçten çıkaracak olan ise söz gelimi devlet müdahalesi gibi dışardan yapılacak bir yönlendirmedir (Krugman 1993, 1994). 15 yıllık dönem azgelişmişlik problemine dair birçok çözüm önerisi sunulmuş bir zaman dilimi olmakla beraber aynı zamanda oluşturulan çözüm önerilerinin metodolojik olarak çıkmaza girdiği dönemdir. Bu durum “*İleri Kalkınma Teorileri*” ‘nin düşüşünü beraberinde getirmiştir. Krugman bu hususu “*1950’lerin sonuna gelindiğinde ileri kalkınma teorisinin içinde bulunduğu kriz ampirik veya ideolojik olmaktan ziyade metodolojiktir...*” biçiminde ifade etmektedir.

İleri kalkınma teorisine getirilen eleştirilerin temel odağında ölçek ekonomileri varsayımı yatmaktadır. Kurulan modellerin matematiksel olarak test edilememesi, özellikle ölçek ekonomileri varsayımının matematiksel forma getirilmesinin zor oluşu, yerleşik iktisat teorisi ile bağlantılarının kurularak geçişin sağlanamaması gibi hususlar

hâkim iktisat çevrelerince eleştirilmiş, bu durum ileri kalkınma teorilerinin iktisat literatüründe entelektüel periferiye savrulmasına neden olmuştur. Bu savruluş, giderek matematiksel yöntemleri özümseyen yerleşik iktisat metodolojisi ile çoğu zaman ünlü iktisat düşünürü Alfred Marshall ile anılan ve matematiği minimum düzeyde kullanan “*eski moda*” yöntem rekabetinden yerleşik iktisadın galip gelmesinin bir sonucu olarak açıklanabilir.

İleri kalkınma teorisyenleri, ölçek ekonomileri varsayımını formüle etmekte kısmen isteksiz kalmış olmakla beraber, bu duruma günümüzde de devam eden bir tartışma olan insanın özüne ilişkin öne sürülen görüşlerde yerleşik iktisat kültürünün dayatmış olduğu “öz” kavramına mesafeli duruşlarının da neden olduğu söylenebilir. Aydınlanma çağı toplumsal düşüncesi insan mutluluğunun yaratılmasında davranışların ahlaki bakımdan iyiliğini faydasıyla özdeş saymaktaydı. Tabiat ve insan tabiatının “*akılcı yaratıcısı*” bunları öyle yaratmıştı ki tabii kanuna göre doğru ya da iyi olan davranışlar planlı bir tesadüfle, aynı zamanda birey ve toplum için de en faydalı olacaktı. “*Bentham, toplumun düzenli işleyişi görüşünü; akılcı, soyutlayıcı, tümünden gelimci yöntemini; bireyin akılla mutluluğunu arayan bir makine olduğunu; çevresinden gelen etkilere, daima kendi mutluluğunu maksimumlaştıracak tepkiyi yapacağım*”, gerçekte aydınlanma çağı felsefesinden almıştır. Bu görüşlerin temelinde Descartes’in “*Aklımın kabul etmediği hiçbir şeyi kabul edemem*” görüşünün olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Kazgan, 2012). Klasik ve neo-klasik görüş, iktisadi kararların insanın benliğinde var olan bir öz kavramına göre alındığını kabullenmekle beraber, bu öz kavramının ise rasyonalite ve bireysel çıkar olgularından beslendiğini varsaymakta, bu bağlamda Bentham’a ve aydınlanmacı felsefeye yakın konumlanmaktadır. Buna göre insana dair öz kavramı değişmeyen bir unsurdur. Aksine, Montaigne ise insan özünün değişken bir varlık olduğunu kabullenmekle beraber Protogoras’ın “*İnsan her şeyin ölçüsüdür*” görüşünü anımsatmak suretiyle, dün ile bugünün asla aynı kabul edilemeyeceğini varsayarak Herakleitos’un asırlar önce sarf etmiş olduğu “*aynı nehirde iki kez yıkanılmaz*” görüşüne yaklaşmıştır. Bu bağlamda ileri kalkınma teorisyenleri, insan özüne ilişkin değişkenliğin

belirsizlik unsurunu beraberinde getireceğinin farkında oldukları ve bu nedenle keskin matematiksel formlar oluşturmaktan uzak durarak doğrudan veya dolaylı da olsa insan özünün değişken olduğu görüşüne yakın konumlandıkları söylenebilir.

Bu hususlar beraber ele alındığında, 1960'lı yıllara gelindiğinde ileri kalkınma teorisi yaklaşımları hızlı bir düşüş dönemine girmiştir. Bu kısımda ileri kalkınma teorisi olarak nitelendirilen kalkınma yaklaşımları detaylı olarak ele alınacaktır.

1.2.1. İleri Kalkınma Teorisi

Bu başlık altında, Ortodoks Kalkınma Kuramlarının alt kolları olan Büyük İtiş Teorisi, Kapalı Çember Kuramı, Sınırsız Emek Arzı Modeli ve Dengesiz Gelişme Modeli açıklanacaktır. Bu dört yaklaşım, barındırmış olduğu varsayımlar ve felsefi temeller itibariyle Paul Krugman gibi kimi iktisatçılar tarafından diğer kalkınma kuramlarından ayrı değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle ilgili yaklaşımlar ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

1.2.1.1. Büyük İtiş Kuramı

Büyük itiş kuramı, Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin sanayileşme problemleri üzerine Roseinstein-Rodan'ın yapmış olduğu önerileri sonucunda ortaya çıkmış bir yaklaşımdır. Yaklaşımda azgelişmiş bölgede tarım kesiminde iş gücü arzı fazlalığı, yani bir işsizlik olgusu varsayılmaktadır. Uluslararası iş bölümü prensipleri işletildiğinde, ya emek faktörünün sermayenin yoğun olduğu bölgeye göçü, ya da sermaye faktörünün emek faktörünün yoğun olduğu bölgeye transferi beklenir. Fakat göç olgusunun daha maliyetli ve zor bir süreç olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca hedeflenen endüstrileşme hedeflenen bölgenin sanayileşmeye elverecek ölçüde büyük olması beklenmektedir. Bu koşullar atında bölge iki türlü endüstrileşme stratejisi izleyebilir. Birinci durumda ülke kendi kendisine yetecek bir ekonomik modeli, dış yatırımlar

olmaksızın gerçekleştirmeyi tercih edebilir. Bu durum sanayileşmenin tüm aşamalarının eksiksiz uygulanmasını zorunlu kılar. Böyle bir strateji kendi içinde üç türlü zorluk barındırmaktadır. Birincisi, bu süreç hali hazırda yetersiz sermaye birikiminden dolayı çok ağır ilerler. İkincisi, bu durum uluslararası iş bölümü prensiplerinin işlenmesini kısıtlar ve bu durum ise materyal refahı açısından dünya ekonomisinin potansiyelinin altında kalmasına neden olur. Üçüncüsü bölgede büyük fedakârlıkla yapılacak ağır sanayi yatırımları dünya ağır sanayi kapasitesinin aşılmasına katkı yapacak, bir diğer ifadeyle kaynakların verimsiz kullanımına neden olacaktır (Rosenstein-Rodan, 1943: 202-203).

İkinci sanayileşme stratejisi ise bölge ekonomisini, dünya ekonomisine entegre etme üzerine kuruludur. Bu durum uluslararası iş bölümünden kaynaklı avantajların korunmasına ve refah artışına katkı yapar. Bu yaklaşım ise ciddi manada dış yatırım veya sermayenin ödünç alınması ile finanse edilebilir. Bu yaklaşım kendi içinde birtakım avantajlar barındırmaktadır. Birincisi, böyle bir strateji sermaye birikimi için tüketimden fedakârlık yapılan miktarı küçültür. İkincisi uluslararası iş bölümünün temel varsayımlarından birisi, emek yoğun hafif endüstrilerin yoğun nüfuslu bölgelerde kurulması beklenir, dolayısıyla bu süreç ilgili alanlarda hafif sanayi yatırımlarını teşvik edecektir. Üçüncüsü, diğer ülkelerde hali hazırda kurulu ağır sanayi tesisleri, bu geri kalmış bölgelerin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitededir. Rosenstein-Rodan'a göre (1943: 203-204) böyle bir sanayileşme stratejisi, otarşik olana göre daha makuldür fakat aynı zamanda da gerçekleştirmesi zor bir görevdir. Çünkü günün ticaret şartları 19.yy. ekonomisinden farklı olarak; tarımsal ve endüstriyel ürünlerin otomatik takasını, bir diğer deyişle piyasaların süpürülmesini sağlamaktan uzaktır. Ayrıca uluslararası yatırım kurumları tüm bölgelerde sanayileşmeyi teşvik edecek kapasitede ve yapıda olmayıp, dışsal ekonomilerden faydalanamayacak düzeyde küçük işlemleri kapsamaktadır. Ayrıca bölgedeki teknolojik yapı var olan bilgi üzerine kurulu olup bir diğer ifadeyle dışsaldır.

Böyle bir ekonomik yapıda büyük firmalar kurma yoluyla endüstrileşme yolunu öneren Rosenstein-Rodan, bu süreci Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da 20.000 işçinin tarımsal üretimden ayakkabı fabrikasında çalışmak üzere kaydırılması üzerine kurulu, özel sektör kamu ortaklığı tröst örneği ile açıklamaktadır. İşçiler bu sektörde geçmiş işlerine göre daha yüksek ücret almaktadır. Böyle bir durumda işçiler gelirlerinin tümünü üretmiş oldukları ayakkabıları satın almak için harcarsa piyasa açısından herhangi bir arz-talep dengesizliği olmayacaktır. Fakat işçiler bu ücret artışını ayakkabı dışında malları satın almak için de kullanmaktadır. Bu durum "parasal dışsallığın" yayılması diğer endüstrilerin de "stratejik tamamlayıcılık" ilkesi kapsamında gelişmesine katkı yapacaktır. Böyle planlanmış, yeterli büyüklükte tamamlayıcı bir sistem piyasada talep azlığı gibi riskleri minimize edecek olup, bu durum dışsal ekonomilerin bir örneğidir. Bir diğer ifade ile bir sektöre yapılan yatırım, çarpan etkisi ile diğer sektörlerin gelişimini de beraberinde getirmektedir. Böyle bir dengeli büyüme modeli ile ilgili bölgede işsiz nüfusun iyimser bir tahminle, yaklaşık %70-80'inin istihdam edilebileceğini ön gören Roseinstein-Rodan'a göre kişilerin gelirlerinde yaşanacak artış beraberinde refah artışını, dolayısıyla kalkınmayı getirecektir (Rosenstein-Rodan, 1943).

Genel bir değerlendirme ile Rosenstein-Rodan, yetersiz sermaye birikimi nedeniyle küçük girişimciler tarafından gerçekleştirilemeyecek büyük yatırımların, devletin de desteğiyle gerçekleştirilmesini önermiştir. Alt yapı yatırımları konusunda kamu kesimine özel rol atfeden Rosenstein-Rodan, bir veya birkaç sektöre yapılacak büyük çaplı yatırımların kalkınma sürecini tetiklemek için gerekli fakat tek başına yetersiz kalacağını savunmuştur. Bu bağlamda yaklaşım "büyük itiş" teorisinin geliştirilmesine katkı yapmış ve Rodan'a atfedilmiştir. Ayrıca sektörler arasındaki koordinasyonun önemine de değinen Rodan, bir bağlamda kalkınma gelişme sorununu bir "koordinasyon başarısızlığı" olarak görmüştür. Ayrıca Rodan (1957, 1984) çalışmasına "*natura facit saltum- doğa sıçrama yapar*" sözleriyle başlayarak, Alfred Marshall'ın savunmuş olduğu statik denge kuramına, yani "*natura non facit saltum- doğa sıçrama yapmaz*" görüşüne

karşı çıkmıştır. Bu yaklaşımı ile Rodan'ın hâkim literatürdeki görüşü değiştirmeyi amaçladığı söylenebilir.

1.2.1.2. Kapalı Çember Kuramı

Kapalı çember kuramı Ragnar Nurkse (1952) tarafından az gelişmişliği açıklamak üzere ileri sürülmüştür. Nurkse'a göre yatırım içgüdüğü piyasa büyüklüğünün yetersiz olması nedeniyle kısıtlanmaktadır. Piyasa büyüklüğünün belirleyici ise genel olarak verimlilik düzeyidir. Verimlilik düzeyi ise büyük oranda üretimde sermaye kullanım oranına bağlıdır. Sermaye kullanım oranı ise piyasa büyüklüğü tarafından belirlenmektedir. Nurkse, bu döngünün nasıl aşılabileceği üzerinde durmuş ve Say yasasının her koşulda geçerli olamayacağını belirtmiştir. Bu bağlamda yeni kurulacak bir tesisin üretimi, satın alma gücü yaratılmadığı sürece ekonomide mübadeleye konu olamayacaktır. Satın alma gücü azlığı, yatırım yapma isteğini engellemektedir. Yeterli satın alma gücünün yaratılabilmesi ve dengeli bir büyüme için bir verimlilik (üretim) artışlarının kendi talebini artırabilmesi adına yalnızca bir sektöre değil, ekonominin geneline yayılması önemlidir. İç yatırımlar konusunda geçerli olan bu koşullar aynı zamanda dış yatırımlar için de geçerlidir (Nurkse, 1952: 571-574). Böyle bir ekonomik yapıda üretimde dengeli bir artış firma veya bir endüstri kolu için piyasa yapısını genişleterek "dışsal ekonomi" oluşturur.

Sirküler durumun benzeri, sermaye oluşumunun arz ayağında da söz konusudur. Bu noktada düşük gelir düzeyi düşük tasarruf oranlarına neden olmaktadır. Bu ise düşük sermaye birikimi ve düşük verimlilik düzeyine yol açmaktadır. Bu durum doğal olarak düşük yatırım düzeyine neden olmaktadır. Aynı zamanda düşük tasarruf oranının nedeni de düşük gelir ve verimlilik düzeyidir. Bu kısır döngüyü kırmamanın yolu, bir diğer ifadeyle kapalı çemberi kırmamanın yolu sistem dışından bir müdahaledir. Nurkse'a göre yabancı yatırımlar dış müdahale noktasında bir alternatif olabilir (Nurkse, 1952: 577).

Genel bir değerlendirme ile Nurkse, ekonomide yaşanan aksaklıklara dikkat çekmiş ve bu yönüyle tam rekabet varsayımından uzaklaşmıştır. Çalışmasına “*Bir ülke fakir olduğu için fakirdir*” sözleriyle başlayan Nurkse, az gelişmişliğin nedenini ülkelerin başlangıç koşullarına bağlamaktadır. Her ne kadar bu çalışma yalnızca kapalı çember yaklaşımı ile anılsa da çalışmada az gelişmiş ekonomilerin arz, talep, ödemeler dengesi, kamu kesimi, dış ticaret gibi birçok bileşenini analiz edilmiştir. Nurkse, yalnızca kısır döngünün nasıl kırılacağına ilişkin öneri yapmakla kalmamış, az gelişmiş ülkelerde lüks ithalatın -zorunluluk olmamakla beraber- kısıtlanabileceğine, bu yolla sermaye yatırımları için gerekli tasarrufların sağlanabileceğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Nurkse, yatırımların miktarının yanı sıra kalitesini de sorgulamıştır. Özellikle kıt olan sermaye kaynaklarının verimsiz alanlara kaydırılmamasına büyük önem atfetmiştir. Bu bağlamda, iç tasarruf oranlarını artırmayan, yalnızca tüketime tahsis edilen dış yardımların az gelişmiş ülkelerde kalkınma sürecine katkı yapmayacağını belirtmiş, bu süreçte asıl önemli görevin ulusal tasarrufların artırılması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nurkse, dış yatırımların yanı sıra tasarruf artışını destekleyecek kamu politikalarına da büyük önem atfetmiş, dolayısıyla kalkınma sürecini dış yatırımların yanı sıra bir kısım iç dinamiklere bağlamıştır.

1.2.1.3. Sınırsız Emek Arzı Modeli

Arthur W. Lewis (1955) tarafından öne sürülen “*Sınırsız Emek Arzı Modeli*”, kalkınma teorisinde ilk “yapısalcı yaklaşım²” olarak ta bilinmektedir. John Fei ve Gustav Ranis tarafından daha sonra geliştirilerek formel hale getirilen model, iki sektör varsayımı üzerine kuruludur. 1960-70’li yıllarda az gelişmiş ülkelerde kalkınmanın genel stratejisi niteliğinde olan yaklaşım günümüzde hala Çin gibi emek bakımından zengin olan ülkelerde uygulanmaktadır. Modelde düşük verimliliğe sahip geleneksel –kırsal/geçimlik-

² Yapısalcı yaklaşım, bölümün ilerleyen kısımlarında açıklanacağı için bu kısımda detaylı açıklama yapılmamıştır.

sektörde emeğin marjinal verimliliğinin sıfıra eşit olduğu ve dolayısıyla ve iş gücü fazlasının çıktı kaybı olmaksızın diğer sektörler kaydırılabildiği, çalışan nüfusun yoğunlaştığı, diğer ifadeyle ihtiyaç fazlası bir emek arzı olduğu varsayılır. Diğer taraftan yüksek verimliliğe sahip modern –kentsel sanayi- sektörü tarımsal kesimdeki bu aşırı emek fazlalığını kademeli olarak çekmektedir (Todaro ve Smith, 2012: 115).

Modelin temel argümanı, geleneksel kesimde ki bu emek fazlalığının modern kesime kaydırılması ve böylece hem çıktı hem de istihdam artışının sağlanmasıdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta “geleneksel” ve “modern” kavramlarının açılımıdır. Lewis, geleneksel ifadesiyle tarım sektörünün kendisini değil üretim biçimini ifade etmiştir. Bu bağlamda geleneksel olan tarım sektörünün kendisi değil ilkel ve geçimlik üretim yöntemleridir. Dolayısıyla modern kesim, modern tarımı da kapsamaktadır. Geleneksel kesimde ücretler geçimlik düzeyde iken modern kesimde ücretler geçimlik ücretin ortalama olarak üzerinde sabit bir miktardır. Modern kesim, geleneksel kesimden iş gücü transfer edebildiği ölçüde çıktı artışına katkı yapmaktadır. Çıktı artış hızı, yani iktisadi büyüme ise sanayi yatırımlara, dolayısıyla sermaye oluşum hızına bağlıdır. Sanayi yatırımları ve sermaye oluşumu ise, sermaye sahiplerinin ücret miktarı üzerinde kalan kapitalist kârlarını yatırıma yönlendirdiği ölçüde mümkündür. Böylece kendi kendini besleyen bir ekonomik büyüme ve gelişme süreci, geleneksel kesimdeki aşırı emek arzının modern sektöre transferi tamamlanana kadar sürecektir. Bu noktadan sonra kırsal kesimde istihdam edilen emek miktarı azalacağı için emeğin marjinal verimliliği sıfıra eşit olmayacaktır. Dolayısıyla emeğin sektörler arası transferi artık sıfır maliyetle gerçekleştirilemeyecek ve dolayısıyla emek sınırsız kaynak niteliğini kaybedecektir. Bu dönüm noktasına “*Lewis Dönüm Noktası*” denir. Bu noktadan sonra emek arz eğrisinin biçimi de doğal olarak değişmektedir (Lewis, 1955; Cai, 2010: 107).

Sınırsız emek arzı modeli, modern sektörde eksik istihdam varsayımı ve geleneksel sektörde emeğin marjinal verimliliğinin sıfıra eşit olduğu varsayılmaktadır. Ücret düzeyi ise doğası gereği ne modern sektörde ne de geçimlik sektörde sıfıra eşit

olamayacağı için marjinal verimliliğin üzerindedir. Bu iki koşul nedeniyle sınırsız emek arzı modeli tam rekabet varsayımlarından uzaklaşmaktadır. Genel bir ifadeyle modelde kalkınma sürecinin, modern sektörün ve sanayinin gelişmesi ile mümkün olduğu söylenebilir. Bu bağlamda model, emek bakımından zengin olan azgelişmiş ülkeler için bir kalkınma stratejisi niteliğindedir ve uygulama açısından halen güncelliğini korumaktadır.

1.2.1.4. Dengesiz Gelişme Modeli

Dengesiz gelişme modeli Rodan tarafından öne sürülen “Büyük İtiş Teorisi” ve diğer kalkınma modellerinin görüşlerini büyük oranda kabul etse de “dengeli gelişme” stratejisine bir tepki olarak Albert Hirschman (1958) tarafından geliştirilmiştir. Model her ne kadar Hirschman’a atfedilse de bu alana François Perroux’un da büyük katkılar yapmıştır (Hansen, 1965: 2). Dengeli büyüme modelleri, ciddi oranda kamu yönlendirmesi ve müdahalesi içeren, birbirini destekleyecek nitelikte büyük ölçekli endüstrilerin kurulmasına dayalı olup, dışsal ekonomiler ve ölçek ekonomilerinin getirmiş olduğu avantajlardan yararlanmayı amaçlar.

Hirschman’a göre (1958) azgelişmiş ülkelerde kaynakların kıtlığının yanı sıra, kaynakların kullanımı konusunda karar alıcı mekanizma da eksiktir. Dolayısıyla kaynakların verimli alanlara yönlendirilmesi konusunda yaşanan aksaklıklar, dengesiz bir gelişme yaklaşımının benimsenmesini gerektirir. Bu nedenle yatırım stratejisi, geniş ve dengeli planlanmış projelerden ziyade birkaç sektör üzerine planlanmalıdır. Bu sektörler ise girdi-çıktı maksimizasyonu açısından sektörler arası geri bağlantı ve ileri bağlantıların hesaplanmasıyla belirlenmelidir. Bu “bağlantı” kavramı ise piyasa büyüklüğü ve ölçek ekonomilerine ilişkin bir kavramdır. Krugmana’göre geri bağlantılar kavramında ölçek ekonomileri ve piyasa büyüklüğünden kaynaklı dışsallıkların ekonomideki rolüne vurgu açıktır. Bir endüstri, minimum ölçekte kurulduğunda dahi ilgili mal için bir piyasa oluşturması gibi hususlarla bir geri bağlantı oluşturur. Bu geri bağlantının gücü o

endüstrinin diğer endüstrileri belirli bir eşiğin üzerine itmesiyle ölçülebilir. Kaynak ise geri bağlantıları *“herhangi bir sektörün kendi dışındaki sektörlerden girdi olarak aldığı miktarın üretim içindeki miktarı”* biçiminde tanımlamıştır. Krugman’a göre ileri bağlantılara ilişkin Hirschman’ın getirdiği açıklamalar nispeten muğlaktır. Bu bağlamda ileri bağlantıların ölçek ve piyasa büyüklüğü arasındaki ilişkiye dair olduğu söylenebilir. Kaynak ise ileri bağlantıyı, *“herhangi bir sektörün ürettiği mala olan ara talebin, bunu talep eden sektörün üretim içindeki payı”* olarak tanımlamaktadır (Krugman 1994:3; Han ve Kaya, 2008: 214; Kaynak, 2014: 383-384).

Hirschman’a göre kalkınma süreci bir dengesizlikler zinciridir ve dengesizliklerin ortadan kaldırılması ile değil, tam aksine bu dengesizliklerden yararlanma ile mümkündür. Gelişime sürecinde yaşanan kıtlık ve darboğazlar doğal süreçlerdir. Bu kıtlıklar ekonomide yarattıkları fiyat hareketleriyle girişimciler için bir manada sinyal oluştururlar. Bu sinyallerin oluştuğu sektörlerde yatırım yapma ve kar etme güdüsü diğer alanlara göre daha baskın hale gelir. Bu alanlara yönlendirilmiş üretim faktörleri diğer alanlarda yeni boşluklar yaratır. Böyle bir gelişme süreci ekonominin dengeli bir büyüme süreci mümkün olacak olgunluğa erişmesine kadar devam eder. Bu açıdan, ekonomide iyi planlanmış dengesizlikler yaratmak, iktisadi kalkınmayı başarmanın en kolay yoludur. Bu dengesizliklerin yaratılacağı sektörlerin ise sermaye-yoğun sektörler olması, kalkınmanın hızı açısından önemlidir. Kalkınma politikası ise bu dengesizliklerin korunması ve kalkınmanın sürdürülebilir kılınması üzerine kurulmalıdır (Han ve Kaya, 2008: 2012).

Hirschman’ın dengesiz gelişme modelinde de dışsallıklar, piyasa dengesizliği ve ölçek ekonomileri gibi kavramlara yapılan vurgu açıkça görülmektedir. Bu açıdan dengesiz gelişme yaklaşımı tam rekabet varsayımlarından uzaklaşmaktadır. Ayrıca Hirschman’ın da Rodan ve Nurkse gibi ekonomideki sektörler arasındaki sıkı ilişkiyi gördüğü söylenebilir. Fakat bu düşüncülerden farklı olarak sektörler arası denge ve ahenk yaratılması yerine birbirini besleyecek ve girişimciler için yatırım teşvikleri oluşturacak dengesizlikler yoluyla kalkınma sürecinin hızlandırılmasını savunmuş ve kalkınma

literatüründe Protestan bir yaklaşım sergilemiştir. Dengeli kalkınma politikaları ise ancak belirli bir olgunluk seviyesine ulaşmış ekonomilerde başarıya ulaşabilecektir.

1.2.2. İleri Kalkınma Teorisi Dışında Kalan Ortodoks Kalkınma Yaklaşımları

1.2.2.1. Gelişme Aşamaları Kuramı

Gelişme aşamaları kuramı, Amerikalı iktisat tarihçisi Walt W. Rostow (1960) tarafından ortaya atılmış olup, genel hatlarıyla toplumların kalkınma sürecinde benzer aşamalardan geçmesi gerektiği tezi üzerine kuruludur. Bu aşamalar 5 adımdan oluşmaktadır (Parasız, 2005: 24-27; Han ve Kaya, 2008: 33-35; Kaynak, 2014: 189-198):

- **Geleneksel Toplum Aşaması:** Geleneksel toplum aşamasında tarıma dayalı ekonomi söz konusu olup, ilkel yöntemlerle geçimlik üretim söz konusudur. Piyasa genişliği sınırlı, üretim faktörleri ise toplumda dar bir zümrenin kontrolü altındadır. Geçimlik üretim, sınırlı iktisadi aktivitelerden dolayı tasarruf ve yatırım sınırlı olup ekonomi durgun bir yapı arz etmektedir.
- **Sürdürülebilir Büyümeye Geçişte Kalkış Öncesi Aşaması:** İktisadi gelişme için gerekli kurumsal dönüşümün gerçekleştiği bu aşamada, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeler üretim alanına yansır ve gelişme için gerekli alt yapı koşulları oluşturulur. Siyasal açıdan ise millet olma bilincinin ve milliyetçiliğin yükseldiği bu dönemde toplumda yaygın bir eğitim-öğretim faaliyetleri teşvik edilmektedir. Ayrıca toplumda sınıfsal yapıların oluşmaya başladığı dönemdir. Rostow, bu aşamanın ekonominin kendi dinamikleri tarafından başlatılamayacağını, bu noktada bir dış müdahalenin –örneğin geleneksel toplumu kolonileştiren güçlerin koloni yapısını dönüştürme yönünde irade göstermesi- gerekliliği üzerinde durur.

- **Kalkış Aşaması:** Sürdürülebilir büyüme sürecine girilen ve 20-30 yıl sürmesi beklenen bu aşamada, teknoloji ve kurumsal yapı olgunlaşmaya başlar. Rostow kalkış aşamasında yerine getirilmesi gereken 3 koşul belirtmiş olup bunlar; verimli yatırım oranının artması (%5'ten %10'a çıkması), birkaç stratejik imalat sanayi kolunun kurulması, kalkınma sürecinin sürdürülebilir olmasına katkı yapacak siyasal, kurumsal ve sosyal yapının kurulmasıdır.
- **Olgunluğa Geçiş Aşaması:** Ekonomide tarımdan ziyade, endüstriye dayalı ekonomik yapı bu aşamada hâkim olmaya başlar. Bu aşamada modern teknolojinin üretimde kullanılması ve kitlesel üretim artışı önemli olgulardır. Dolayısıyla ekonomi bir üretim aşamasında gerekli olan tüketim, ara ve yatırım mallarını eksiksiz olarak üretebilmekte ve gerekli teknolojiyi de geliştirebilmektedir. Rostow, bu aşamanın yaklaşık 40 yıl süreceğini belirtmiştir. Ayrıca milli gelirin %10-20'si yatırımları finanse etmek için kullanılmaktadır.
- **Kitle Tüketim Aşaması:** Bu aşamada refah toplumu olgusu artık ekonomide yerleşmiş olup, ekonomi gerek gelirin yaratılması gerek bölüşümü açısından sürdürülebilir bir gelişme düzeyine ulaşmıştır. Endüstride yatırım malları üretimi yaygın hale gelmiş ve ekonomi bilgi (teknoloji) ihraç eder duruma gelmiştir. Bu aşamada toplum, "bilgi toplumu" aşamasına evrilmiş olup, yüksek insani kalkınma düzeyine erişilmiştir. Ayrıca sosyal refah devleti olgusu yerleşik hale gelmiş olup devlet gelirin büyük bir kısmını toplumun refahını artırmaya ve güvenliğini sağlamaya yönelik olarak harcamaktadır.

Rostow (1960), bu aşamaların yalnızca birer tanımdan ve toplumların kalkınma aşamalarının açıklanmasından ibaret olmadığını, her birinin kendi içinde derin mantıksal çıkarımlar içerdiğini belirtmektedir. Her ne kadar Rostow'a göre teori kendi içinde tutarlı

bir yapı sergilese de gelişme aşamaları kuramı birçok açıdan eleştirmeye açıktır. Öncelikle yaklaşım açıkça görüldüğü üzere batılı toplumların geçişmiş olduğu kalkınma aşamalarını temel almaktadır. Rostow, modeli azgelişmiş ülkeleri kapsayacak şekilde geliştirme çabası içinde olmamıştır. Ayrıca toplumların neden bu aşamaları takip etmek zorunda oldukları, her toplumun kati suretle aynı aşamalardan aynı sürelerde geçme zorunluluğu olup olmadığı gibi hususlar açık olarak belirtilmemiştir. Dolayısıyla mevcut haliyle azgelişmiş ülkelerin kalkınma problemlerine çözüm getirmekten uzaktır. Ayrıca modelde dışsal müdahale varsayımının gerisinde zımni bir “iyi niyetli müdahaleci” yaklaşımı olduğu açıktır. Bu bağlamda Rostow, “Walrasyan Müzayedeci” yaklaşımında mevcut olan “iyi niyet” varsayımına bilinçli veya bilinçsiz olarak yakın konumlanmaktadır. Fakat tarihsel tecrübeler böyle bir olgunun bugüne kadar mümkün olmadığını göstermektedir. Ayrıca modelde yer alan aşamalara ilişkin süre, yatırım ve tasarruf oranlarının neye göre belirlendiği hususu bir diğer muğlak konudur. Tüm bu eksiklikler beraber ele alındığında gelişme aşamaları kuramının azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına çözüm getirmekten uzak olduğu görülmektedir.

1.2.2.2. İkili Yapı Kuramları

İkili yapı kuramları, düalizm kavramı üzerine kuruludur. Düalizm, arzulanmayan bir durum ile arzulanan bir durumun bir arada bulunması durumu olarak tanımlanabilir. Bu duruma ekonomide geleneksel yöntemlerle üretim yapan sektör ile modern yöntemlerle üretim yapan sektörlerin bir arada bulunması, toplumda adaletsiz gelir dağılımına bağlı olarak çok zengin ve çok fakir grupların olması örnek verilebilir. Bu bağlamda düalist yaklaşımın 4 temel unsuru olduğu söylenebilir (Todaro ve Smith, 2012: 124-125):

- Bir durumun diğer duruma göre daha üstün ve arzulanabilir olması,
- Bu iki durum arasındaki ilişkinin sürekli olması ve yalnızca belirli bir geçiş dönemi için geçerli olmaması,

- Bu üstünlük ilişkisi zaman içinde azalan bir fonksiyonel yapıya sahip olmamalı, aksine artan bir fonksiyona sahip olmalıdır. Bir diğer ifadeyle arzulan durumun arzulanmayan duruma göre üstünlüğü zaman içinde artması,
- Arzulan durumun, arzulanmayan durum üzerinde iyileştirici bir etkiye sahip olmaması gereklidir.

Kalkınma iktisadi alanında ikili yapı kuramlarının kullanımı ise Julius H. Boeke'ye (1954) atfedilir. Boeke çalışmasında batılı ekonomiler ve batılı olmayan ekonomiler arasındaki farklılıkları inceleyerek düalist yapıya dikkat çekmiştir. Düalist yaklaşımın teori olarak modellenmesi ise "Lewis'in Sınırsız Emek Arzı" modeliyle başladığı söylenebilir (Ranis, 2003: 3). İkili yapıya dayalı Lewis modeli, daha sonra Ranis ve Fei (1964) tarafından sektörler arası etkileşimleri dikkate alacak biçimde genişletilmiştir. Yine Harris ve Todaro³ (1970) tarafından geliştirilen, kalkınma sürecinde demografi ve istihdamda yapısal değişimi inceleyen model, düalist bir yaklaşıma sahiptir.

Düalist yaklaşım; modellemelerde kolaylık sağlaması, mantığının sade ve anlaşılır olması gibi nedenlerle birçok araştırmada benimsenen yöntem olmuştur. Higgins'e (1956: 99) göre düalist yaklaşım, dönemde yöntemsel manada batılı Ortodoks iktisadın en önemli alternatifidir. Bu yönüyle yaklaşım hâkim Amerikan iktisadi yaklaşımına yöntemsel manada, "*doğulu*"⁴ bir başkaldırı niteliğindedir. 1960-70'li yıllarda kalkınma iktisadında yaygın olarak kullanılan yöntem izleyen yıllarda ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ranis'e (2003: 7) göre bu eleştirilerden en önemlisi düalist yaklaşımın özellikle iş gücü piyasasına ilişkin katı varsayımlarıdır. Bu varsayımlardan en meşhuru sektörler arası iş gücü

³ İlgili model aynı zamanda yapısal değişim modelleri başlığı altında detaylı açıklanacağından bu kısımda açıklanmamıştır.

⁴ Julius H. Boeke, dönemde Hollanda'da bulunan Leiden Üniversitesinde çalışmaktadır ve çalışması bir Güneydoğu Asya ülkesi olan Endonezya üzerinedir.

transferinin temelini oluşturan “emek arzı fazlalığı”⁵ varsayımı olmakla beraber, varsayımların modellenmeye müsait olmaması neo-klasik çevrelerce eleştirilmiştir. Özellikle emek, istihdam ve teknolojik değişim gibi olgularda üstün olanın daha geri olan kısmı nasıl dönüştürdüğünü açıklamakta başarılı olan düalist yaklaşım, AGÜ’lerin kalkınma sorunlarının çözümü noktasında yetersiz kalmış, bir diğer ifadeyle modern kalkınma literatüründe uygulamada kendisine yer bulamamakla beraber kalkınma dersleri ve kitaplarının önemli bir kısmı olmaya devam etmektedir.

1.2.2.3. Girişim Yeteneği ve Davranış Tercihlerine Dayalı Kuramlar

Girişim yeteneği yaklaşımı iktisadi kalkınma ile girişimcilik kavramının yakından ilişkili olduğu ve kalkınma sürecinin temel besleyicisinin girişimcilik olduğu fikri üzerine kuruludur. Her ne kadar kalkınma literatüründe girişim yeteneği kavramı Bert F. Hoselitz (1952) ile anılsa da kalkınma kavramının odağına bireylerin girişimcilik faaliyetlerini yerleştiren Joseph Schumpeter (1910), kavramın literatüre kazandırılmasına katkı yapmıştır. Shumpeter’e göre kalkınma süreci kendiliğinden başlayan bir süreç olmayıp beşerî çabalarla yani girişimci çabasıyla gerçekleşen bir olgudur. Alam ve Mohiuddin’e (2014: 130) göre gelişmişlik ve azgelişmişlik olgusu bir toplumdaki girişimcilik düzeyinin gelişmişliği ve yetersizliği ile yakından ilişkilidir. Hoselitz’e (1952) göre bu girişimcilik güdüsü ise toplumların kurumsal ve sosyolojik yapılarından bağımsız ele alınamaz. Bu bağlamda bireysel tercihlerin kısıtlandığı bir toplumda girişimcilik iştahının artması beklenemez. Bu bağlamda toplumların azgelişmişliğinin temelinde girişim yeteneği ve iştahının az olmasının yanı sıra, girişim için gerekli kurumsal ve sosyolojik yapının eksikliğinin olduğu söylenebilir.

⁵ Emek arzı fazlalığı varsayımının marjinal çıktı ve ücret üzerindeki etkisi “Sınırsız Emek Arzı” modeline açıklanmıştır.

Diğer taraftan Hoselitz'e (1952) göre iktisadi kalkınma süreci siyasal ve sosyal davranış biçimlerinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Bu bağlamda kalkınma süreci azgelişmiş ülkelerde insanların sahip oldukları davranış biçimlerinden de etkilenmektedir. Davranış biçimleri ise 3 ayrı başlıkta incelenebilir. Birinci davranış tercihinine göre AGÜ'lerde mal veya iktisadi faydalar gelişmiş ülkelerden farklı olarak başarıya göre değil, toplumsal statü veya insan ilişkilerine göre dağıtılır. İkinci davranış biçimine göre azgelişmiş toplumlarda iktisadi faaliyetlerin kimler tarafından üstlenileceği yerel dinamikler tarafından belirlenir. Oysa gelişmiş ülkelerde bu ilişkiler evrensel ilkelere göre belirlenir. Üçüncü davranış biçimine göre AGÜ'lerde iktisadi ilişkileri temsil eden fonksiyonlar açık olarak belirtilmiş değildir ve muğlaktır. Bu bağlamda iktidar sahiplerinde kişisel çıkar eğilimleri baskındır. Aksine, gelişmiş ülkelerde ise kamu yararı önceliklidir.

Girişim yeteneği ve davranış tercihlerine dayalı kuramlar genel olarak ele alındığında, AGÜ'lerin başlangıç (ex-ante) koşullarını ihmal edip sonuç (ex-post) koşulları üzerinden azgelişmişliği açıklamaya çalıştığı söylenebilir. Sonuç koşulları açısından kısmen geçerli olabilecek yaklaşım, başlangıç koşullarını ihmal etmesi ve kalkınmayı teşvik edecek kurumların neden kurulamadığı ya da kalkınmayı engelleyen kurumların nasıl toplumlarda yerleşik hale geldiğini sorgulamamaktadır. Bu açıdan ilgili yaklaşım AGÜ'lerde azgelişmişlik sorununu açıklamakta yetersiz kalmıştır.

1.2.3. Yapısal Değişim Teorisi

Yapısal değişim teorisi, AGÜ'lerin geleneksel geçimlik tarım üretimine dayalı kırsal nüfusun yoğun olduğu iktisadi yapılarını, modern sanayi üretimi ve hizmet sektörüne dayalı kentsel nüfusun yoğun olduğu iktisadi yapıya dönüştürmeleri üzerine kuruludur. Yapısalcı yaklaşım, analizlerinde neo-klasik iktisadın araç kutusunda bulunan, fiyat teorisi, kaynak dağılımına ilişkin varsayımlar ve modern ekonometrik teknikleri kullanmaktadır.

Yapısal değişim teorisi altında yaygın olarak anılan kalkınma görüşleri arasında daha önce açıklanmış olan Arthur Lewis'in "Sınırsız Emek Arzı Yaklaşımı"  ncelikle sayılabilir. Diğer taraftan bu kısımda Hollis B. Chenery'nin "Kalkınma Biçimleri Yaklaşımı", Harris ve Todaro tarafından kırdan kente g   ve kalkınmayı açıklamak için geliştirilen "Harris-Todaro Modeli", dış ticaret ve kalkınma ilişkisini açıklamak için Singer ve Prebisch tarafından geliştirilen "Singer-Prebisch Modeli" açıklanacaktır.

1.2.3.1. Kalkınma Biçimleri Yaklaşımı

Kalkınma biçimleri yaklaşımı Hollis b. Chenery tarafından öne sürülmüştür. Yaklaşımın  z , azgelişmiş bir ülkede yapısal değişimin ayırt edici özelliklerinin incelenmesidir. Modelde, Lewis ve gelişme aşamaları yaklaşımından farklı olarak artan tasarruflar iktisadi büyüme ve kalkınma için gerekli fakat yeterli değildir. Tasarruf ve sermaye birikiminin yanı sıra hem fiziksel hem de beşerî sermaye birikimi de modern iktisadi sistemin kurulabilmesi adına önemlidir. Söz konusu bu yapısal değişim, ülkelerin iktisadi yapısını dış ticaretten iç talep dinamiklerine kadar etkilemenin yanı sıra kentleşme, nüfus artışı gibi demografik faktörlerini de etkilemektedir. Kalkınma biçimleri yaklaşımı iktisadi kalkınma önünde iki engelleyici etken olabileceğini varsaymaktadır. Birincisi, i  dinamiklerden kaynaklı olup bunlar ülkenin sahip olduğu kurumsal yapı, faktör donatımı, yanlış kamu politikaları gibi faktörlerdir. İkincisi ise, dış dinamiklerden kaynaklı olup bunlar dış sermaye, dış ticaret ve teknoloji gibi faktörler olarak sıralanabilir. Kalkınma biçimleri yaklaşımını, diğer yaklaşımlardan ayıran temel unsur ise, azgelişmiş ülkelerin modern sisteme entegre olmuş unsurlar olarak ele alınmasıdır. Bu bağlamda ülkeler kalkınma süreçlerinde gelişmiş ülkelerin izlediği aşamaları birebir izlemek zorunda değildir. Mevcut geliştirilmiş teknoloji, üretim yöntemleri gibi bilgileri transfer ederek kalkınma süreçlerini hızlandırabilirler (Chenery ve Syrquin, 1975).

Bu bağlamda yaklaşım, büyük oranda gelişme aşamaları kuramının, ülkelerin kalkınma süreçlerinde benzer süreçleri takip edeceği yönündeki varsayımına ve kısmen

de sınırsız emek arzı modelinin tasarrufları büyük oranda kalkınma ve büyümenin belirleyicisi olarak kabul etmesine bir muhalefet hareketidir. Bu yönüyle yaklaşım erken dönemde geliştirilen kalkınma teorilerinden ayrırmakta ve reel ekonomik yaşam ile daha tutarlı bir teorik çerçeve sunmaktadır.

1.2.3.2. Harris-Todaro Modeli

Yaklaşım Harris ve Todaro tarafından göç, işsizlik ve kalkınma ilişkisini açıklamak üzere geliştirilmiş bir yapısal değişim modelidir. Harris ve Todaro'ya (1970: 126) göre; geleneksel iktisadi modeller, ekonomide mutlak manada bir iş gücü arzı fazlalığı bulunmadığı durumda dahi kentsel kesimde işsizliği, tam istihdam, denge ücret ve fiyat ayarlaması gibi mekanizmalarla açıklamaktan uzaktır. Bu eksikliği gidermek ve işsizliği analitik olarak modellemek adına geliştirilen yaklaşımda, tam istihdamın genel varsayımları kısmen terk edilmektedir. Bu niteliği ile yaklaşım, hâkim Ortodoks iktisattan bir kopuş niteliğindedir.

Model kent ve kırsal kesim olmak üzere iki kesimden oluşmaktadır⁶. Kentsel kesim sanayi malları üretirken, tarım kesiminde geleneksel tarım ürünleri üretilmektedir. Tarım sektöründe çalışan iş günün marjinal verimliliği iş gücü fazlalığı varsayımı yapılmaması nedeniyle pozitifdir. Bu varsayım sınırsız emek arzı modeline bir karşı çıkış niteliğindedir. Bu duruma rağmen kırdan kente göç olgusu, kırsal-kent kesimindeki ücret farklılığına bağlı olarak hızla artmaktadır. Kentsel kesimde başlangıçta “politik olarak” belirlenmiş ve kırsal ücretin ciddi oranda üzerinde bir asgari ücret vardır, fakat bu ücretler esnektir. Tarım kesimi, tüm gücünü tarım üretimine koşmak veya bir kısmını kentsel üretime katılmak üzere ihraç etmek gibi iki seçeneğe sahiptir. Rasyonel davranan bireyler,

⁶ Bu yönüyle Harris-Todaro modeli, Kaynak (2014) gibi kimi yazarlar tarafından düalist yaklaşım olarak ta ele alınır.

kentsel reel gelir tarımsal kesimden büyük olduğu sürece refahlarını maksimize etmek için kente göç etmeye devam edecektir (Harris ve Todaro, 1970: 127).

Fakat kırsal kesimden kente göçen her birey asgari ücretin geçerli olduğu kayıtlı (formel) kesimde iş bulamaz. Bu nedenle iş bulamayan bireyler, ücretlerin daha düşük düzeyde olduğu kayıt dışı (enformel) kesime kayarlar. Bu kırdan kente ve kent içi sektörler arası geçişlilik, kırsal ve kayıtlı-kayıtsız kentsel kesimde ücretler eşitlenene kadar devam edecektir. Ücretlerin eşitlendiği noktada bireyler kesimler arasında geçiş yapma konusunda kayıtsız kalacaklardır. Bu noktaya “Harris-Todaro Dengesi” denir. Modelde kayıt dışı sektör, kentsel ücretlerin yüksel olmasına bağlı olarak göç sonucu ortaya çıkan bir dengeleyici unsurdur. Kentlerdeki trafik sıkışıklığı, hava kirliliği ve suç oranlarının artması gibi olumsuzluklar, enformel sektörün büyümesinden kaynaklanmaktadır. Enformel sektörün küçültülmesi için formel sektörün iş gücü talebini artıracak teşvikler sağlanması ve kamu istihdamının artırılması formel ücretin yükselmesine ve göç akımlarının tekrar başlamasına, yani enformel sektörün genişlemesine ve olumsuz koşulların şiddetlenmesine sebep olur. Bu durma “Todaro Paradoksu” denir. Enformel sektörün küçültülmesi adına izlenebilecek iki politika mevcut olup birincisi göç sınırlaması, ikincisi ise formel sektörü genişletecek ücret sübvansiyonlarıdır. Her iki durumda oluşacak dengeler, ücretlerin esnek olduğu durumda oluşacak dengeden uzak⁷ olup birinci durumda eksik, ikinci durumda ise aşırı istihdam vardır. Her iki politikasından birleşiminden oluşturulacak bir politikada, tam esnek denge düzeyine erişilecek bileşim oluşturulursa enformel sektör küçülecek, kentsel ücret yükselecektir. Kırsal kesimden işgücü akışı, tarımsal ücretin de yükselmesi sonucunu

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harris ve Todaro (1970).

doğuracak ve denge oluşacaktır. Bu noktada her iki kesimde de tam istihdam söz konusudur (Harris ve Todaro, 1970: 126-137; Ranis 2003: 6; Kaynak, 2014: 229-248).

Harris ve Todaro'ya göre ne tek başına sübvansiyon ne de göç sınırlama politikası tam istihdamı sağlamaya yetmeyecek olup, iyi planlanmış bir sübvansiyon ve göç sınırlaması politikasının eşanlı uygulanması hem kentsel hem de kırsal refahın artışına katkı yapacaktır. Bu tip politikalar geçmişte Tanzanya gibi kimi ülkelerde benimsenmiş olsa da kalkınma gibi çok boyutlu bir sürecin, istihdam kısmına bir çözüm önerisi getirmekten öteye gidememiştir. Bu nedenle Harris-Todaro modeli topyekûn bir kalkınma politikası önermekten uzak olup, işgücünün yapısal özelliklerinden kaynaklı neden olduğu göç olgusuna getirilmiş bir çözüm önerisi olup, tek başına toplumsal refahı artırma adına yeterli bir olmadığı söylenebilir.

1.2.3.3. Singer-Prebisch Teorisi

Singer-Prebisch teoremi, tarımsal ürünler ve hammadde gibi katma değeri düşük ürünlerin talebinin gelir ve fiyat esneklikleri üzerine kuruludur. Dolayısıyla ilgili malı talebi, ilgili malın ithalatçısı olan ülkelerin gelirlerinde meydana gelen artıştan daha düşük bir düzeyde artmaktadır. Diğer taraftan katma değeri yüksek ürünlerin ise gelir esnekliği göreceli olarak daha yüksek olup, ilgili malların talebinde meydana gelen değişme, gelirdeki meydana gelen değişmeden daha yüksektir. Todaro ve Smith'e (2012: 572) göre gelişmiş ülkenin gelirinde meydana gelen bir artış söz gelimi gıda ithalatını yaklaşık %0,6, bitkisel yağ ve kauçuk gibi hammaddelerin ithalatını ise %0,5 oranında artırırken, aynı oranda bir gelir artışı üretim mallarına talebi ise yaklaşık %1,9 artırmaktadır. Diğer taraftan birincil mallar için talebin fiyat esnekliği de düşük olup, dolayısıyla ilgili malın arz miktarında kısa ve orta dönemde ayarlamalar yapabilmek mümkün değildir. Bir diğer ifadeyle birincil malların arzı katıdır. Buna karşılık sanayi mallarının talebinin fiyat esnekliği ise yüksek olup, kısa ve orta dönemde fiyattaki değişimlere bağlı olarak ilgili malın arz miktarında ayarlamalar yapabilmek mümkündür. Yani üretim mallarının arzı

esnektir. Böyle bir durumda azgelişmiş ülkelerin ihracatları ve dolayısıyla dış ticaret hadleri, herhangi bir dışsal şok karşısında savunmasız hale gelmektedir. Bu durum ise ülkelerin ihracat gelirinde, doğal olarak milli gelirden ve iktisadi büyüme oranlarında ciddi dalgalanmalara yol açmaktadır.

Katma değeri düşük birincil ürünlerin ağırlıklı olarak üreticisinin azgelişmiş ülkeler olduğu ve katma değeri yüksek üretim mallarının üreticisinin ise ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeler olduğu varsayılırsa, gelirdeki artışı sonucu gelişmiş ülkelerin mallarına olan talebin, azgelişmiş ülke mallarına kıyasla daha fazla artması beklenir. Bu durumun kaçınılmaz sonucu ise göreceli olarak birincil malların fiyatlarının düşmesidir. Böyle bir durumda dış ticaret hadleri gelişmiş ülke lehine iyileşirken, azgelişmiş ülke aleyhine kötüleşecektir. Durumu formüle etmek için bir ülkenin dış ticaret hadlerini ihracat fiyat endeksinin (P_x) , ithalat fiyat endeksine (P_m) oranı olarak alırsak (P_x / P_m) , ihracat fiyat endeksinde göreceli bir düşüş veya ithalat fiyat endeksinde göreceli bir artış, kaçınılmaz olarak dış ticaret hadlerinin kötüleşmesini beraberinde getirecektir. Reinhart ve Wickham'a (1994) göre tarihsel olarak birincil malların fiyatları, üretim malları karşısında göreceli olarak düşme eğilimindedir. Bu durum azgelişmiş ekonomilerde yapısal bir sorundur. Uzun dönemde dış ticaret hadlerinin esnekliklere bağlı olarak, azgelişmiş ülke aleyhine değişeceği görüşü, literatürde "*Singer-Prebisch Hipotezi*" olarak anılmaktadır. Bu durum azgelişmiş ülkelere, gelişmiş ülkelere doğru bir refah transferine neden olmaktadır. Böyle bir dış ticaret yapısı azgelişmiş ülkelerin kalkınma süreci önünde büyük engellerden birisidir. Gerek Singer (1950), gerek Prebisch (1950) bu durumun çözümü olarak ülkelerin, ithal ürünleri ülke içinde üretmelerini önermiştir. Bu yaklaşım "*ithal ikame*" olarak adlandırılmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, ithal ikame yaklaşımı birçok ülkede uygulama alanı bulmuştur. Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong gibi ülkelere başarıyla uygulanan ithal ikame politikaları ilgili ülkelere iktisadi büyüme başarılarının

yakalanmasına ve böylece kalkınma sürecine katkı yapmıştır. Diğer taraftan Türkiye ve Sahraaltı Afrika ülkeleri gibi ülkelerde başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Bond ve Dor, 2003: 3; UNCTAD, 2011; Todaro ve Smith, 2012: 574). Grabowski'ye (1994) göre ithal ikame yaklaşımı ilgili bölgelerde yalnızca başarısız olmakla kalmamış, endüstrileşme önünde de önemli engeller oluşturmuştur. Özellikle Sahraaltı Afrika bölgesinde iç maliyet düşüşlerinin sağlanamamış, tarımsal üretim kaynaklarının endüstriyel üretime kaydırılması tarımsal üretimi düşürmüş ve tarım sektörünü küçültmüştür. Bu gibi hususlar gelecek dönemlerde endüstrileşmeye harcanabilecek kaynakların açık bir ifadeyle yok edilmesine neden olmuştur. İthal ikame politikalarının uygulanmasında karşılaşılan başarısızlık, serbest ticaret ve ihracata dayalı iktisadi model savunucularının tezlerini güçlendirmiştir. Bu bağlamda geliştirilen teorilerin uygulamada yakaladığı somut başarılar ise dünya genelinde liberal dış ticaret politikaların uygulama alanının genişlemesine katkı yapmıştır.

1.2.4. Bağımlılık Teorisi ve Uzantıları

Bağımlılık Teorisi kendi içinde 4 ayrı başlıkta incelenmekle beraber, bağımlılık teorisinden etkilenen yaklaşımlarda kimi zaman Bağımlılık Teorisi başlığı altında değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu kısımda metodolojik olarak Bağımlılık Yaklaşımı ve uzantıları arasında ayırım yapılarak inceleme yoluna gidilmiştir.

1.2.4.1. Bağımlılık Teorisi

İleri kalkınma teorisinin düşüşünü izleyen dönemde ileri kalkınma teorisinin temelinde var olan azgelişmişliğe çözüm bulma çabası bir tarafa bırakılmış, kalkınma literatürü azgelişmişliğin çözümünü değil kendisini inceleyen bir araştırma alanı haline gelmiştir. Başka bir ifadeyle kalkınma iktisadi, fizik biliminin felsefesini oluşturan “*mevcut olanı inceleme*” yönüne evrilmiş bir “*azgelişmişlik iktisadına*” dönüşmüştür. Ayrıca yapısalcı yaklaşım ve gelişme aşamaları gibi kuramların pratikte başarısız oluşuyla

bir manada Neo-klasik Ortodoksiye doğru evrilen bu “azgelişmişlik iktisadı” yaklaşımı, azgelişmişliğin nedenlerini incelemiş ve bu nedenler arasında tasarruf ve sermaye birikimi yetersizliği, kişi başı gelir yetersizliği, çocuk ölüm oranları yüksekliği, okullaşma oranı düşüklüğü gibi etkenleri kabul etmiştir.

Bu görüşe karşıt olarak, bu etkenlerin azgelişmişliğin nedenleri değil aksine sonuçları olduğunu ileri süren hem Ortodoks kuramlara hem de azgelişmişlik kuramlarına karşı çıkan muhalif bir görüşü temsil eden “Bağımlılık Teorisi” çatısı altında kalkınma literatürüne katkı yapılmıştır. Bağımlılık teorisine göre azgelişmiş ülkeler hem iç ilişkiler hem de dış ilişkiler bakımından siyasal, ekonomik ve kurumsal sınırlarla kuşatılmıştır. Bu sınırlar azgelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında bir egemenlik ilişkisine neden olmaktadır. Böyle bir ilişki merkez (gelişmiş) ve çevre (azgelişmiş) ülkeler arasında adil olmayan bir güç ilişkisi yaratmaktadır. Merkez ülkeler, aynı zamanda çevre ülkelerde belirli hâkim sosyal sınıflar ile iç ilişkileri de yönetebilmektedir. Bağımlılık olgusu ise bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Genel bir ifadeyle, azgelişmişliği kapitalist dünya sistemine uyum sağlamak ve kapitalist ülkelerle kurulan, tarihsel ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan bir olgu olarak kabul eden bağımlılık teorisi dört ayrı kolda gelişmiştir. Birinci yaklaşım “Çevre Ülkelerinde Kapitalist Kalkınmayı Engelleyen Teori Olarak Bağımlılık” olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşımına göre azgelişmişlik sorunu salt ülke içi hâkim grupların yol açtığı bir problem değildir. Bu durumun bir nedeni de emperyalist düzen olup, azgelişmişliğin çözümü burjuvanın güçlenerek ülke içi kapitalist üretim biçimini oluşturmasıdır. İkinci yaklaşım “Kalkınma Sürecinin Somut Analizi Olarak Bağımlılık”’tır. Bu yaklaşım gelişmiş ve azgelişmiş ülkeleri merkez ve çevre olarak ayırmaktadır. Yaklaşım, çevre ülkeleri de uluslararası kapitalist sistemin bir parçası olarak görmektedir. Azgelişmiş, yani çevre ülkelerde kalkınma sorunları araştırılırken ülke içi dinamiklerde dikkate alınmalıdır. Üçüncü yaklaşım Paul Baran öncülüğünde gelişmiştir ve “Azgelişmişliğin Gelişmişliği Bağlamında Bağımlılık” olarak adlandırılır. Yaklaşımına

göre çevre ülkelerden merkez ülkelere yapılan refah transferi, çevre ülkeleri mutlak manada azgelişmişliğe mahkûm etmektedir. Bu yaklaşıma göre azgelişmişliğin aşmanın yolu, kapitalist sistem ile bağların koparılıp sosyalist bir ekonomi tarzının benimsenmesidir. Son yaklaşım ise “Latin Amerika’nın Yapısalcı Analizlerinin Yeniden Formüle Edilişinde Bağımlılık” olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşımın ECLA’nın çalışmaları üzerine geliştirildiği kabul edilse Raul Prebisch’in azgelişmiş ülkelerin dünya ekonomik sistemindeki yerine ilişkin çalışmalarına Celso Furtado’nun azgelişmiş ülkelerin içsel dinamikleri üzerine yaptığı çalışmalara dayanmaktadır (Arslan, 2006: 38-40).

Bağımlılık teorisi, Avrupa’nın dönemde büyüme dinamiklerini açıklaması ve çağdaş iktisadi ilişkileri açıklayamaması, gibi nedenlerle “*milliyetçi mitolojik*” bir yaklaşım olarak nitelendirilmiş ve ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Dönemde Güney Kore, Tayvan, Singapur, Hong Kong gibi ülkelerin kalkınma konusundaki başarıları ise bağımlılık teorisinin geçerliliği konusunda ciddi tartışmalara yol açmıştır (Oslington ve Mahmood, 1993: 634).

1.2.4.2. Bağımlılık Teorisinin Bir Uzantısı: Yanlış Paradigma Modeli

Yanlış Paradigma Modeli, bağımlılık teorisinin bir uzantısı olarak ele alınsa da daha az radikal önermeler içermesi nedeniyle bağımlılık teorisinden bir kopuş niteliğindedir. Yaklaşımın temel argümanı, azgelişmişliğin nedeni gelişmiş ülkelerin telkin etmiş ve desteklemiş olduğu yanlış kalkınma stratejileri olduğu biçimindedir. Örneğin herhangi bir kurumsal veya sosyal değişime dayanmayan sermaye birikimi ve piyasaların liberalizasyonuna yönelik aşırı teşvik gibi “hazır reçete” bu yanlış kalkınma stratejileri arasında sayılabilir (Celyse, 2012).

Bu bağlamda yaklaşım kurumsal ve sosyal yapıyı ihmal eden gerek ana akım iktisada gerek diğer kalkınma modellerine bir karşı çıkış niteliğindedir. Yanlış paradigma

modeli genellikle göz ardı edilen kurumsal ve sosyal faktörlerin, yani insan faktörünün de kalkınma modelleri oluşturulurken dikkate alınması gerektiği yönünde literatüre katkı yapmıştır. Bu katkı, özellikle kalkınma sürecinde insan odaklı yaklaşımın habercisi niteliğindedir. Günümüz kalkınma hedefleri ve planları incelendiğinde, gelişmenin temel odağında insan yer almaktadır. Ayrıca her ülke için sabit bir kalkınma modeli oluşturulamayacağı konusunda genel bir uzlaşma vardır. Bu durum yanlış paradigma yaklaşımının temel vurgusu olan kurumsal ve sosyal faktörlerin önemini ortaya koymuştur. Bu yönüyle yaklaşım, literatüre önemli ve değerli bir katkı yapmıştır.

1.2.4.3. Bağımlılık Teorisinin Bir Uzantısı: Eşitsiz Değişim Modeli

Eşitsiz değişim modeli Arghiri Emmanuel (1972) tarafından geliştirilmiştir. Model; Singer-Prebisch hipotezinin dayalı olduğu gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin azgelişmiş ülke aleyhine olacağı biçimdeki görüşün, Karl Marx'ın emek-değer teorisinden hareketle yorumlanmasına dayalıdır.

Emmanuel'e göre üretim maliyetleri, çevre ülkelerde merkez ülkelere göre daha düşüktür. Bu durumun temel nedeni, aynı işi yapan çevre ülkedeki bir işçinin, merkez ülkedeki işçiye göre daha düşük bir ücretle çalıştırılmasıdır. Buna göre çevre ülkelerde ücretler üzerinden bir emek sömürüsü söz konusudur ve bu durum merkez ülkelerin dış ticarete kendi üretim maliyetlerinin altında bir fiyat düzeyinden çevre ülkelerin mallarını satın almasına yol açar. Böylece çevreden merkeze doğru süregelen bir refah transferi yaşanır. Çevre ülkelerin azgelişmişlik sorununu kronik hale getiren de budur (Kaynak, 2014: 171-172).

Eşitsiz değişim modeli, birçok açıdan eleştirilmiş olsa da neo-klasik karşılaştırmalı -üstünlükler yaklaşımının dış ticaretin tüm ülkeler için her koşulda yararlı olacağı görüşünü tartışmaya açmıştır. Bu yönüyle çalışma kimi yapısalcı yaklaşımların dış ticaret ve kalkınma ilişkisi noktasındaki şüphelerini destekleyici etki yapmıştır.

1.2.5. Kurumsal İktisatçıların Kalkınma Yaklaşımı

Kurumsal iktisadın kalkınma sürecine ilişkin yaklaşımı, büyük ölçüde Clarence Ayres ve Gunnar Myrdal'ın katkıları ile oluşmuştur. Ayres, kalkınma sürecini teknoloji ve törensel kurumlar arasındaki bir mücadelenin sonucu olarak görmüştür. Teknoloji, kalkınma sürecine en çok katkı yapan faktördür. Bu açıdan teknolojik ilerleme kalkınma ile eşdeğerdir. Teknolojik ilerlemeyi, yani kalkınma sürecini engelleyen ise törensel kurumlardır. Törensel kurumlar ise toplumda sınıfsal yapıları oluşturan örf ve adetler, gelenek ve görenekler gibi enformel kurumlardır. Ayres'e göre teknolojik ilerlemenin törensel kurumlara baskın geldiği ölçüde kalkınma mümkündür. Teknolojik ilerlemeyi törensel kurumlara baskın getirecek olan ise bilgi ve beceri oranını artırmak, yani eğitimi teşvik etmektir (Parasız, 2005: 34-35).

Myrdal ise kalkınma sürecinde üç olguya dikkat çekmektedir. Buna göre dengeleyici politikalar olmaması durumunda azgelişmişlik hem ülke genelinde hem de uluslararası boyutta artmaya devam edecektir. Hâkim iktisadın ön gördüğü biçimde bir uluslararası ticaret azgelişmiş ülkelerin aleyhinedir. Adil bir gelir dağılımı sağlanmadığı sürece, ekonomik büyüme ve dolayısıyla ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek mümkün olmayacaktır. Myrdal, kalkınma sürecini kümülatif sebep-sonuç ilişkileri ile açıklamaktadır. Buna göre ülke veya dünya genelinde bir bölgenin gelişme sürecine girmesi, diğer azgelişmiş bölgelerden nitelikli nüfusun bu bölgelere kaymasına neden olacaktır. Azgelişmiş bölgelerde göreceli olarak daha yaşlı ve eğitimsiz kesim kalacaktır. Böyle bir bölgede nüfus artış hızının yüksek olması beklenebilir. Bu durum ise kişi başı düşen geliri daha da azaltacaktır. Böyle bir kümülatif neden sonuç etkisi "*geri bırakma (backwash)*" etkisine neden olacaktır. Böyle bir durumda devlete düzenleyici olarak büyük görev düşmektedir. Devlet, geri bırakma etkisini bertaraf edecek politikalar uygulamaz ise azgelişmişlik sorunu daha da artacaktır. Böyle bir ekonomide kalkınmanın yegâne yolu yapısal reformlar, toprak reformu, yolsuzluk ve rüşvetle mücadele, piyasa

üzerinde piyasa dışı aktörlerin etkisinin sınırlanması gibi kurumsal değişime yönelik politikalar. (Myrdal, 1971).

1.2.6. Neo-klasik Karşı Devrim ve Yeni Kalkınma Okulları

İleri kalkınma teorisi; ölçek ekonomileri, artan getiriler, eksik rekabet gibi varsayımlarını matematiksel olarak modelleyememiştir. Bu açıdan yaklaşım, hâkim iktisadi görüşe sahip araştırmacılar tarafından yoğun olarak eleştirilmiştir. Ayrıca dönemde geliştirilen diğer yaklaşımlarda azgelişmişlik sorununa çözüm getirememişlerdir. Bu durum kalkınma teorisinin neo-klasik iktisat yaklaşımını savunan çevrelerce bir dizi akademik saldırıya maruz kalmasına neden olmuştur. 1980’li yıllarda bu eleştiriler bir “neo-klasik karşı devrim” niteliğini almıştır. Bu karşı devrim piyasa temelli bir köktencilik olarak adlandırılabilir. Arz yanlı iktisat politikaları, rasyonel bekleyişler teorisi, kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi gibi önerilen ve savunulan muhafazakâr liberal politikalar, Washington Uzlaşısı’na dönüşmüş ve ilerleyen dönemde ideoloji halini almıştır (Bocutoğlu, 2012: 10). Bu durumun ortaya çıkmasında, neo-klasik düşünürlerin, IMF ve dünya bankası gibi kurumlarda ciddi söz sahibi hale gelmesinin yanı sıra ILO, UNDP ve UNCTAD gibi kurumların etkinliklerini kaybetmesi de etkili olmuştur.

Neo-klasik karşı devrim, azgelişmişliğin temel nedenleri arasında, eksik fiyatlama politikasından kaynaklı yanlış kaynak tahsisi ve ekonomiye aşırı devlet müdahalesi gibi olguları saymaktadır. Bu olgular ekonomik büyümeyi ve dolayısıyla kalkınmayı yavaşlatan etkenlerdir. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerdeki kalkınma sorunlarının temel nedeni gelişmiş ülkelerin “yağmacı” kabul edilen ekonomik aktiviteleri ve uluslararası ticaretten ziyade, devletin ekonomiye aşırı müdahalesi, yolsuzluk, etkin olmayan politikalar ve girişimcilik gibi iktisadi güdülerin eksikliğidir. Bu kalkınma problemlerinin çözümü düalist yapılar oluşturmak, dış yardımları artırmak, uluslararası iktisadi sistemi reforme etmekten ziyade ilgili ülkelerde serbest piyasa ekonomisine geçişi, “görünmez

elin” etkin kaynak dağılımını sağlaması ve ekonomik büyümenin böylece teşvik edilmesinden geçmektedir. Nitekim Güney Kore, Tayvan, Singapur, Hong Kong gibi ülkelerin elde ettiği başarılar ve Afrika, Latin Amerika gibi bölgelerde yaşanan başarısızlıklar neo-klasik düşünürlere göre bu politikaların etkinliğini göstermektedir (Todaro ve Smith, 2012: 126-127). Bu görüşü savunan düşünürler literatürde “*Yeni Muhafazakârlar (Neo-Conservatives)*” olarak anılırlar.

Todaro ve Smith (2012: 127-128), neo-klasik karşı devrimi üç gruba ayırmaktadır. Birinci grup “*serbest piyasa yaklaşımı*” olup, bu yaklaşıma göre serbest piyasa tek başına iktisadi ajanlara en doğru sinyalleri gönderme, etkin kaynak dağılımını sağlamada ve tüm iktisadi ajanları buna uyumlulaştırmakta yeterlidir. Bilgiye ve teknolojiye erişim maliyetsizdir. Böyle bir durumda herhangi bir kamu müdahalesi ekonomide bozucu etki yaratacaktır. İkinci grup, “*yeni politik iktisat (kamu tercihi) teorisi*” olup, yaklaşıma göre piyasadaki girişimciler gibi siyasal alandaki siyasetçilerde fayda maksimizasyonu peşindedir. Buna göre kamu kaynaklarını, rant arayışlı faaliyetler yoluyla kendi çıkarlarını maksimize etmek ve statülerini korumak için kullanmaları kaçınılmazdır. Bu yalnızca durum kaynak tahsisini bozma, yolsuzlukları artırarak piyasa etkinliğini bozma ve ekonomik gelişmeyi etkilemeyle kalmamakta, bireylerin özgürlük alanlarını da kısıtlamaktadır. Bu nedenle devlet sınırlandırılması gereken bir yapı olup, ideal devlet minimal devlettir. Üçüncü grup, “*piyasa dostu yaklaşım*” olup ilk iki gruptan ayrılan düşünürlerin oluşturduğu bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre azgelişmiş ülkelerde iktisadi açıdan birçok eksiklik bulunmaktadır. Bu açıdan yaklaşım piyasa aksaklıkları olgusunu kabul ederek ilk iki yaklaşımdan uzaklaşmaktadır. Ayrıca azgelişmiş ekonomilerde, eksik bilgi, yatırım koordinasyon başarısızlıkları, dışsallıklar, ölçek ekonomileri gibi olgular karakteristik olarak mevcuttur. Devlet, bu eksikliklere söz gelimi beşerî ve fiziki sermaye yatırımları yaparak, sağlık altyapısını iyileştirerek, eğitim kurumları açarak, girişim ve yatırım için uygun ortam oluşturarak müdahalelerde bulunabilir. Piyasa başarısızlıklarının kabulü, iktisat literatüründe “*Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımı*” olarak

adlandırılan kalkınma yaklaşımının ve “İçsel Büyüme Teorisi” ‘olarak adlandırılan büyüme teorilerinin geliştirilmesine katkı yapmıştır.

1.2.6.1. İleri Kalkınma Teorisinde Restorasyon: Dış Ticaret Teorisinde Gelişmeler ve İçsel Büyüme Teorileri

Petrol krizi ve Arap-İsrail savaşını izleyen dönemde kalkınma iktisadının düşüş süreci, uluslararası ticaret teorisi ve büyüme teorisi gibi alanlarda yaşanan gelişmelere bağlı olarak tersine dönmüştür. İroniktir ki; ileri kalkınma teorisi, dış ticareti genel olarak ihmal etmiş ve iç ticarete yoğunlaşmıştır. Fakat ileri kalkınma teorisinde onarım sürecini başlatan gelişmeler ise uluslararası ticaret teorisi alanında yaşanmıştır. Özellikle uluslararası ticareti açıklamaya yönelik olarak ölçek ekonomileri kuramına getirilen açıklamalar, ileri kalkınma teorisinde kara kutu halinde kalmış olan ölçek ekonomileri varsayımına da kısmen de olsa açıklama getirmiştir. Ayrıca Romer (1986) ve Lucas’ın (1988) çalışmalarıyla başladığı kabul edilen, yeni büyüme teorisi olarak da anılan “İçsel Büyüme Teorisi”’de ölçek ekonomileri, dışsallıklar gibi konulara açıklama getirmiştir. Geleneksel Solow modelinde; uzun dönemde kişi başı reel gelir büyümesinin dışsal teknolojik ilerleme, yani “Solow Artığı” ile büyümenin mümkün olacağı varsayılmaktadır. Teknolojik gelişme ise büyük oranda iktisadi ajanların bağımsız kararları sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca geleneksel neo-klasik büyüme teorisi, ülkelerin benzer teknolojik yapıya sahip olmasına rağmen Solow artığında büyük görülen farklılıkları açıklamakta yetersiz kalmıştır.

Neo-klasik büyüme teorisinde, azgelişmiş ülkelere sermaye/emek oranı düşüktür. Buna bağlı olarak yatırımların getirisi yüksektir. Bu görüşlerin bir uzantısı olarak IMF, Dünya Bankası gibi ekonomik kuruluşlar azgelişmiş ülkelere sürdürülebilir bir iktisadi büyüme ve kalkınma için piyasaların serbestleştirilmesi, kamunun ekonomideki payının küçültülmesi gibi reçeteler tavsiye etmişlerdir. Bu politika uygulamalarına rağmen, Solow modeli tersine sermaye akımlarını, yani sermayenin getirisi yüksek olan azgelişmiş

lkelerden daha az getirili gelişmiş ülkelere doğru hareketlerine açıklama getirememiştir. Bu durum yeni büyüme teorisinin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. İçsel büyüme teorisi, teknolojik gelişmenin dışsal olduğu yönündeki varsayımı terk ederek, beşerî sermayeye yapılacak özel sektör ve kamu yatırımlarının dışsal ekonomiler yarattığını varsaymıştır. Bu nedenle yatırımların sosyal getirilerinin, özel getirilerden daha büyük olduğu ve teknolojik ilerlemenin piyasa gleri tarafından yönlendirilen ar-ge faaliyetlerinin büyük oranda içsel bir sonucu olduğu hipotezlerini kabul etmişlerdir. Ayrıca azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru sermaye akımının sebebi, beşerî sermaye, ar-ge ve altyapı yatırımlarının eksikliğidir. Romer'in modellemesinde dışsal ekonomi, saf teknolojik bir olgu olarak formüle edilmiştir. Bu yaklaşım ise ileri kalkınma teorisinde bir diğer kapalı kutu olarak kalmış dışsal ekonomiler hususuna kısmen de olsa açıklama getirmiştir. Bu bağlamda yeni büyüme teorisinin ileri kalkınma teorisi ile benzer bir ruha sahip olduğu söylenebilir (Krugman, 1993: 30-31; Todaro ve Smith, 2012: 150).

Bu gelişmelerin doğrudan ileri kalkınma modellerini revize etmek gibi bir amacı olmamakla beraber, yeni büyüme teorisi ve ileri kalkınma teorisi arasındaki temel fark politika nergelerinde ortaya çıkmaktadır. İleri kalkınma teorisinin açık bir *"dünyayı değiştirme hedefi (azgelişmişliğe çözüm bulmak)"* amacı varken, yeni büyüme teorisinin amacı ise *"dünyayı açıklamak (azgelişmişliğe açıklama getirmek)"* 'tir. Yeni büyüme teorisinin iktisat literatürüne girmesiyle iktisat literatürünün periferisinde yer alan ileri kalkınma teorisi tekrar tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ileri kalkınma teorisinin alt bileşenleri günün dinamiklerine göre genişletilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Murphy vd. (1989), Krugman (1994) gibi alışmalar Rosenstein-Rodan'ın büyük itiş kuramını genişleterek tekrar gözden geçirmiştir. Bir diğer ifadeyle 1950'li yılların ruhu ile yapılan politika önerilerinin günümüz azgelişmişlik sorunlarına çözüm nerisi olabileceği tartışılmaya başlanmıştır.

1.2.6.2. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımı

Kalkınma literatüründe yeni yaklaşımlardan biri olan “*Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımı*” 1990’lı yıllarda geliştirilmiş ve 2000’li yıllarda da ilgi çeken bir teori olmuştur. Teorinin temel tezi, başarılı bir kalkınma sürecine girebilmek için birçok faktör arasında bir “*tamamlayıcılık*” ilişkisi olması gerektiği biçimindedir. Bu bağlamda tamamlayıcılık kavramı bir firma, organizasyon veya girişimcinin atması olduğu bir adımın diğer iktisadi ajanlarda da benzer eğilimleri teşvik etmesi, yani dışsallık yaratması biçiminde tanımlanabilir. Bu bağlamda organizasyonların, firmaların veya bireylerin fayda fonksiyonları birbirlerinin fayda fonksiyonları ile ilişkilidir. Böyle bir iktisadi yapıda başarılı bir kalkınma süreci deneyimlemek için, iktisadi ajanlar ve kararlar arası koordinasyonun sağlanması hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda koordinasyon başarısızlığı ise iktisadi ajanların davranışları arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi bulunmadığı, diğer bir deyişle koordinasyonun sağlanamadığı ve optimal dengeden daha kötü bir dengeye erişilmesi olarak tanımlanabilir (Glavan, 2007:4-7; Hoff, 2000). Bu durumuna ekilebilir bir araziye sermaye sahiplerinin ekime hazır halde olmadığı için yatırım yapmaması ve yatırım yapılmadığı için tarlada çalışacak işçilerin tarlayı ekilebilir hale getirmemesi örneği verilebilir. Böyle bir koordinasyon başarısızlığı ekonomileri potansiyel hasıla ve kalkınmışlık düzeyinden uzaklaştırabilir.

Koordinasyon başarısızlığı yaklaşımı, neo-klasik karşı devrim düşünürlerinin aksine “*Leviathan Devlet*”⁸ ten ziyade “*Üretken Devlet*” yaklaşımını benimsemektedir. Buna göre devlet müdahalesi koordinasyon başarısızlıklarının çözümüne ve dolayısıyla azgelişmişlik sorununun çözümüne katkı yapabilir. Ayrıca bu müdahale süreklilik arz etmemektedir. Erişilen çıktı ve denge düzeyi, yani iktisadi büyüme düzeyi kendi kendini

⁸ Daha fazla bilgi için bkz: Funda Telatar (2004: 15-16)

besleyen niteliktedir. Bu aşamadan sonra devlet, “*Koruyucu Devlet*” pozisyonuna geçebilir ve asli görevlerini yerine getirebilir. Todaro ve Smith (2012: 159) bu durumu “Nerede Buluşulacak Açmazı” ile açıklamaktadır. Yılın aynı döneminde söz gelimi Tokyo’ya giden arkadaş gurubu birbirleri ile ilişim imkânları olmadığı takdirde şehir içinde birbirlerini bulması tesadüfen bile düşük bir ihtimaldir. Herhangi bir koordine edici lider olmadan insanların ortak noktada buluşması imkânsızdır.

Koordinasyon başarısızlığı yaklaşımı, tamamlayıcılık olgusunun birçok ekonomide olmaması, aksine “tikanıklık” olgusunun olması nedeniyle eleştirilmiştir. Tikanıklık ise tamamlayıcılık faktörünün tersine, bir iktisadi ajanın almış olduğu kararların başka bir iktisadi ajanın benzer karar alma güdülerini zayıflatmasıdır. Bunun en tipik örneği ise her yolcunun tramvayın boş vagonlarına doğru hareket edip sakin yerde oturmak istemesidir. Fakat kalkınma sürecinde azgelişmişliğin azgelişmişliği, gelişmişliğin ise gelişmişliği beslediği önemli bir gerçektir. Bu bağlamda, orta gelir ve fakirlik tuzaklarını açıklamakta ve çözüm önerileri üretmekte kullanılmış olan yaklaşım, halen güncelliğini korumaktadır.

1.2.6.2.1. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımının Bir Uzantısı: Çoklu Denge Kuramı

Çoklu denge kuramı, ekonomide birden fazla denge noktası bulunduğu fikri üzerine kuruludur. Bu denge noktaları sıralandığında biri diğerine göre daha arzu edilir bir denge seviyesini temsil etmekte olup ana fikir, sisteme herhangi bir dış müdahale olmadığı takdirde daha optimal denge düzeyine erişilemeyeceği biçimindedir.

Yaklaşımda, bir iktisadi ajanın herhangi bir girişim ya da yatırım faaliyetinden elde etmeyi umduğu getirinin diğer iktisadi ajanların benzer faaliyetlerine bağlı olduğu varsayılır. E_1, E_2, E_3 gibi 3 denge noktası ele alındığını ve en fazla arzulanan denge noktasının E_3 , daha az arzulanan denge noktasının E_1 olduğunu varsayalım. Ekonomide

firmaların yatırımları artıracığı beklentisi dengenin E_3 noktasında oluşmasına katkı yaparken, azaltacağı beklentisi dengenin E_1 noktasında oluşmasına katkı yapar. Dolayısıyla bu iki nokta istikrarlı denge noktalarıdır. Diğer taraftan E_2 gibi ortada bir denge ise tesadüfi bir denge olup istikrarsızdır. İstikrarsızlık, beklentilerin yayılma etkisi ile yeni dengeyi daha düşük düzey olan E_1 veya daha yüksek düzey olan E_3 taşıyacağı varsayımından kaynaklanmaktadır (Todaro ve Smith; 2012: 161-162).

Ekonomide koordinasyonu sağlayacak bir mekanizma olmadığı takdirde çoklu denge durumu ortaya çıkabilir. Bu durum benzer kaynak, sermaye ve teknoloji yapısına rağmen ülkeler veya bölgeler arasında gelişmişlik farkı ortaya çıkmasına neden olabilir. Bir diğer ifadeyle kimi ülkeler daha fazla arzu edilen denge noktasına ulaşırken, diğer ülkeler daha az arzu edilen denge noktasına erişecektir (Cooper, 2005). Bu durumun en tipik örneği ise Sahraaltı Afrika bölgesidir. Bölgenin benzer koşullara sahip olan ülkelerinde ortaya çıkan gelişmişlik farkları, koordinasyon mekanizması iyi çalışmadığında oluşabilecek çoklu denge durumuna örnek niteliğindedir.

1.2.6.2.2. Koordinasyon Başarısızlıkları Yaklaşımının Bir Uzantısı: O-Ring Teorisi

Michael Kremer (1993) tarafından öne sürülen “O-Ring Teorisi”, Çoklu Denge Kuramında işaret edilen arzulanmayan seviyede dengeye gelme, bir diğer ifadeyle düşük denge gelir tuzaklarını açıklamaya yönelik olarak geliştirilmiş yeni bir kalkınma yaklaşımıdır. O-Ring terimi, 1986 yılında yaşanan “Challenger” isimli uzay mekiğinin fırlatılmasından kısa bir süre infilak etmesine sebep olan contaların isminden esinlenmiştir. Contaların temel görevi yakıt sızıntısını engellemek olup, işlevini yerine getirememiştir. Buradan sızan yakıt uzay mekiğinin infilak etmesine neden olmuştur. Buradan hareketle modelin teknik olarak tabir edilebilecek ana fikri sistemde aksayan küçük bir parçanın büyük trajediler yaratabileceği üzerinedir. Modelin iktisadi açıdan

temel fikri ise yüksek denge düzeyine erişebilmek için iktisadi aktivitelerin uyum içinde gerçekleştirilmesi üzerinedir. Buna göre üretimde girdiler arasında güçlü bir tamamlayıcılık ilişkisi planlanmalıdır. Bu fikir “tamamlayıcılık” yaklaşımının bir uzantısı olup bir diğer ifadeyle ölçek ekonomileri, iş bölümü ve uzmanlaşma gibi unsurlara farklı bir yaklaşım biçimidir. Bu bağlamda model, firmanın iç dinamiklerinden hareketle, tamamlayıcılık ilkesinin özelde ilgili sektörün ve genelde ekonomide ne gibi etkiler doğuracağını irdeler.

Kremer (1993); bir üretimin başarısını, o işte çalışan işçinin yetenek düzeyi ile açıklamakta olup bunu q ile ifade eder. Bu bağlamda q , $0 \leq q \leq 1$ biçiminde ifade edilebilir. Firmanın çıktı düzeyi ise hem bu yetenek düzeyi hem de firmanın içsel dinamiklerini ifade eden β biçiminde bir çarpan katsayısından etkilenir. Bu bağlamda O-Ring üretim fonksiyonu $\beta F(q_i, q_j) = q_i q_j$ biçiminde ifade edilebilir. Bu tip üretim fonksiyonları, nitelikli işçilerin nitelikli işçiler ile beraber çalışmasını gerektirir ve nitelikli ürünlerin nitelikli işçiye sahip ülkelerde üretileceğine işaret eder. Böyle bir durumda yüksek nitelikli işçinin daha fazla ücret geliri elde edeceği de kaçınılmazdır. Dolayısıyla nitelik seviyesini beşerî sermaye yatırımları ile artırmak mümkün olup, nitelik arttıkça elde edilen ücrette artmaktadır ve Kremer’in bu varsayımları rekabetçi bir piyasanın özellikleri ile uyumludur. Bu şekilde nitelikli işçileri nitelikli işçilerle eşleştirebilecek bir ekonomik yapının işlemesi için iki varsayım önemlidir. İlk olarak modelde işçilerin birbirlerini tam olarak ikame edemedikleri, ikinci olarak işçilerin yeteri kadar tamamlayıcılık özelliğine sahip olmaları varsayılır. Bu bağlamda düşük nitelikli üretim faktörlerine sahip ekonomiler, düşük verimlilik veya kalite tuzaklarına, dolayısıyla fakirlik tuzaklarına, orta gelir tuzaklarına düşebilir. Ekonomide bir küçük bir parçada böyle yaşanan tıkanıklığın sistemin tümünü etkilemesine “O-Ring Etkisi” denir. Bu düşük verimlilik, fakirlik ve gelir tuzaklarından, diğer bir ifadeyle O-Ring etkisinden kurtulmanın yolu kalite ve verimlilik artırıcı politikalardan geçmektedir. Ayrıca bu tıkanıklığın aşılmasında dış ticaret ve dış yatırımlar da birer alternatif olarak öne

çıkılmaktadır. Bu bağlamda gerek dış ticaret gerekse dış yatırımlar bu tıkanıklığı aşmakta yeterli olmayabilir fakat, O-Ring teorisinde görüldüğü üzere sistemin sağlıklı biçimde çalışıp nitelikli endüstrileşme için önemli bir role sahiptir.

O-Ring Teorisi genel olarak ele alındığında; tıkanıklık, yani azgelişmişlik ve orta gelir tuzaklarından çıkış için iç dinamikler açısından verimlilik ve kalite artışı amacıyla bireylerin yetenek düzeyinin artırılması; yani beşerî sermaye yatırımlarını anahtar faktör olarak görmüştür. Dış dinamikler açısından dış yatırımlar ve uluslararası ticareti ise gerekli fakat tek başına yetersiz bir olgu olarak görmüştür. Bu bağlamda kalkınma sürecine girebilmenin yolu, kimi Güneydoğu Asya ülkelerinin yapmış olduğu gibi verimlilik artışlarını teşvik etmektir. Kremer'in yaklaşımı özellikle orta gelir tuzağının açıklanması ve yüksek nitelikli iş gücünün daha yüksek ücret geliri elde edeceği varsayımı ile uluslararası beyin göçünün açıklanması noktasında önemlidir.

1.2.6.3. Kendini Keşfetme ile Kalkınma Yaklaşımı

Kendini keşfetme ile kalkınma yaklaşımı, Hausmann ve Rodrik (2003) tarafından geliştirilmiştir. Hausmann ve Rodrik'e göre tam bilgi varsayımının geçerli olduğu rekabetçi bir piyasada firmalar hangi alanda karşılaştırmalı üstünlük sahibi olduklarının farkındadır. Bireyler açısından ise durum farklıdır. Bireyler, emek piyasasında hangi alanda karşılaştırmalı üstünlük sahibi olduklarını kendi kendilerine keşfetmek zorundadır. Bu kendi kendini keşfetme süreci ise uzun ve karmaşık bir süreç olup bir piyasa başarısızlığının ortaya çıkmasına neden olabilir. Ayrıca pozitif bilgi dışsallığı var ise, yani bilgi rakipsiz bil mal ise firmalar yapmış oldukları araştırma faaliyetlerinden bekledikleri düzeyin altında bir getiri elde edebilir. Bu durum ise ekonomilerin karşılaştırmalı üstünlük sahibi olduğu alanları keşfetme motivasyonunu, doğal olarak bireylerin de kendini keşif süreçlerini baltalar. Hausman ve Rodrik'e göre karşılaştırmalı üstünlük alanlarının keşfi, üretimde uzmanlaşma ve çeşitlendirmenin bir sınırı vardır. Bu sınır geçildiğinde aşırı çeşitlendirme ortaya çıkmakta ve piyasa başarısızlığına yol açmaktadır. Piyasa

başarısızlıklarını önlemek için kamu otoritesi, keşif sürecinde modern sektörleri geniş yatırımlarla desteklemeli, yani piyasada karşı konjonktürel bir hareket oluşturmalıdır.

Hausmann ve Rodrik, kalkınma sürecinde genelde ülkelerin özelde ise bireylerin kendilerini keşif sürecine önem atfetmiş ve gelişme olgusunun ekonomide doğru karşılaştırmalı üstünlük alanlarının keşfi ile mümkün olacağını belirtmiştir. Olası piyasa başarısızlıklarının önlenmesinde kamunun aktif rol alması gerektiği varsayımı ile piyasa dostu yaklaşım sergilemişlerdir.

1.2.6.4. Hausmann, Rodrik ve Velasco'nun Büyüme Tanıları Yaklaşımı

Ricardo Hausmann, Dani Rodrik ve Andres Velasco tarafından geliştirilen “Büyüme Tanıları Yaklaşımı” her ülke için genel geçer bir kalkınma reçetesi olamayacağı üzerine kuruludur. Yaklaşımına göre her ülkenin kalkınma ve gelişmesini engelleyen kısıtlamaların teşhis edilmesi hayati öneme sahiptir. Bunun için yaklaşımda ülkelerin büyüme ve gelişmelerini sınırlayan bağlayıcı kısıtların ortaya çıkarılması için “Büyüme Tanıları Ağacı” yöntemi öngörülmektedir. Buna göre büyüme ve kalkınmayı engelleyen muhtemel kısıtlar sıralanır ve birbiri ile ilişkilendirilir. Kalkınma politikaları, bu kısıtlar arasında en bağlayıcı olan faktör üzerine yoğunlaşmalıdır. Böyle bir yöntem hem kalkınma politikası seçimini kolaylaştırmakta hem de karar alıcıları uzun ve karışık kalkınma politikalarından kurtararak, sade ve anlaşılabilir hedeflere yoğunlaşmasına katkı yapmaktadır (Rodrik, 2009: 61-92).

Büyüme tanıları yaklaşımı, bir bilimden çok sanat niteliğinde olması gibi yönlerden eleştirilmiş olmasına rağmen kalkınma literatüründe önemli bir yere sahiptir. Kalkınma için tek bir reçetenin tüm ekonomilere çözüm olmadığını savunan yaklaşım, Dünya Bankası gibi birçok uluslararası iktisadi kuruluş tarafından gerek analizlerde gerek uzman eğitimlerinde kullanılmakla beraber, Afrika, Asya ve Latin Amerika ve birçok azgelişmiş ülkede doğrudan uygulanmıştır. Yaklaşım, özellikle kalkınma politikalarında

temel odaklar noktalarının belirlenmesi yönüyle ekonometrik çalışmalara bir tamamlayıcı yöntem niteliğindedir.

1.2.6.5. Kalkınma Kavramına Bakışta Köklü Bir Değişim: Amartya Sen ve İnsan Odaklı Kalkınma

Kalkınma iktisadi tarihsel olarak incelendiğinde, kalkınma kavramına bakışın da zaman içinde dönemin dinamiklerine göre değiştiği söylenebilir. İlk dönemlerde oluşturulan çalışmalar genellikle kalkınma problemini salt bir fakirlik sorunu olarak görmüşlerdir. Bu nedenle kalkınma politikalarının temelini gelir ve tüketimi artırma amaçları oluşturmuştur. Bu bağlamda erken dönemde oluşturulan eserlerin “*gelir odaklı*” bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Açıkça görülmektedir ki; tarihsel olarak gelir odaklı yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına çözüm getirmekte yetersiz kalmıştır.

Bu görüşe karşıt olarak, kalkınma kavramının temel unsurunun insan olduğu ve gelir artışının insanların yaşam kalitesini artırdığı ölçüde kalkınmaya katkı yapacağı görüşü savunulmuştur (Sen, 1988: 12). Bu bağlamda insani kalkınma, eğitim, barınma, beslenme, sağlık ve güvenlik gibi insani olanaklarının geliştirilmesinden ayrı ele alınamaz. Bu noktada ekonomik yapıda verimsiz alanların verimini artıracak biçiminde yapısal dönüşümlerde kalkınma için önemlidir. Bu yaklaşım “*insan odaklı yaklaşım*” olarak anılmakta olup Amartya Sen (1988, 2000) öncülüğünde gelişmiştir. Kalkınma olgusunu salt bir fakirlik ve gelir olgusu olarak görmeyen, insan odaklı gelişme yaklaşımı ise, kalkınmanın odağına insanı yerleştirerek gelir dışındaki tüm olguların da göz önünde bulundurulması gereğine vurgu yapar. Diğer bir ifadeyle insan odaklı kalkınma yaklaşımı, daha kaliteli bir yaşam seviyesine ulaşabilme ile ilgilidir. İnsani gelişme raporuna göre (1990); insan olgusu bir milletin gerçek zenginliğidir ve kalkınmanın temel amacı insanlara uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam alanı oluşturmayı mümkün kılmaktır.

İnsan odaklı gelişme yaklaşımı, her ne kadar Amartya Sen'in yapılabirlik (1988: 17) yaklaşımı üzerine 1990'da Pakistanlı iktisatçı Mahbub ul Haq öncülüğünde yayınlanan insani gelişme raporu ile anılsa da bu yaklaşımın öncü adımlarını Tobin ve Nordhaus'un (1972) çalışmasında bulmak mümkündür. Buna göre ekonomik refah, yalnızca kişi başı gelir ile ölçülebilecek bir olgu olmayıp; boş zaman, ücretsiz çalışma ve çevresel bozulmalar gibi olgularda dikkate alınmalıdır. Nordhaus ve Tobin'in çalışmalarının yayınlandığı 1972 yılının aynı zamanda çevre politikaları ile ilgili atılmış en önemli adımlardan birisi olan Stockholm Konferansı'nın düzenlendiği yıl olması, gelir odaklı yaklaşımdan insani gelişme odaklı yaklaşıma doğru bir yöneliş ihtiyacının bir bakıma göstergesidir. Bu noktada insan odaklı kalkınma literatüründe göz ardı edilmiş olan Nordhaus ve Tobin'in çalışmalarının hakkını teslim etmek önemlidir.

Sen, çalışmasında kişi başı gelirin neden gelişme ölçütü olamayacağını dünyanın farklı bölgelerinden farklı gelir düzeylerine sahip ülkelerin ortalama yaşam sürelerini karşılaştırarak göstermektedir. Tablo 1'de görüldüğü üzere 1984 yılında en düşük kişi başı gelir seviyesine sahip ülkelere birisi olan Sri Lanka aynı yıl için en uzun yaşam beklentisine sahip iken, en yüksek kişi başı gelir seviyesine sahip olan Güney Afrika ise en düşük yaşam beklentisi düzeyine sahiptir (Sen, 1988: 12):

Tablo 1
Kişi Başı Gelir ve Yaşam Süresi (1984 Yılı)

	Kişi Başına Gelir (Dolar)	Yaşam Beklentisi (Yıl)
Çin	310	69
Sri Lanka	360	70
Brezilya	1720	64
Meksika	2040	66
Güney Afrika	2340	54

Kaynak: Amartya Sen (1988: 12)

Aynı şekilde ilgili ülkeler 2015 yılı değerleri bağlamında kişi başı reel gelir ve yaşam beklentisi açısından karşılaştırıldığında (Tablo 2), yüksek gelir düzeyinin yüksek bir yaşam beklentisini beraberinde getirmediği açıkça görülmektedir. Her ne kadar yaşam beklentisi gelişmişlik düzeyinin tam olarak göstergesi olmasa da fikir vericidir. Ayrıca

belirli bir dönemdeki kişi başı gelir yalnızca o dönemde kişilerin ekonomik materyal refahını göstermekte olup statik bir analizdir. Böyle bir yaklaşım bireylerin zaman içinde materyal refahlarının nasıl değiştiği hakkında bilgi vermekten uzaktır. Ayrıca aynı gelir düzeyinin iki farklı insana aynı refah düzeyini sağlamayacağı da bir gerçektir (Sen, 2003: 42). Sen'e (1988: 15) göre aynı miktarda gelir ile benzer gıda tüketimine sahip olan iki bireyden, daha yüksek düzeyde metabolizma hızına sahip olan mutlak surette daha çok gıda tüketimine ihtiyaç duyacaktır. Bu açıdan ülkeler için açıklanan yoksulluk sınırları yalnızca birer rakam olmaktan öte gidemeyecek olup genel bir refah ölçütü değildir. Bu bağlamda salt gelirin gelişmenin bir ölçütü olamayacağı açıkça söylenebilir. Ayrıca gelir odaklı yaklaşım insanların yaşam standartları, gelir dağılımı, eğitim düzeyi, sağlık düzeyi, temiz çevre gibi etkenler hakkında da fikir vermekten uzaktır.

Tablo 2
Kişi Başı Gelir ve Yaşam Süresi (2015 Yılı)

	Kişi Başına Gelir (Dolar)	Yaşam Beklentisi (Yıl)
Çin	6.496,6	76,1
Sri Lanka	3.686,5	74,9
Brezilya	11.322,1	75,1
Meksika	9.615,3	76,8
Güney Afrika	7.565,9	61,9

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

İnsan odaklı gelişme yaklaşımının genel olarak iki önemli ayağı bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki insanların yaşam standartlarını artırmak, ikincisi ise ekonominin verimlilik düzeyini artırmaktır. İnsanların yaşam standartlarını yükseltmek ise "yapılabilirlik" kavramı ile yakından ilişkilidir. Sen, yapılabilirlik yaklaşımını büyük ölçüde refah ekonomisi ve faydacı yaklaşıma getirdiği eleştiriler üzerine inşa etmiştir. Sen'e göre refah ekonomisi ve faydacı yaklaşım bireylerin yalnızca bireylerin gelir ve tercihleri üzerine odaklanmaktadır ve materyal refahı temel almaktadır. Yapılabilirlik kavramı ise bu yaklaşımlara göre daha geniş bir perspektiften bireylerin refah düzeyinin ele alınması olanak sağlamaktadır (Gasper, 2000).

Yapılabilirlik kavramı, insanların yalnızca iyi bir beslenme, barınma, sağlık hizmetine erişim gibi olguların yanı sıra yaşam boyunca elde etmeyi arzuladıkları ve elde ettikleri “başarılar” ile de ilgilenir. Bu bağlamda yapılabilirlik, insanların tercih edebilme özgürlüğü olarak adlandırılabilir. Amartya Sen (1988: 15-16), insanların “başarmak” ve “olmak” istedikleri durum ve amaçlar toplamını “fonksiyon kazanma” olarak adlandırmaktadır. Amartya Sen’e (2003: 44) göre insan, fonksiyon kazanma sürecinde hâkim iktisadın varsaydığı gibi piyasa tarafınca belirlenen refah düzeyini kabullenen pasif bir obje olmayıp, aksine sürecin aktif unsurudur. Dolayısıyla yapılabilirlik ve insanların refah düzeyi kazandıkları fonksiyonlar toplamı ile değerlendirilebilir. Bu yaklaşımın kökenlerini Aristoteles gibi felsefeciler, Adam Smith ve Karl Marx gibi klasik iktisatçıların düşüncelerinde de görmek mümkündür. Aristoteles’e göre para kazanma üzerine kurulu yaşam düzeni zorunlu olarak sürdürülen bir yaşam biçimi olup, refah denilen olgu aranıp bulunabilecek bir malın çok ötesinde bir kavramdır. Marx’a göre de refah denilen olgu, tüketim fetişistliğine bağlı olmayıp daha karmaşık bir kavramdır. Bu bağlamda Amartya Sen’in yaklaşımı, iktisadın kadim beşerî prensiplerinin modern kalkınma bağlamında yeniden yorumlanması olarak anılabilir. Bu fonksiyon kazanma sürecinin kişi başı gelir, kamusal ve yarı kamusal mallar (eğitim, sağlık vs.) ve kamu tarafından bedelsiz sağlanan özel mallar (kariyer danışmanlığı vs.) ile etkileşim halinde olduğu da reddedilemez bir gerçektir.

Fonksiyon kazanma olgusu ise öncelikle “tercih edebilme özgürlüğü” ile ilişkilidir. Tercih edebilme özgürlüğü ise yapılabilirlik yaklaşımının temelini oluşturan unsurdur. Örneğin iki bireyden birisi bir tercihi yapmaya zorlanmış iken, diğer birey kendi özgür iradesiyle ilgili tercihi yaptığı durumda, bireylerin aynı düzeyde refaha erişemeyeceği aşîkârdır. Dolayısıyla tercih edebilme özgürlüğünün insanların refah düzeyini artıran bir olgu olduğu söylenebilir (Sen, 1985). Bu husus ise “yapılabilirlik seti” konusunun açıklanmasını zorunlu kılmaktadır. Yapılabilirlik seti, kabaca bireyin tercih ettiği bir yaşam biçimini veya bir davranışı elde edebilme kapasitesi olarak açıklanabilir. Bu bağlamda okur-yazar olmadığı için kitap okumayan bir birey ile okur-yazar olduğu

halde okumayı tercih etmeyen bir bireyin yapılabirlik seti aynı değildir. Birinci birey istediği halde kitap okuma imkânına sahip değilken, ikinci bireyin tercihinin okuma yönünde değişmesi durumunda bu fonksiyonu kazanabilecektir. Bu bağlamda yapılabirlik seti, gelir odaklı yoksulluk ve yapılabirlikten yoksunluk kavramının birbirinden ayrılmasına yardımcı olmaktadır (Sen, 2000; Sen, 2003; Gürses; 2009).

Amartya Sen'e (2000) göre kalkınma sürecinin özünü yapılabirliklerin genişletilmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir ekonominin kalkınma sürecinde başarısı bireylere sağladığı özgürlük ve yapılabirlik alanlarının genişliği ile ölçülebilir. Bu açıdan temel özgürlüklerin ve yapılabirliklerin genişletilmesi insan odaklı kalkınma yaklaşımının temel argümanıdır. Özgürlük kavramı ise genel bir tanımla bireylerin olmak istedikleri şekilde yaşamaları ve bunu özgürce tercih edebilmesi, yani yapılabirliklerinin genişliğidir. Dolayısıyla Amartya Sen'e göre kalkınma; kişi hak ve özgürlüklerinin artırılmasıdır.⁹ Bu açıdan insan odaklı kalkınma yaklaşımı, klasik gelir ve yoksulluk odaklı gelişme yaklaşımından çok daha geniş bir perspektife sahiptir ve dolayısıyla daha geniş bir problem setiyle ilgilenmektedir (Sen, 1997).

Amartya Sen'in yaklaşımından hareketle, 1990'da Pakistanlı iktisatçı Mahbub ul Haq öncülüğünde "Beşerî Kalkınma Endeksi (Human Development Index)"¹⁰ oluşturulmuştur ve ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri 1990 yılından bu yana periyodik olarak ölçülmektedir. Amartya Sen, insan odaklı kalkınma yaklaşımı ile kalkınma literatüründe köklü bir bakış açısı değişimine yol açmıştır. Bu değişikliğin etkileri günümüzde de güçlü bir biçimde hissedilmektedir. Bu açıdan yaklaşım, kalkınma

⁹ Bu noktada bireylerin özgürlük alanlarının diğer bireylerin özgürlük alanları ile, yani kanunlar ve toplumsal gelenek ve görenekler ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Gücünü ve temellerini toplumsal normlardan ve kanunlardan almayan özgürlükler, toplumda karşılık bulamayacak ve toplumsal huzursuzluk ve hatta anarşi kaynağı olabilecektir. Bu açıdan insan odaklı yaklaşımın sınırsız bir özgürlük ön görmediğini belirtmekte fayda vardır.

¹⁰ Beşerî Kalkınma Endeksi ilerleyen bölümlerde detaylı açıklanacağından bu kısımda açıklanmamıştır.

olgusunu salt rakamlara ve hesaplamalara hapsedilmiş bir süreç olmaktan çıkarmış ve gelişme sürecine çok boyutluluk kazandırmıştır. Dolayısıyla iktisat politikalarının yönü de salt geliri artırmaktan ziyade, bireylerin yaşamak istedikleri hayatları, bir diğer ifadeyle hedefledikleri sona erişebilmelerini temin edecek biçimde oluşturulma yönüne evrilmiştir.

1.2.6.6. Bin Yıl Kalkınma Hedefleri

Kalkınma olgusuna insan odaklı yaklaşım, kalkınma sürecinin temel dinamiklerinin ele alınmasında köklü bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Erken dönemde tek yönlü ele alınan kalkınma süreci, insan odaklı yaklaşım ile üç boyutta tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda önceki bölümde de belirtildiği üzere insan odaklı yaklaşımın başarısı beşerî kalkınma endeksi ile ölçülmüştür. Beşerî kalkınma endeksinde dayalı insan odaklı yaklaşım, her ne kadar gelir odaklı yaklaşıma göre, kalkınma olgusunu daha insani bir ele alış biçimine sahip olsa da insan refahının birçok yönünü ihmal etmesi nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Bu noktada Haq, insani gelişme endeksine dayalı bir yaklaşımın, en az gelir odaklı yaklaşım kadar kaba bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmiştir. Fakat insan refahına ilişkin göstergelere en azından daha duyarlı bir yaklaşım olduğunu da vurgulamıştır. Bu hususlar, refah seviyesi açısından toplumun en alt tabakasında yer alan insanların çıkarlarını da gözetecek bir yaklaşım gereksinimini kaçınılmaz hale getirmiştir. (Haq, 1995; Gürses, 2009: 343)

2000 yılı 6-8 Eylül tarihleri arasında, Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde 149 devlet başkanı katılımıyla gerçekleşen “*Bin Yıl Zirvesi*”, kapsayıcı kalkınma politikaları oluşturulması noktasında devrim niteliğinde sayılabilecek bir yol haritası üzerinde tüm ülkelerin oybirliği ile uzlaşması ile neticelenmiştir. Zirve bitiminde yayınlanan deklarasyon, bu tarihe kadar kalkınma politikaları ve hedefleri bağlamında en iddialı taahhütleri içermekte olup “*Bin yıl Kalkınma Hedefleri (BKH)*” olarak adlandırılmıştır. Deklarasyonun ana teması daha barışçıl, müreffeh ve adil bir dünya olarak

nitelendirilebilecek olup, kapsadığı taahhütler 8 ana hedef altında 18 ara hedef ve bunun altında da 48 göstergelyi kapsamaktadır (United Nations, 2000; Reddy ve Heuty, 2006: 1-2; Halışçelik, 2015: 19) Ayrıca deklarasyon; uluslararası ilişkiler, nükleer silahların imhası, ifade özgürlüğü, cinsiyet eşitliği gibi bir çok alanda taahhüt içermekte olup, bir bakıma kalkınma olgusunun dar kapsamlı göstergelerdeki iyileşmelere indirgenemeyecek kadar geniş kapsamlı bir süreç olduğunun göstergesidir.

BKH ana başlıkları şöyle sıralanabilir (United Nations, 2000):

- Aşırı Yoksulluk ve Açlığın Azaltılması,
- İlköğretimin Evrensel Hale Getirilmesi,
- Cinsiyet Eşitliğinin Teşvik Edilmesi ve Kadının Güçlendirilmesi,
- Çocuk Ölümlerinin Azaltılması,
- Anne Sağlığının Geliştirilmesi,
- HIV/AIDS ve Sıtma ile Mücadele,
- Çevresel Sürdürülebilirliğin Sağlanması,
- Kalkınma için Küresel İşbirliğinin Sağlanması.

6 Eylül 2001 tarihli BM toplantısında, BKH'nin büyük bir kısmının, 15 yıllık bir süreç içinde tamamlanması öngörölmüştür. BKH; salt 2000'li yıllarda yaşanan bir bakış açısı değişimi olmamakla beraber, 90'lı yıllarda yapılan bir dizi toplantılar sonucu erişilen bir mutabakat niteliğindedir. İlgili hedefler, birbirini tamamlar nitelikte olup, ayrıca bu hedefler temel makroekonomik göstergelerden bağımsız ele alınabilecek hususlar değildir (United Nations, 2001: 57-58; Halışçelik, 2015: 19). BKH hedefleri; 2005 yılı Dünya Zirvesinde tekrar ele alınarak, 24 Ekim 2005 tarihli BM toplantısında BKH'nin genişletilmesi kararlaştırılmıştır. 15 Ocak 2008 itibariyle BKH 18 ara hedefin 21'e, 48 göstergenin ise 60'a genişletilmesi kararlaştırılarak kapsamı genişletilmiştir (United Nations, 2005a; United Nations 2012: 1-2).

Görüldüğü üzere BKH ilk 7 maddesi yaşam kalitesi ve insan refahının doğrudan artırılması, yani kalkınma sürecinin kendisi ile doğrudan ilişkili iken son maddesi kalkınma sürecinin küresel politik kısmı ile alakalıdır. Dolayısıyla bu madde, küresel bağlamda azgelişmişlik sorununun çözümü için ortak inisiyatif gerekliliğinin bir sonucu olmakla beraber, bu kapsamda gelişmiş ülkeler GSMH'sının %0,7'sini bu taahhüt çerçevesinde BKH'nin gerçekleştirilmesi için bağışlamayı kabul etmişlerdir. Bir diğer ifadeyle her 1000 dolar GSMH başına 7 dolar bağışlamayı taahhüt etmişlerdir (Sachs, 2005). Dünya genelinde kalkınmışlık seviyesinde göze çarpan heterojen yapı ve Sahraaltı Afrika bölgesi gibi azgelişmişlik ile mücadele konusunda ciddi eksiklikler dikkate alındığında bu rakamın çok düşük kaldığı aşikârdır.

BKH'nin büyük bir bölümünün, 2015 yılı sonuna kadar beklenen ölçüde gerçekleşeceği hedeflenmiştir. Fakat günümüzde bu hedeflerin sonuçları azgelişmiş ülkeler açısından değerlendirildiğinde 2015 hedeflerinin oldukça gerisine kaldığı açıktır. Ayrıca bölgeler arasında hedeflerin başarısı konusunda ciddi farklılıklar ortaya çıkmıştır. Örneğin Doğu Asya ülkelerinde nispeten daha başarılı bir sonuç gözlemlenmekte iken, Sahraaltı Afrika bölgesinde göreceli olarak daha düşük bir performans gözlemlenmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında gerek bölgesel gerek küresel çapta yaşanan ekonomik krizler ve politik istikrarsızlıkların neden olduğu söylenebilir (McGillivray, 2008: 3; Halışçelik 2015: 190-195). Diğer taraftan bazı başlıklarda önemli başarılar elde edilmiştir. BKH ile yakalanan temel başarılar şöyle sıralanabilir (United Nations, 2018):

- Yaklaşık 1 milyar insan aşırı yoksulluktan kurtarılmıştır,
- Çocuk ölüm oranları yaklaşık %50 düşmüştür,
- Çocuk okullaşma oranı yaklaşık %50 artmıştır,
- HIV/AIDS yayılma hızı yaklaşık %40 azalmıştır.

Her ne kadar BKH konusunda beklenen düzeyde bir başarı elde edilememiş ise de gerek kalkınma sürecinin çok boyutlu ele alınışı ve gerek ortak inisiyatif konusunda kalıcı bir değişimi beraberinde getirmiş, insan odaklı yaklaşımın azgelişmişliğin çözümünün odağına yerleşmesine katkı yapmıştır.

1.2.6.7. Kalkınma Olgusuna Bakışta Güncel Durum: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

BKH'nin 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi hedeflenmiş olup, bu durum küresel kalkınma politikalarının 2015 sonrası yönünün ne olacağı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu husus ülkeleri küresel kalkınma konusunda yeni inisiyatifler almaya yöneltmiştir. Bu amaçla 2012 yılı haziran ayında Rio de Janeiro'da BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı toplanmıştır. Konferansın temel amacı, acil önlem gerektiren çevresel, politik ve iktisadi sorunlara çözüm bulmak ve BKH hedefleri ile belirli bir noktaya taşınmış azgelişmişlik ve yoksullukla mücadele çabalarının sürdürülebilir kılınmasıdır (United Nations, 2018a).

BKH hedeflerinde eksik kalan kısımların tamamlanması, yakalanan başarıların sürdürülebilir hale getirilmesi ve azgelişmiş ülkelerde insan onuruna yakışır bir yaşamın yerleşik hale gelmesi amacıyla 17 temel başlık belirlenmiştir. Bu başlıklar arasında yoksulluğun kalıcı olarak azaltılmasına yapılan güçlü vurgu dikkat çekmekte olup, her başlığın birbiriyle karşılıklı etkileşim halinde olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca SKH hedeflerinde çevre ve doğa ile ilgili hususlara güçlü vurgunun gerek 2015 yılı Paris İklim Zirvesi gerekse Sendai Afet Riskinin Azaltılması Çerçevesinin imzalandığı yıla denk gelmesi, kalkınma konusunda atılacak adımların çevre ile ilgili hassasiyetleri de göz önünde bulundurması gereğini ortaya koymaktadır. SKH kapsamında belirlenen hedefler şöyle sıralanabilir (United Nations, 2018b):

- Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması,

- Açlık Kavramının Ortadan Kaldırılması,
- İyi Bir Sağlık Standardı ve Refah,
- Kaliteli Eğitim,
- Cinsiyet Eşitliği,
- Temiz Su ve Arıtma,
- Düşük Maliyetli Temiz Enerji,
- Makul İş ve Ekonomik Büyüme,
- Sanayi, Yenilik ve Alt Yapı,
- Eşitsizliğin Azaltılması,
- Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar,
- Bilinçli Tüketim ve Üretim,
- İklim Tedbirleri,
- Su Altı Yaşamı,
- Kara Yaşamı,
- Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar,
- Amaçlar için İş birliği.

BKH'nin tamamlayıcısı ve bir sonraki adımı olarak görülen SKH ile sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve yoksulluğun önlenmesi amaçlanmış ve programın 2030 yılına kadar başarıyla nihayete erdirilmesi hedeflenmiştir. Bu hedeflerin güncellenmesi ve geliştirilmesi, BM çatısı altında faaliyet gösteren “Sürdürülebilir Kalkınma Çözüm Ağı (Sustainable Development Solutions Network (SDSN))” tarafından takip edilmektedir (SDSN, 2014). BKH olduğu gibi SKH kapsamında da hedeflerin gerçekleştirilebilmesi adına uluslararası iş birliğine özel önem atfedilmiştir. Günümüze kadar BKH’de dahil olmak üzere yapılan kalkınma hedef ve programları arasında en geniş kapsamlı olan SKH’nin gerçekleştirilebilmesi, hem yerel düzeyde politik ve bürokratik kurumların hem de uluslararası düzeyde kurumların ilgili süreci sahiplenmesi ile mümkündür.

1.2.6.8. Kalkınma Olgusuna Yöntemsel Bakışta Ayrışma: Mikro Kalkınma ve Makro Kalkınma Ayrımı

Yakın dönemde kimi iktisatçılar ise neo-klasik devrimin bir uzantısı olarak kalkınma iktisadını “*Mikro Kalkınma*” ve “*Makro Kalkınma*” olarak iki gruba ayırmakta ve bunu “yeni kalkınma iktisadı” olarak adlandırmaktadır. Buna göre ekonomik büyüme, uluslararası ticaret, maliye politikaları gibi makro perspektifli analizler makro kalkınma kapsamında incelenirken, mikro finans, eğitim, sağlık ve diğer sosyal programlar gibi mikro perspektifli analizler ise mikro kalkınma kapsamında incelenmektedir. Her iki yaklaşımda temelde az gelişmiş ülkelerde ki yaşam standartlarını yükselme amacıyla uzlaşırken metodolojik bağlamda ilk dönemlerde ciddi bir ayrışma söz konusudur¹¹ (Rodrik, 2008: 1-3).

Bu bağlamda yöntem konusunda ciddi bir ayrışma içinde bulunan mikro ve makro kalkınma paradigmalarının zihinsel düzeyde az gelişmişliğin çözümüne yönelik bir uzlaşma içinde olduğu söylenebilir.

1.3. KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ VE KULLANILAN GÖSTERGELER

Önceki kısımlarda da ele alındığı üzere, kalkınma iktisadı ve kalkınma kavramı yaklaşık 100 yıllık süreç içerisinde her geçen gün gelişen ve değişen bir literatür üzerine kuruludur. Literatürde kalkınma kavramına bakış ve az gelişmişliğin çözümü için getirilen önerilerin bu denli çok oluşu, kalkınma kavramına bakışın tarihsel olarak değişmesine neden olmuştur. Erken dönemde salt gelir üzerinden gelişmiş ve az gelişmiş ayrımı yapabilmek mümkün iken, İnsani Kalkınma Yaklaşımı ile eğitim ve sağlık da birer

¹¹ Ampirik yöntem kısmında Mikro ve Makro Kalkınma yaklaşımlarının metodolojik farkları detaylı olarak ele alınacağından bu kısımda yer verilmemiştir.

gelişmişlik göstergesi olmuştur. Günümüzde ise gelişmişlik kavramı kavramsal açıdan gelir, eğitim ve sağlık gibi üç ayaklı bir çerçeveden ziyade daha geniş bir kapsamda ele alınmaktadır. Bu açıdan kalkınma göstergesi olarak oldukça değişken bir gösterge setinin araştırmacılar tarafından benimsendiği söylenebilir.

Bu kısımda iktisat literatüründe kalkınma ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan göstergeler irdelenecek olup, aynı zamanda kalkınma kavramına bakışında salt bir göstergeden daha ziyade nasıl çok boyutlu bir hale geldiği ele alınacaktır.

1.3.1. Kişi Başı Gelir

Kalkınma iktisadında; bir ülkenin gelişmiş veya azgelişmiş olduğunu ayırt etmenin eski, geleneksel ve en yaygın yolu kişi başı geliri gösterge olarak tasnif yoluna gitmektir. OECD, Dünya Bankası ve birleşmiş milletler kişi başı geliri yaygın olarak gelişmişlik-azgelişmişlik ayrımını yapmada kullanmaktadır. Söz gelimi dünya bankası tasnifine göre 2019 yılı itibariyle, yıllık kişi başı GSMH'sı 995\$ ve altında olan ülkeler düşük gelirli, 996\$-3.895\$ arası kişi başı GSMH sahibi ülkeler orta-düşük gelirli, 3.895\$-12.055\$ arası kişi başı GSMH sahibi ülkeler orta gelirli ve son olarak 12.056\$ ve üzerinde kişi başı GSMH sahibi ülkeler ise yüksek gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır (World Bank, 2019a).

Böyle bir tasnif azgelişmiş ve gelişmiş ayrımını yapmak için kullanılabilir. Gelişmiş ülkelerin genellikle yüksek kişi başı GSMH düzeylerine sahip olduğu değerlendirildiğinde; gelir odaklı yaklaşım doğru sonuçlar verebilecek olsa da istisnalar da içermektedir. Örneğin Arjantin yüksek gelirli ülkeler grubunda yer alırken Türkiye orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır. Fakat İnsani Kalkınma Endeksi bağlamında iki ülkenin gelişmişlik seviyesi arasında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Bu bağlamda Türkiye açısından örnekleri çoğaltmak mümkün olup, bu husus salt kişi başı gelirin her

zaman gelişmiş ve azgelişmiş ayrımını yapmaya olanak sağlamayacağının bir göstergesidir.

Diğer taraftan kişi başı gelir göstergesi olarak literatürde dolar bazlı hesaplanmış kişi başı GSMH, kişi başı GSYH ve satın alma gücü paritesine göre kişi başı GSMH/GSYH kullanılmaktadır. Ülkelerin ulusal para ile hesaplanmış kişi başı gelirleri dolar cinsine çevrilirken, piyasada mevcut olan kur üzerinden yapılan dönüşümler ülkelerin refahını, yani satın alma gücünü yansıtmayabilir. Örneğin; aynı sağlık hizmetini ABD’de satın almak için çok daha yüksek bedeller ödemek gerekirken, Türkiye’de bu hizmet daha düşük bedelle satın alınabilir. Bu nedenle belirli bir mal sepetini her ülkede almak için gerekli olan para miktarlarının oranlanması ile elde edilen satın alma gücü paritesi vasıtasıyla hesaplanacak kişi başı gelirin kullanılması daha isabetli bir yaklaşım olup, literatürde de sıklıkla kullanılmaktadır.

1.3.2. Eğitim ve Sağlık

Kişi başı gelirin yanı sıra literatürde sıklıkla kullanılan iki gösterge eğitim ve sağlık olup, bu yaklaşımın köklerini Amartya Sen’in yapılabirlik yaklaşımında bulmak mümkündür. Bu bağlamda bireylerin istedikleri bir yaşamı yaşayabilmesinin ön koşullarından diğer ikisi eğitim ve sağlıktır. Eğitim ve sağlık hizmetlerinden gönüllü mahrum kalmak gibi uç noktada davranışın dünya genelinde kabul görmeyen bir davranış biçimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda; yaygın bir eğitimden ve sağlık hizmetinden mahrum kalan bireylerin arzu ettikleri yaşamı yaşamaları olası değildir. Bu bağlamda her iki gösterge tek başına kalkınmanın ölçülmesi için yeterli olmasa da ilgili ülkenin gelişmişlik seviyesi konusunda önemli fikirler verebilecektir.

Sağlık göstergesi olarak literatürde sıklıkla doğum itibarıyla ortalama yaşam beklentisi, bebek-çocuk ölüm oranları, yetersiz beslenme oranları, kaba doğum hızı gibi göstergeler kullanılmaktadır. Burada kaba doğum hızına parantez açılacak olursa; yüksek

kaba doğum hızı az gelişmiş ülkelerde sıklıkla görülen bir olgu olmakla beraber hem az gelişmişliğin nedeni hem de sonucu olarak değerlendirilebilen bir göstergedir. Diğer taraftan literatürde eğitim göstergesi olarak genellikle okur-yazarlık oranı, fonksiyonel okur-yazarlık oranı ve okullaşma oranları kullanılmaktadır. Okur-yazarlık oranı kaba bir ifadeyle bireylerin kendi dillerinde temel okuma ve yazma becerilerini ifade etmekle beraber fonksiyonel okur-yazarlık oranı ise bireylerin yaşamı devam ettirebilmesi için okuma-yazma ve basit matematiksel hesaplamaları yapabilme kabiliyetini ifade etmektedir (UNESCO, 2019). Diğer taraftan okullaşma oranı ise kaba ifadesiyle farklı eğitim düzeylerinde ilgili eğitim çağındaki toplam öğrenci sayısı içinde eğitim yaşamına devam eden öğrenci oranını ifade etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; OECD tarafından düzenlenen PISA sınav sonuçlarında bireylerin temel okuduğunu anlama ve matematik problemlerini çözme becerilerinin, okullaşma oranı veya okur-yazarlık oranı yüksek olan ülkelerde düşük çıkabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda fonksiyonel okur-yazarlık oranının diğer iki göstergeye göre daha bilgi verici olduğu sonucuna ulaşılabilir.

1.3.3. Yoksulluk

Ekonomik kalkınmanın ölçülmesinde bir diğer gösterge ise yoksulluk oranlarıdır. Aktan ve Vural (2002a) yoksulluğu *“yaşamın gerektirdiği olanaklardan yoksun olma durumu”* biçiminde tanımlamaktadır. Yoksulluk ve kalkınma Oyeshola’ya (2007) göre bir madalyonun iki yüzü gibi olup, bir taraftaki artış muhakkak surette diğer tarafta bir azalışa neden olacaktır. Bu bağlamda yoksulluğa neden olan etkenler arasında yetersiz alt yapı, yerleşik hale gelmiş yolsuzluk olgusu, kısıtlı sağlık hizmetleri, etnik-dinsel ve iç-dış çatışmalar, kötü yönetim gibi faktörler neden olup, bu göstergelerde artışların kalkınma sürecini olumsuz etkilemesi ise kaçınılmazdır.

Yoksulluk türlerini genel olarak mutlak-nispi yoksulluk objektif-sübjektif yoksulluk, gelir yoksulluğu ve insani yoksulluk olarak sınıflandırmak mümkündür (Topgöl, 2013: 279-281). Mutlak yoksulluk, bireylerin yaşamını idame ettirebilecekleri minimum gıda, barınma, giyim, eğitim ve sağlık hizmetlerini karşılayabilecekleri gelir sınırının altında olma durumudur (Erdugan, 2010: 9). Nispi yoksulluk ise bir bireyin ya da ailenin ait olduğu sosyal çevreyi oluşturan diğer birey veya ailelere göre sahip olduğu yoksulluk derecesini ölçmektedir (Zengingönül, 2004: 109). Objektif yoksulluk, mutlak veya nispi olarak belli standartların altında olmak iken sübjektif yoksulluk ise, bireyin veya hane halkının yoksul olduğunu hissetmesi veya düşünmesidir (Topgöl, 2013: 280). Gelir yoksulluğu, yaşamı idame ettirebilmek için gerekli asgari gelir düzeyinden yoksun olma durumu olup bu asgari gelir düzeyi ise literatürde “yoksulluk sınırı” olarak anılmaktadır (Özsoy, 2003).

Mutlak ve nispi yoksulluk kavramlarının yoksulluğu tam manasıyla açıklayamamasından ötürü; UNDP (1997) tarafından “İnsani Yoksulluk” kavramı geliştirilmiştir. İnsani yoksulluk kavramı genel olarak insani bir yaşama sürdürebilmek için belirli bir gelirin yanında asgari sosyal ve kültürel olanaklara da sahip olmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kapsamda insani yoksulluğu ölçmek için “İnsani Yoksulluk Endeksi (Human Poverty Index)” geliştirilmiş olup üç temel gösterge üzerine kurulmuştur. Bunlar; 40 yaş altında ölüm oranları, temel eğitim hizmetlerinden yoksunluk, arzu edilir (açlıktan uzak, temiz su kaynaklarına ve temel sağlık hizmetlerine ulaşabilir) yaşam seviyesidir. UNDP (2019) tarafından geliştirilmiş olan bir diğer yoksulluk göstergesi ise “Çok Boyutlu Yoksulluk” endeksi olup; sağlık, eğitim ve iyi bir yaşam standardından yoksunluğu hem bireyler hem de hane halkları düzeyinde ölçmektedir.

1.3.4. Gelir Dağılımı

Ülkelerin gelişmişlik seviyesinin teşhisinde kullanılan bir diğer gösterge gelir dağılımıdır. Kaba bir ifadeyle genelde dünyada yaratılan gelirin ülkeler arasında dağılımı, özelde ise bir ülkenin yaratmış olduğu gelirin toplumu oluşturan bireyler arasında adil veya adaletsiz dağılımı, ülkelerin gelişmişlik seviyesini de etkileyen unsurlardan biridir. Genel olarak gelir dağılımının tanımı yapılacak olursa; GSYİH'nın bireyler, sosyal gruplar ve üretim faktörlerine; faiz, kira, kâr payı, maaş ve ücret gibi ödemelerle paylaştırılmasına gelir dağılımı denir (Boratav, 1997: 9).

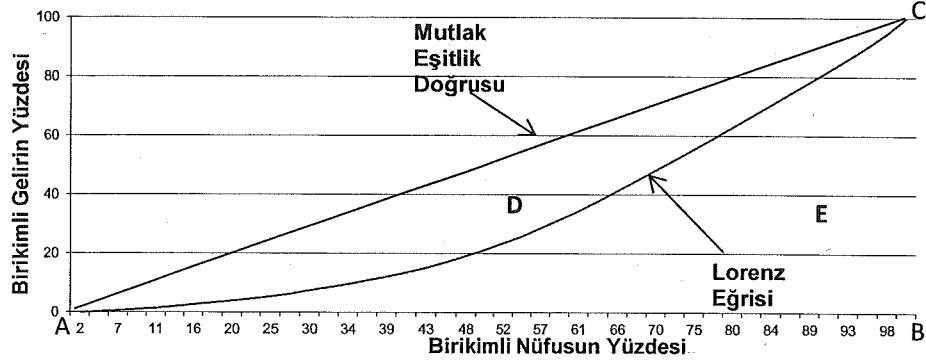
Gelir dağılımı kavramını kişisel, fonksiyonel, sektörel ve bölgesel olmak üzere dört temel gruba ayırmak mümkündür (Tiryaki, 2013: 11). Bölgesel gelir dağılımı; bir ülkeye ait farklı bölgelerinin yaratılan milli gelirden aldığı payı göstermekte ve bu bölgelerin gelişmişlik seviyelerinin kıyaslanmasında kullanılmaktadır. Benzer bir yaklaşımı ülkeler arasında da uygulamak mümkündür. Sektörel gelir dağılımı, tarım, sanayi, hizmet ve ticaret gibi ekonominin alt sektörlerinin milli gelirden aldıkları payları gösteren dağılım çeşididir (Yücel, 2011: 7). Bu bağlamda sektörel gelir dağılımı, ilgili ülkenin ekonomik yapısı ile ilgili çıkarımlara (tarıma veya endüstriye dayalı, hizmet sektörü gelişmiş veya gelişmemiş vb.) olanak sağlaması nedeniyle önemlidir. Söz gelimi gelişmiş ülkelerde sanayi ve hizmet sektörünün ekonomi içindeki payının yüksek olması beklenirken, azgelişmiş ülkelerde ise tarımın payının genel olarak yüksek olduğu söylenebilir. Fonksiyonel gelir dağılımı; emek, sermaye, doğal kaynaklar, girişimci gibi üretim faktörlerinin üretim sürecinde ortaya çıkan hasıladan ne kadar pay aldığını göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde ücretlerin milli gelir içindeki payı yüksek iken azgelişmiş ülkelerde ise düşüktür. Gelişmiş ülkelerde bu pay %70'ler civarı gerçekleşmekte iken azgelişmiş ülkelerde %30'lar civarındadır (Aydın, 2012: 149). Kişisel gelir dağılımı, milli gelirin toplumu teşkil eden bireyler, aileler ve gruplar arasındaki nasıl bölüştüğünü ifade etmektedir. Burada, fonksiyonel gelir dağılımından farklı olarak bireylerin eline geçen gelirin kaynağından ziyade miktarı incelenmektedir.

Kişisel gelir dağılımı ülkeler arası gelişmişlik farkının karşılaştırması açısından önemlidir (Ay, 2010: 45).

Ayrıca gelir dağılımı zaman zaman birincil ve ikincil dağılım şeklinde de incelenebilmektedir. Bu açıdan, bir ülkede belirli bir dönemde piyasa mekanizmasının yarattığı gelir dağılımına birincil dağılım; devletin piyasa mekanizmasına çeşitli araçlarla (işsizlik tazminatları, emekli maaşları, vergi iadeleri) yaptığı müdahaleler sonucunda geliri yeniden bölüştürerek oluşturduğu gelir dağılımına ise ikincil dağılım ya da yeniden dağıtım adı verilmektedir. Diğer taraftan gelir dağılımının ölçülmesinde ise pozitif ve normatif ölçütler olmak üzere ikili bir ayrım söz konusudur. Pozitif ölçütler, gelirlerin birbirlerinden ya da ortalama gelirden farklarını istatistiksel ölçümlerini kullanarak adaletsizlik seviyesini ölçmeye çalışırken, normatif ölçütler ise gelir dağılımı oranlarına ek olarak sosyal refah anlayışı ilkesi gereği fayda fonksiyonunu da göz önüne almaktadır (Aktan ve Vural, 2002b: 2-13).

Literatürde yaygın olarak kullanılan pozitif gelir dağılımı ölçütlerini Lorenz Eğrisi ve Gini katsayısı olarak sıralamak mümkündür. Lorenz eğrisi, 1905 yılında Max O. Lorenz tarafından ileri sürülmüş olup, gelir dağılımının grafiksel gösterimi için geliştirilmiştir. Yatay eksen, yoksul kesimden zengin kesime göre sıralanan birikimli nüfus, dikey eksen ise toplam birikimli gelirin yüzdesinin yer aldığı Lorenz eğrisi Şekil 2'deki gibi gösterilmektedir.

Şekil 2
Lorenz Eğrisi

Kaynak: Akalin (2018: 40)

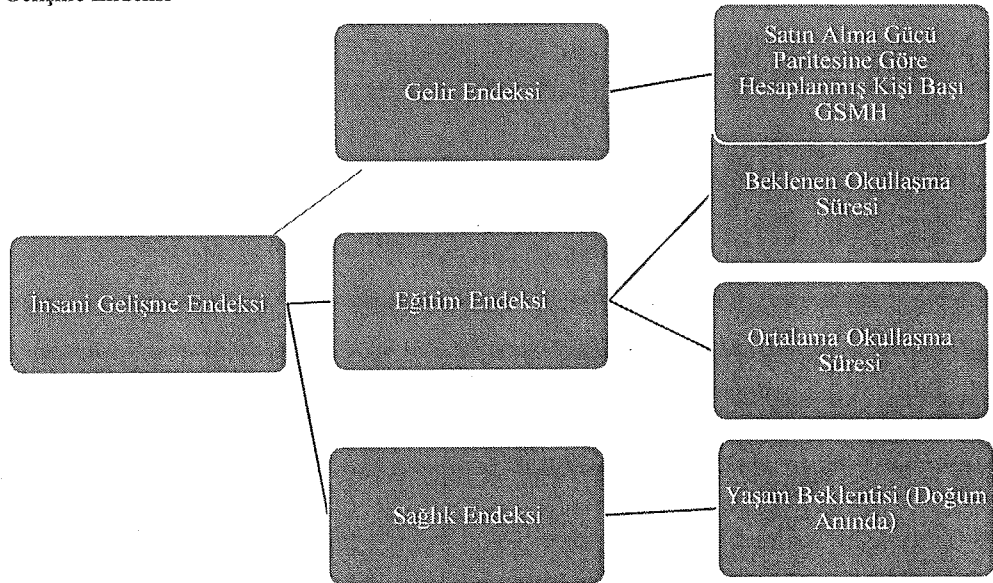
Lorenz eğrisi, nüfusun çeşitli kesimlerince toplam gelirden yüzde olarak ne kadar gelir elde edildiğini göstermektedir (Gastwirth, 1971: 1037). 45 derecelik AC eğrisi “mutlak eşitlik eğrisi” olarak adlandırılmaktadır. Mutlak eşitlik durumunda, Lorenz eğrisi ile mutlak eşitlik eğrisi çakışırken, Lorenz eğrisi yatay eksene yaklaştıkça eşitsizlik oranı artmaktadır. Diğer tüm ihtimallerde ise Lorenz eğrisi mutlak eşitlik eğrisi ile tam eşitsizlik eğrisi arasında yer alır. Diğer taraftan Gini katsayısını ise Lorenz eğrisi vasıtasıyla göstermek mümkündür. Mutlak eşitlik doğrusu ile Lorenz eğrisi arasında kalan alanın(D) mutlak eşitlik doğrusunun altında kalan alana (D+E) oranı, Gini katsayısını vermektedir (Development Strategy and Policy Analysis Unit, 2015: 1). Bu açıdan Gini katsayısı, mutlak eşitlik doğrusu ile Lorenz eğrisi arasında kalan alanın, yani bir köşesini mutlak eşitlik doğrusunun oluşturduğu ABC üçgeninin alanına eşittir (Akalin, 2018: 41-42).

1.3.5. İnsani Gelişme Endeksi

Köklerini Amartya Sen’in yapılabirlik yaklaşımından alan, Bileşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index)”, ülkelerin yaşam kalitesini ölçmek amacıyla yayınlanmaktadır (Gürses, 2009:

340). Şekil 3'te görüldüğü üzere indeksin alt bileşenlerini gelir, eğitim ve sağlık endeksleri oluşturmaktadır. Gelir endeksi satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla ile hesaplanmakta iken sağlık endeksi doğum esnasında ortalama yaşam beklentisinden hareketle hesaplanmaktadır. Son olarak eğitim endeksi ise beklenen okullaşma süresi ve ortalama okullaşma süresinden hareketle hesaplanmaktadır. Endeks 0 ile 1 arasında değer almakta olup; 1 en yüksek gelişmişlik seviyesini, 0 ise en düşük gelişmişlik seviyesini ifade etmektedir. İnsani gelişme endeksi, mevcut kalkınma endeksleri içinde hem en uzun zaman aralığını kapsamaması hem de en geniş bileşik gösterge olması gibi nedenlerle kalkınma analizlerinde sıklıkla kullanılmaktadır (UNDP, 2019a):

Şekil 3
İnsani Gelişme Endeksi

Not: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

İnsani gelişme endeksi her ne kadar gelir odaklı yaklaşım konusunda keskin bir değişimi beraberinde getirmiş olsa da gelir dağılımı, temiz hava, yönetim biçimleri, özgürlük, güvenlik, toplumun farklı kesimleri arasında fırsat eşitsizliği gibi insan refahını önemli derecede etkileyen unsurları kapsamaması nedeniyle eleştirilmektedir. Bu eleştirilerden hareketle, İnsani Gelişme Endeksi 2010 yılından itibaren toplumun farklı kesimleri arasında var olabilecek muhtemel eşitsizlikleri de göz önünde alacak biçimde yayınlanmaya başlanmış olup; eğitim, gelir ve sağlık hizmetlerine erişimde fırsat eşitliğini ve toplum kesimleri arasında dağılımını da hesaba katmaktadır. Bir diğer ifadeyle, eşitsizlik nedeniyle ortaya çıkmış olan gelişme kaybı da hesaba katılmış olmakta, bu faktörlerin toplumda dağılımında mevcut olan eşitsizlik seviyesi hakkında fikir vermektedir. Bu bağlamda oluşturulan endekse “Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (Inequality Adjusted Human Development Index)” adı verilmiştir. Bu bağlamda her bir alt endeksin ortalaması, ilgili endekse ait eşitsizlik seviyesine oranlanarak eşitsizliğe uyarlanmış alt endeksler elde edilmektedir. Gelir, eğitim ve sağlık bileşenlerinin toplumda dağılımında eşitsizlik arttıkça eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi, mevcut insani gelişme endeksi değerlerinin altına düşmektedir. Bu bağlamda tam eşitlik durumunda ise insani gelişme endeksi ile eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi birbirine eşit olmaktadır.

1.3.6. Gallup-İyi Yaşam Endeksi

Gallup-iyi yaşam endeksinin temel amacı, geleneksel gelişme göstergelerinin ihmal etmiş olduğu gündelik yaşamda bireylerin nasıl hissettiklerini ölçmektir. Bir diğer ifadeyle insanlık mutluluk-esenlik (well-being) düzeylerini ölçmektir. Bu amaçla 2019 yılı itibarıyla 140 ülkede 151.000 yetişkin ile yapılan çalışma kapsamında bireylere yöneltilen sorular bir gün önce yeterince dinlenip dinlenmediği, tüm gün boyunca saygın bir muameleye maruz kalıp kalmadığı, sürekli gülüp gülmediği, yeni bir şey öğrenerek yapıp yapmadığı gibi pozitif soruların yanı sıra; fiziksel acı, endişe, mutsuzluk, stres gibi duyguların yaşanıp yaşanmadığına ilişkin sorularda yöneltilmektedir (Gallup, 2019).

Gallup endeksi kapsamında anketlerden elde edilen olumlu ve olumsuz bulgular 0 ile 100 arasında puanlandırılmaktadır. İlgili ülkede olumlu hislerin ağırlığı arttıkça skor 100'e yaklaşmakta, bir diğer ifadeyle mutluluk oranı yükselmektedir. Aynı şekilde negatif tecrübelerde 0 ile 100 arasında değerlendirilir. Negatif tecrübelerle ilişkin skor 100'e yaklaştıkça; mutsuzluk oranının arttığı söylenebilir.

1.3.7. Dünya Mutluluk Endeksi

Birleşmiş Milletler tarafından ilk olarak 2012 yılı nisan ayında “Refah ve Mutluluk: Yeni Ekonomik Paradigmanın Tanımlanması” isimli toplantı ile yayınlanan dünya mutluluk endeksi, günümüzde refah ve gelişmişliğin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır (World Happiness Report, 2019).

Dünya Mutluluk Endeksi, temel de Gallup Dünya Anketi'ne dayalı olarak hesaplanmaktadır. Bu bağlamda, en arzulanan yaşam seviyesi 10, en istenmeyen yaşam seviyesi ise 0 skoru ile temsil edilmektedir. Bu bağlamda deneklere mevcut hayatını 0 ile 10 arasında değerlendirmesi istenmekte, ulusal örneklemelerden elde edilen ortalama değerler ilgili ülkenin endeksini oluşturmaktadır. Endeks kapsamında ayrıca altı alt gösterge daha hesaplanmakta olup bunlar; kişi başına düşen GSYİH, sağlıklı yaşam beklentisi, toplumsal destek (ihtiyaç anında yardım edecek birilerinin olması), güven (kamuda yolsuzluğun varlığına ilişkin bir algının var olup olmadığı), kendi yaşamı üzerinde karar alabilmeye dair özgürlük algısı ve cömertliktir (Güzel, 2018:19).

1.3.8. Daha İyi Yaşam Endeksi

OECD tarafından yayınlanan daha iyi yaşam endeksi; iyi bir yaşam için gereksinim duyulan şeylerin sayısından ziyade bu gereksinimlerin ulaşılabilirliğine odaklanmaktadır. 11 alt bileşenden oluşan endeksin 8'i yaşam kalitesinin ölçümü üzerine iken 3 tanesi ise materyal refahı, yani maddi durum göstergesidir. Yaşam kalitesinin

ölçümüne dair alt bileşenler sağlık, eğitim, iş-yaşam dengesi, sosyal çevre, çevresel koşullar, demokratik katılım, kişisel güvenlik ve yaşam tatmini düzeyi iken maddi durum göstergeleri ise barınma durumu, gelir ve finansal refah, kazanç ve iş güvencesidir (OECD, 2019).

2011 yılından beridir yayınlanan endeks, henüz yeni sayılabilecek bir ölçüm yöntemi olsa da yaşam kalitesine getirdiği çok boyutlu bakış noktasında en kapsamlı metotlardan birisi olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda endeks ilerleyen yıllarda gözlem sayısının artması ile beraber araştırmacıların ampirik çalışmalarda sık sık başvurduğu bir gelişme ölçütü olma potansiyelini kendi içinde barındırmaktadır.

1.3.9. Bireysel Özgürlüklere Dayalı Endeksler

Amartya Sen'e göre gelişme kavramı, salt gelirin artışına indirgenemeyecek bir olgu olmakla beraber bireylerin yapabilirliklerini artıracak her türlü ilerleme ve gelişme; kalkınma kapsamında değerlendirilebilir. Bu noktada bireylerin siyasi hak ve sivil özgürlüklerinin artışının yanı sıra, girişim özgürlüğü gibi ekonomik özgürlüklerin genişlemesi de birer gelişme ölçütü olarak değerlendirilebilir.

Siyasi hak ve sivil özgürlüklerin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan endeks "Freedom House" endeksi olup, ismini 1941 yılında New York'ta kurulan Freedom House isimli organizasyondan almaktadır. Freedom House endeksi; ilk olarak 1973 yılında "*Freedom in the World (Dünyada Özgürlük)*" isimli rapor kapsamında yayınlanmış olup rapor kapsamında yayınlanan "Politik Haklar" ve "Sivil Özgürlükler" endeksleri bu alandaki öncü endeksler olmuştur. 1991 yılında Raymond Gastil tarafından geliştirildiğinden dolayı "*Gastil Endeksi*" olarak da adlandırılmaktadır. Endeks kapsamında ülkeler 1 ile 7 arasında dereceler ile değerlendirilmektedir. 1 derecesi en yüksek özgürlük seviyesini gösterirken, 7 ise en düşük özgürlük seviyesini temsil etmektedir. Bu derecelendirmeler neticesinde ülke veya bölgeler "*Özgür*", "*Kısmen*

Özgür”, “Özgür Değil” kategorilerine ayrılmaktadır (Freedom House: 2015; Erdoğan, 2016: 42).

Diğer taraftan ekonomik özgürlüklerin ölçülmesinde kullanılan en kapsamlı gösterge ise Fraser Enstitüsü tarafından yayınlanan “Economic Freedom of the World (EFW)” endeksidir. EFW Endeksi ekonomik özgürlükleri 5 temel başlık altında 42 ara gösterge vasıtasıyla ölçmeye çalışmakta olup bu temel başlıklar kamu kesimi büyüklüğü, hukuki yapı ve mülkiyet hakları güvencesi, itibarlı paraya erişim, uluslararası ticaret serbestisi, işgücü ve kredi piyasalarının düzenlenmesidir. Beş alt bileşenin ortalaması EFW Endeksini vermekte olup, endeks 0-10 arasında değer almaktadır. Bu bağlamda 0 düşük ekonomik özgürlük seviyesine işaret etmekte iken 10 en yüksek ekonomik özgürlük seviyesine işaret etmektedir (Gwartney vd., 2014:3-5).

1.3.10. Diğer Göstergeler

Gelişmişliğin ölçülmesinde tek başına belirleyici unsur olmasa da fikir verici gösterge olarak kullanılabilecek diğer iktisadi göstergeler de mevcuttur. Bu bağlamda düşük yaşam standartları, düşük verimlilik, yüksek nüfus artış hızı, yüksek kırsal nüfus oranı, yüksek kırdan kente göç oranları, büyük oranda sosyal fraksiyonlar içeren bir sosyolojik alt yapıya sahip olma, yetersiz sanayileşme oranı ve düşük mamul mal ihracatı oranları, gelişmemiş piyasa yapısı, kolonyal miras ve eşitsiz uluslararası iktisadi ve siyasi ilişkiler, dışa bağımlılık gibi göstergeler bunlar arasında sayılabilir.

Söz gelimi çeşitli sosyal fraksiyonlar barındıran bir toplumda etnik ve dinsel gerilimlerin yaşanması, nispi olarak homojen bir sosyolojiye göre daha yüksektir. Bu bağlamda etnik ve dinsel gerilimlere bağlı olarak iktisadi aktivitelerin hızında bir yavaşlama beklenebilir ve bu durum kaçınılmaz olarak gelişme hızını da düşürebilir (Easterly ve Levine, 1997). Nispi olarak homojen bir sosyal yapıya sahip Tayvan, Güney Kore gibi ülkelerin göstermiş oldukları gelişme başarısı, bu olguyu teyit eder niteliktedir.

Aynı şekilde gelişmenin bir diğer ölçütü ise iktisadi aktiviteler içinde tarımsal üretimin payının azalarak, imalat sanayi ve hizmet sektörünün payının artmasıdır. Kırsal kesimde yaşayan nüfusun kısıtlı piyasa yapısı, düşük iktisadi aktiviteler ve kısıtlı bilgi gibi nedenlerle azgelişmişlik sorunu yaşadığı söylenebilir.

1.4. DEĞERLENDİRME

Kalkınma iktisadının yükselişinden bu yana geçen süreç genel olarak değerlendirildiğinde 4 husus göze çarpmaktadır. Birincisi erken dönemde kalkınma ekonomik refah artışı ile eşdeğer tutulmuş; geliştirilen modeller öncelikle yatırımlar gibi iktisadi yönü baskın yöntemlerle materyal refahını artırarak gelişmenin sağlanmasını öngörmüştür. Böyle bir yaklaşımın iktisadi ve sosyal yaşamda pratik karşılığının olmadığı tarihsel süreçte edinilen deneyimler ile fark edilmiştir. İkincisi, yerleşik paradigmanın azgelişmişlik sorununun çözümü bir tarafa, yaygınlaşması ve ağırlaşmasını dahi engelleyemeyeceğinin görülmesi üzerine kalkınma ve iktisadi gelişme literatüründe çok boyutlu yaklaşımlar öne çıkmıştır. Bu yaklaşımların ortaya çıkışında uluslararası ticaret teorisi ve iktisadi büyüme literatüründeki ilerlemelerin etkisi yadsınamaz birer gerçektir.

Üçüncüsü, değişen paradigmanın uzantısı olarak; ülkelerin azgelişmişlik düzeylerinin ölçülmesi ve sınıflandırılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda kalkınmanın nasıl ölçüleceği sorusu gelişme literatüründe tartışılmış olup, gelişmelere paralel olarak gelir, eğitim ve sağlık gibi üç ayak üzerine kurulu olan İnsani Gelişme Endeksi geliştirilmiş ve 1990 yılından bu yana yıllık olarak yayınlanmıştır. İktisadi gelişme literatüründe ilerlemelere ve bu alanda ortaya çıkan uluslararası inisiyatiflere bağlı olarak kalkınma olgusunun salt gelir, sağlık ve eğitim başlıklarına indirgenemeyeceğinin akademik çevrelerce kabulü üzerine bu alanda çok boyutlu ölçüm yöntemleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda geliştirilen endeksler henüz çok yeni olsa da ilerleyen yıllarda beşerî kalkınma endeksi ile beraber çalışmalarda kullanılması muhtemeldir.

Bu bilgiler ışığında günümüzde iktisat literatürünün en dinamik ve devingen çalışma alanlarından birini iktisadi kalkınma başlığının oluşturduğu söylenebilir. İlerleyen yıllarda gelişmelere bağlı olarak mevcut kalkınma yaklaşımlarına hem iktisadi hem de iktisat dışı unsurları da dahil eden yaklaşımların ve ölçüm yöntemlerinin eklenmesi beklenebilecek olup, gelişme ve azgelişmişlik olgularının iktisatçılar için uzun süre ilgi çeken çalışma alanları olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE KALKINMA SÜRECİ

İbn Haldun “*Mukaddime*” isimli eserinde, çağları aşan ve günümüz gelişmişlik farkları üzerine çalışan araştırmacılara yol gösterici bir bilgelikle “*Coğrafya kaderdir*” sözünü sarf etmiştir (Haldun, 2017). Bir diğer ifade ile, insanın doğduğu yerin toprağı ile hamurunun yoğrulacağı, yağmuru ile ıslanacağını ve güneşi ile yanacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla bulunan coğrafyadaki refah veya yokluk ile buna etki eden doğrudan veya dolaylı faktörler, bireylerin başlangıç (*ex-ante*) avantaj veya kısıtlarını belirlemektedir. Bu refah ve yokluk kavramları, kaçınılmaz olarak bölgenin coğrafi özellikleri, iklimi, yaşayan insanların kültürel özellikleri, insanların kurdukları formel ve enformel kurumlardan da etkilenmektedir. Bir diğer deyişle coğrafya başlangıçta toplumları şekillendirirken, izleyen dönemde toplumlar ise coğrafyayı beşerî müdahalelerle değiştirir. Nitekim her ikisi de Polinezya kökenli olan Maori ve Moriori topluluklarından birini diğerine tarihsel süreçte üstün kılan, coğrafi koşullar olmuştur.

Afrika kıtası da kaçınılmaz olarak sahip olduğu kendine münhasır özelliklerden doğrudan etkilenmiştir. Örneğin coğrafi açıdan bölgede yer alan Sahra Çölü, Sahraaltı ve Sahraüstü kavramlarının ortaya çıkışına neden olmuştur. Bu durum Sahra’nın altında ve üstünde yaşayan insanlar arasında kaçınılmaz olarak refah farklılıkları da yaratmıştır. Acemoğlu’na göre (2014) bu farklılıkları yalnızca coğrafya, kültür veya eğitim seviyesi gibi tek bir olguya bağlamak eksik bir yaklaşım olacaktır. Örneğin; gelişmişlik farkını sadece tek faktörle açıklamaya çalışırsak, köleleştirilerek Amerika kıtasına götürülen Afrikalı bireylerin Kuzey Amerika’da günümüzde yerleşik olan Anglosakson yaşam biçimine adapte olmaları ve günümüzde de ABD’de devam eden Afroamerikan probleminin ortaya çıkmaması beklenebilir. Diğer bir ifadeyle değişen coğrafya, kültür veya iklim gibi etkenlerin entegrasyon problemini çözmesi, Afroamerikanların da en az Anglosakson kökenli Amerikanlar kadar müreffeh bir yaşama sahip olması beklenebilir.

Böyle bir bakış açısı, daha önce yapılan indirgemeci ve soyutlayıcı bir bakış açısı benimseyen hâkim literatüre katkı yapmaktan öte gitmeyecektir.

M.Ö. 11.000 yılında ortalama olarak benzer gelişmişlik seviyesine sahip ülkelerden oluşan dünya ekonomik yaşamı- ki bu dönemde insanlar farklı anakaralarda hala avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını idame ettiriyordu-, bu yıldan sonra neden heterojen bir yapıya doğru evrilmiştir? Bir diğer açıdan sorulacak olursa, insanlar neden farklı bölgelerde farklı hızlarda gelişmiştir? Aynı soruları Afrika kıtası içinde tatbik etmek mümkündür. Bölge içinde Sahraaltı bölgesi neden Sahra üstüne göre gelişmişlik hızı açısından neden negatif ayrılmıştır? Günümüzde dünyanın belirli bölgeleri neden müreffeh bir yaşam deneyimlerken genelde birçok bölge, özelde ise Sahraaltı Afrika bölgesi çoğunlukla bir geri kalmışlık olgusu ile boğuşmaktadır? Bu sorulara yerleşik bilimin verdiği birçok cevap olmakla beraber, bu geri kalmışlığa neden olduğu varsayılan faktörler şöyle sıralanabilir (Diamond, 2018: 4-17):

- I. Coğrafi keşiflerin başladığı 15.yy.'da ülkeler arasında var olan gelişmişlik farkları.
- II. Farklı milletlerin farklı biyolojik (genetik) özelliklere sahip olduğu varsayımı ve bunun uzantısı olarak Darwin'in yaklaşımı ile temellendirilen, daha güçlü olan milletlerin diğer milletleri sömürgeleştirilmesi ve bunun kronik bir gelişmişlik farkı yaratması.
- III. Milletler arası zekâ seviyelerinin farklı olduğu varsayımı ve buna bağlı olarak teknolojik ilerlemenin dünya genelinde heterojen bir seyir izlemesi.
- IV. İklimsel farklılıkların milletlerin gelişmişlik seyrini farklılaştırması. Bu görüşe göre örneğin; Kuzey Avrupa'da soğuk iklimin uyarıcı etkisi olduğu, sıcak ve nemli iklimin ise insanları sersemleştirerek enerjisini aldığı varsayılmaktadır.
- V. İklimin kurak olduğu bölgelerde tarımsal sulama kanallarının yapılabilmesi için merkezi yönetimlerin kurulmuş olması gerektiği

varsayımı ve merkezi otoritenin kurulamamış olması nedeniyle gelişmişlik farklarının ortaya çıkması.

VI. Sömürge arayışlarındaki devletlerin sahip oldukları silahlar, çelik aletler ve sömürülen kıtalara taşınan salgın hastalıklar.

I. madde 1500'lü yıllarda toplumlar arasında var olan gelişmişlik farkını başlangıç noktası olarak almakla beraber bu farklılıklara neden olan tarihsel süreci göz ardı etmekte, M.Ö. 11.000-M.S. 1500 arası yaşanan süreci göz ardı etmektedir. II. Yaklaşım kökeni itibariyle kısmen yerleşik iktisadın da benimsediği bir varsayım olmakla beraber, milletlerin içinde bulunduğu başlangıç koşullarını (*initial conditions*) ihmal etmekte ve bu haliyle hem bilimsel gerçekliği hem de evrensel etiğe uygunluğu tartışmaya açık bir yaklaşımdır. III. Madde de zikredilen bireylerin farklı zekâ seviyelerine sahip olması ise, zekanın eğitim ve çalışma ile gelişebileceği gerçeğini göz ardı etmekte, nihai sonuca götüren sebepleri ve süreci ihmal ederek yalnızca sonuca vurgu yapmaktadır. IV. Madde de varsayılan soğuk iklim olgusu, bireyleri hayata kalmak adına iş birliği ve ortak hareket etmeye yönelterek mücadeleye teşvik etmesi nedeniyle kısmen doğru olsa da yeterli bir açıklama değildir. Diamond'a göre (2018:12) Kuzey Avrupa'nın günümüzde söz gelimi Sahraaltı Afrika ülkeleri gibi azgelişmiş ülkelere kıyasla baskın bir müreffeh yaşam deneyimliyor olması, bölge ülkelerinin Avrasya'nın sıcak bölgelerinde ortaya çıkan metal işleme teknolojisi, yazı, tekerlek gibi yenilikleri diğer bölgelere kıyasla daha kolay elde etmesidir. V. Maddede zikredilen sulama kanalları için merkezi bir otoritenin var olması gerektiği varsayımını ise arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular çürütmüştür. Bu bulgulara göre sulama sistemleri merkezi otoritelerin ortaya çıkışından çok daha sonra ortaya çıkmış olmakla beraber, bu durum merkezi otoritenin ortaya çıkışından ziyade teknolojik ilerlemeye işaret etmektedir. Diamond'a göre VI. madde gibi bir yaklaşım, diğer açıklamalara göre daha doğru yaklaşım olmakla beraber eksiktir.

Bu bilgiler ışığında genelde milletler arası gelişmişlik farkını özelde ise Sahraaltı Afrika bölgesindeki azgelişmişlik olgusunun başlangıç nedenlerini anlamak amacıyla,

sorgulanması gereken sorgulanması gereken zaman aralığı M.Ö. 11.000 ile M.S. 1500 yılları arasında yaşanan süreçtir. Bu bağlamda genel bir değerlendirme yapılacak olursa, milletler arasında gelişmişlik farkının ortaya çıkmasına neden olan olgu biyoloji, coğrafya, iklim, zekâ, teknoloji gibi tek bir faktörden ziyade, bir bütün olarak tarihsel ilişkilerin sonucudur. Diamond bu durumu “*Çağdaş dünyayı fetihler, salgın hastalıklar ve soykırımlar yoluyla biçimlendiren şey, eşit olmayan milletler arasındaki karşılıklı ilişkilerin tarihidir*” şeklinde açıklamaktadır.

Yukarıda zikredilen sorulara Sahraaltı Afrika ülkeleri için cevap aramak amacıyla yazılan bu bölümde, Türkiye’de bölge ülkeleri için yapılan çalışmaların az olması nedeniyle öncelikle kavramsal çerçeveyi oluşturmak adına, “*Sahraaltı*” kavramının kökeni incelenecektir. Aynı kısımda dünya siyasi ve iktisadi literatüründe yer alan Afrika algıları irdelenecektir. Sahraüstü ve Sahraaltı arasında tarihsel olayların akışı bağlamında keskin bir ayrım yapabilmek mümkün değildir. Söz gelimi Mısır coğrafyası bölgeden soyutlandığında Sahraaltı’na demir işleme teknolojisi, tarım, Müslümanlık gibi yeniliklerin nasıl geldiğini aktarmak zor olup, böyle bir yaklaşım doğası itibariyle eksik kalacaktır. Bu nedenle izleyen başlıkta Afrika kıtasının coğrafi-beşerî özellikleri ve 19.yy.’a kadar olan dönemin kısaca özetlemesi yapılacaktır. Son olarak Sahraaltı Afrika bölgesinin gelişme tarihi bütüncül bir yaklaşım ile irdelenecek ve bölgenin gelişmesine katkı yapan veya engel olan etkenler ele alınacaktır. Sahraaltı Afrika bölgesinin gelişme tarihi irdelenirken her dönemin dinamiklerinin kendi içinde farklı olması nedeniyle tarihsel gelişim süreci dört başlığa ayrılmış olup, bu noktada temel kaygı metodolojik kolaylık sağlamaktır.

Bu etkenler irdelenirken kaçınılmaz olarak zaman zaman istatistik, coğrafya, tarih, politika, felsefe, biyoloji, antropoloji, sağlık gibi iktisat dışı alanlardan faydalanılacaktır. Bu husus son zamanlarda iktisat literatüründe de sıklıkla tartışılan “*İktisat Emperyalizmi*” kavramını gündeme getirmektedir. Yalın bir tanım ile iktisat emperyalizmi; iktisadi olmayan bilim alanlarının veya konuların iktisadi analizi biçiminde tanımlanabilir. Bu

kavramın kökenleri Lionel Robbins'in (1932) iktisat tanımında bulunabilir. Tanıma göre iktisat; insan davranışlarını amaçlar, alternatif kullanımlar ve kıt kaynaklar arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim dalıdır. İktisat bilimini kaynaklar, kıtlık ve alternatif kullanımlar bağlamında ele alan bu yaklaşım, iktisat tanımını bir maksimizasyon problemine indirgemıştır. Bu durum ise iktisat teorisini, kısıtlı maksimizasyon ve rasyonel seçim literatürüne yaklaştırmış ve böylece iktisat bilimi diğer sosyal bilim alanlarının sınırlarına giriş serbestisi elde etmiştir (Backhouse ve Medema, 2009: 805).

İktisadın farklı bilim sınırlarına girmesi hususunda hem lehte hem de aleyhte görüşler vardır. Buna göre iktisadi olmayan olaylara iktisadi bir bakış açısı ile bakmak, Lazear'a (1999: 1) göre karmaşık kavramlara ve olaylara yalın bir bakış açısı kazandırmakta olup, bu husus iktisadın özüne aykırı değildir. Erkende dönemde iktisat diğer sosyal bilimlerden ayrı bir bilim dalı değildi ve Aristoteles ve Platon gibi düşünürler iktisadi konuları sosyal felsefe bağlamında ele almaktaydı. Catlin (1933) ise böyle bir yaklaşımın söz gelimi öğrencileri iktisat ve politikayı aynı anda çalışmak gibi disiplinler arası çalışmaya teşvik ettiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan Dobb (1933: 589-590) böyle bir yaklaşımın, iktisadi yalnızca bir formel denge teorisine, yani maksimizasyon problemine indirgeyerek norm ve değerleri göz ardı ettiğini belirtir. Bu bağlamda iktisat açısından önemli olan kıt araçların amaçlar için ne ölçüde doğru kullanıldığıdır. Böyle bir yaklaşım bireyleri deneyimlerinden ve tarihin gerçeklerinden soyutlayıp, ortak davranış biçimleri tanımlayarak, bu sınırlar içinde hareket eden birer mekanik varlığa indirgemektedir. Bu açıdan iktisat kendi sınırları dahilinde kalmalı ve iktisadın özüne uygun analiz biçimleri benimsenmelidir.

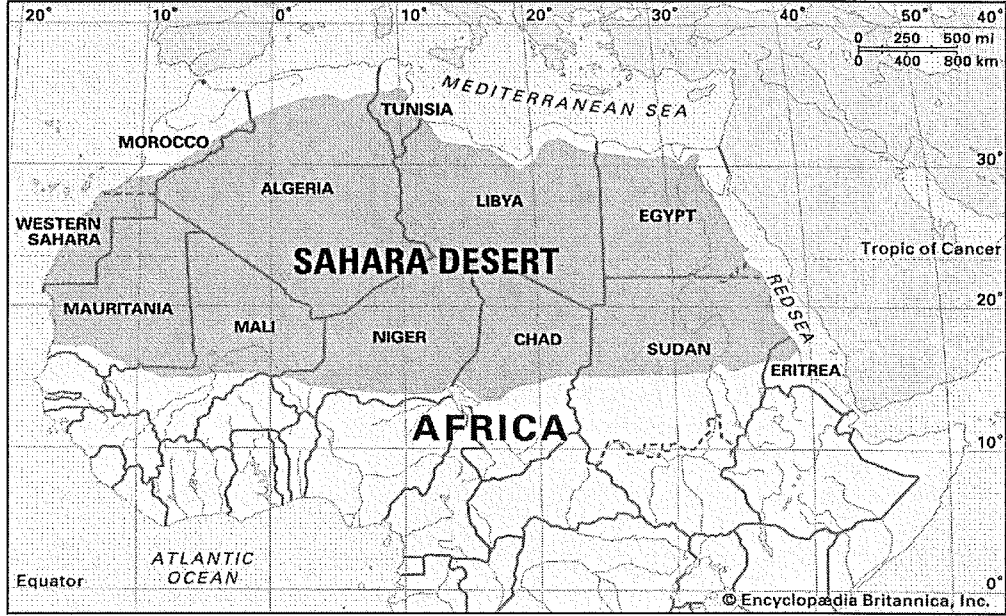
Bu bilgiler ışığında bu kısımda; disiplinler arası bir çalışma metodu benimsenirken, iktisat emperyalizmi yoluna gidilmemesi adına azami gayret gösterilecek ve bölüm kapsamında sosyal bilimlerin özüne uygun bir yaklaşım benimsenecektir. Bir diğer ifadeyle Sahraaltı Afrika ülkelerinde günümüzde var olan heterojen gelişmişlik olgusunun tarihsel kökenleri irdelenirken yerleşik iktisatta sıklıkla başvuru bütünü

budama yoluna gidilmeyecek, aksine mümkün olduğu kadar açık ve yalın yansıtılmaya çalışılacaktır. Bu bölümün hazırlanmasında en temel kısıt, özellikle bölgenin 16.yy. öncesi kalkınma tarihine dair yapılan çalışmaların sınırlı oluşudur. Bölgede Avrupalı sömürgeci ve yerleşimciler faaliyet gösterene kadar, okur-yazarlık oranlarının düşük olması, tarihsel kayıt kültürünün olmaması, sözlü aktarım yoluyla tarihsel gerçekliklerin nesilden nesile aktarılması erken dönem gelişme tarihinin incelenmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca antropoloji ve arkeoloji alanında yaşanan ilerlemeler, bulunan fosil kayıtların ait oldukları dönemin tahminine dair benzer olaylarda farklı tarihler ile karşılaşılmasına neden olmuştur. Çalışma kapsamında mümkün olduğunda düzeltilmiş tarihler kullanılmış olmakla beraber, henüz düzeltilmemiş tarihler ise olduğu gibi kullanılmıştır. Ayrıca modern döneme dair istatistiksel kayıtlarda sınırlı olup, devlet ve kamu yönetimi kültürünün bölgede büyük oranda olgunlaşmamış olması çalışmanın modern döneme dair ikinci temel kısıdını oluşturmaktadır.

2.1. SAHRAALTI KAVRAMININ KÖKENİ VE DÜNYA'DA AFRİKA ALGISI

Sahra kelimesi; köken olarak Arapça bir kelime olup çöl anlamına gelmektedir. Sahraaltı kavramı, Batı Sahra ve Moritanya'da Atlantik Okyanusu kıyılarından başlayarak kuzeyde Fas, Cezayir Tunus Libya, güneyde ise Mali, Nijer, Çad üzerinden Mısır ve Sudan'dan Kızıl Deniz'e uzanarak kadim Afrika kıtasını bir uçtan bir uca geçen, 8.600.000 kilometrekare alana ile dünyanın en büyük çölü olan sahra çölünden türemiştir. Sahra çölü, doğu batı yönünde 4.800 km, kuzey-güney yönünde en dar kısımda 1287, en geniş kısımda 1931 km olmak üzere ortalama 1.609 km uzunluğa sahiptir. Sahra çölünün kuzey sınırlarını Mağrip bölgesi boyunca güneybatı-kuzeydoğu Afrika yönünde uzanan Atlas dağları ve Akdeniz, güney sınırını ise Senegal'in kuzeyinden başlayarak Sudan ve Eritre'nin doğusunda biten, kuzeyde sahra çölü ile güneyde nemli savana kuşağı arasında bir geçiş bölgesi niteliğinde kalan yarı kurak "*Sahel*" bölgesi oluşturmaktadır (Peel ve Gritzner, 2018, Isnard ve Mikessel, 2018, Britannica, 2018a).

Şekil 4
Sahra Çölü Haritası

Kaynak: Britannica (2018b)

Bölgeyi coğrafi olarak ikiye ayıran Sahra çölü, ülkelerin iktisadi yaşamlarını, kültürel yapılarını ve refah düzeylerini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Nil Vadisi'ni barındıran Sahra'nın Kuzeydoğusu, dünyada birçok bölgeye kıyasla uzun süre önce yerleşik yaşamın ve devlet kurumlarının kurulmasına ev sahipliği yapmıştır. Benzer biçimde Sahra'nın kuzeyinde ve doğusunda kalan bölgeler, dünyanın diğer bölgelerine göreceli olarak daha kolay ulaşım imkânlarına sahip olması nedeniyle Batı, Orta ve Güney Afrika'ya kıyasla daha yüksek refah oranlarına erişme imkânı bulmuştur.

Afrika kıtasının kendi içinde heterojen bir yapıya evrilmesi, bölge içinde farklı bir refah kompozisyonu ortaya çıkarmıştır. Bu durum Afrika dışındaki toplumların bölgeye dair algılarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Günümüzde Afrika'ya dair dünyada var olan algıyı 6 başlıkta incelemek mümkündür (Gilbert ve Reynolds, 2016: 22-25):

- **İlkel Afrika:** Kalkınma iktisadı literatüründe de sıkça başvurulan bu görüşe göre Afrika, dünyanın diğer bölgelerine kıyasla eş zamanlı olarak gelişmekte başarısız olmuş, ilkel kalmıştır.
- **Vahşi ve Tehlikeli Afrika:** Bu algıya göre Afrika kıtası uçsuz bucaksız bir orman veya ıssız çöl gibi imgeleştirilmektedir. Bu uçsuz orman veya ıssız çöl, evcilleştirilmemiş hayvanlar ve vahşi insanlarla doludur. Sürekli iç çatışmalar devam etmekte ve şiddet kol gezmektedir. Bu algının yerleşmesinde çoğunlukla medyanın payı olduğu söylenebilir.
- **Egzotik Afrika:** Bu popüler algının yerleşmesindeki temel etkenlerden birisi yine medya olmakla beraber, Afrika yerlileri ile diğer toplumların yaşam tarzları arasındaki farklar genellikle ön plana çıkarılmaktadır. Söz gelimi Afrika yerlileri çıplak, vücutları ilginç desenlere boyanmıştır ya da egzotik kıyafetler giymektedirler. Ayrıca insanlar bir dine inanmak yerine, batıl inançlar edinmeyi yeğlemektedir. Bu algının yerleşmesinde Tanzanya ve Kenya sınırları içinde ilkel yaşam biçimine sahip olan-ki hala günümüzde mızrak taşımaktadırlar- Masai toplulukları katkı yapmıştır. Afrika nüfusuna kıyasla çok küçük bir azınlık kalan Masailer, medyanın Afrika'nın egzotik yönünü ön plana çıkarması nedeniyle adeta bölgenin simgesi haline gelmiştir.
- **Bozulmamış Afrika:** Bu görüş ilkel Afrika ile Vahşi ve Tehlikeli Afrika algılarının bir karışımı niteliğinde olmakla beraber, Afrika kıtasının ilerlemeden "iradi" olarak kaçındığı ve bunun sonucu olarak modern yaşamın tüm kötülüklerinden korunduğu varsayılır.
- **Ütopik Afrika:** Bu görüş, yukarıda anılan olumsuz algıların aksine "idealleştirilmiş bir Afrika" varsayar. Buna göre Afrika birbiriyle uyum ile yaşayan eşitlikçi ve adil toplumların kıtası olarak varsayılmaktadır. Afrika; her türlü kölelik, ırkçılık, işkence ve ötekileştirilmeden uzakta yaşanabilecek bir yer olup, bölgede yaşanan çatışma ve acılar Afrika kültür

ve birliğin dış faktörler tarafından bozulmasının bir sonucudur. Dolayısıyla kıtaya acı ve gözyaşı dış güçler tarafından ihraç edilmiştir. Bu görüşün anavatandan zorla çıkarılan Afrikalılar tarafından benimsendiğı söylemek mümkündür.

- **Parçalanmış Afrika:** Günümüzde de sıklıkla başvurulanan bir Afrika imgesi olan “*Parçalanmış Afrika*” algısına göre bölge; hiçbir şeyin işe yaramadığı açlık, sefalet, hastalığın kol gezdiği, tüm politik ve iktisadi girişimlerin başarısızlığa mahkûm olduğu “*kadersiz*” bir coğrafyadır.

Türkiye açısından bir değerlendirme yapacak olursak ülkemizde “*Vahşi ve Tehlikeli Afrika, Egzotik Afrika, Parçalanmış Afrika*” gibi algıların -hangisinin daha ağır bastığı tartışmaya açık olmakla beraber- bu görüşlerin yerleşik hale geldiğı söylenebilir. Bu algıların yerleşmesinde yazılı ve görsel medyanın büyük rolü büyük olup, bölge coğrafyası ile olan tarihsel ve kültürel bağlarımız sonucu, kıtada yaşanan beşerî olaylar ve doğal afetlere kayıtsız kalınmaması, bölgenin Türkiye’de ağırlıklı olarak olumsuzluklarla anılmasına neden olabilmektedir.

Bu bilgiler ışığında genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Afrika kıtası tek başına “*vahşi, parçalanmış, ütöpic, bozulmamış, ilkel, egzotik*” kelime ile nitelendirilemeyecek kadar heterojen bir yapıya sahiptir. Afrika; yukarıda sayılan özelliklerin tümünü kendi içinde barındırmakla beraber, son yıllarda sayısı az da olsa başarı hikayelerine de tanıklık etmektedir. Ayrıca bölge, kendi içinde yeni ekonomik ve siyasi güç olma dinamiğı barındırmakta, günümüzde uluslararası alanda ticari rekabetin de kıyasıya yaşandığı bir bölgedir. Bir diğör ifadeyle Afrika kendi içinde hem yangını başlatan ateşi hem de yangını söndürecek olan suyu ihtiva eden bir bölgedir.

2.2. AFRIKA’NIN ÖZELLİKLERİ VE KISA TARİHİ

Sahraaltı Afrika gelişme süreci, kaçınılmaz olarak Kuzey Afrika gelişme sürecinden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Bu nedenle Sahraaltı Afrika gelişme tarihi üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak Sahraaltı Afrika gelişme sürecine etki eden olaylar Afrika tarihi ve Kuzey Afrika gelişme tarihi bağlamında ele alınmaktadır. Bu nedenle çalışmada literatüre paralel olarak öncelikle Afrika kıtasının coğrafi ve beşeri özellikleri, ardından ise Sahraaltı dışında kalan bölgelerde yaşanan önemli olaylar kısaca ele alınmıştır.

2.2.1. Afrika Kıtasının Coğrafi ve Beşerî Özellikleri

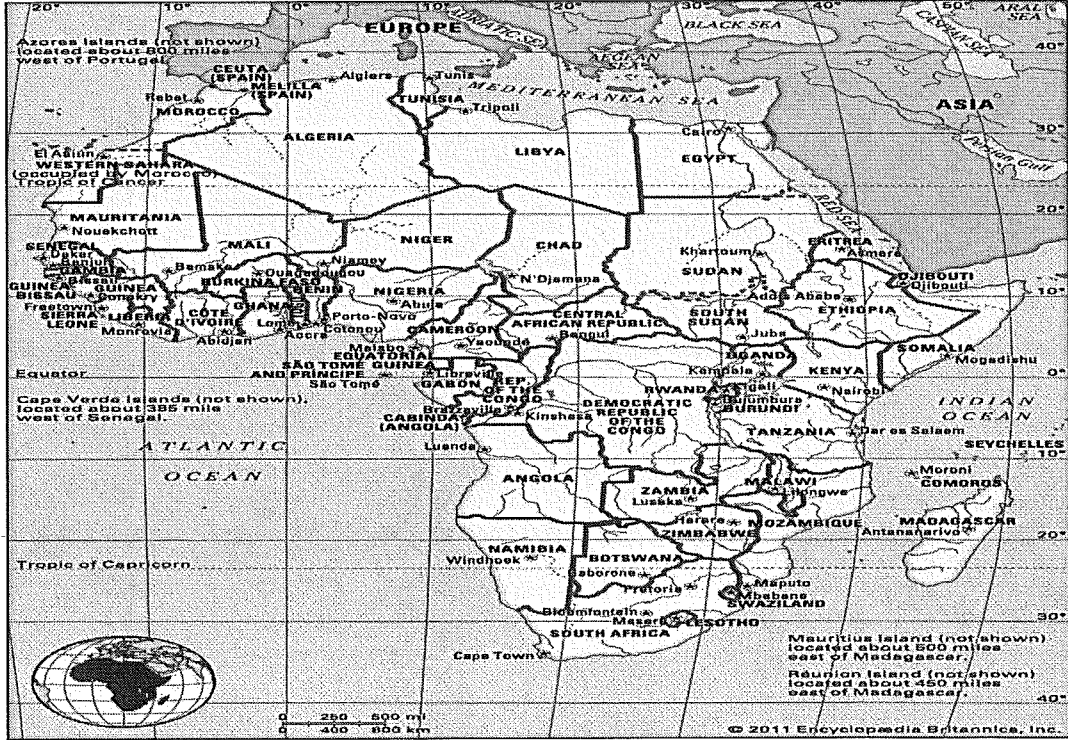
Coğrafya ve tarih bilimi, kaçınılmaz olarak birbiri içine geçmiş disiplinler olup geniş bir kesişim kümesine sahiptir. Bunun sonucu olarak tarihsel olayları ele alırken yaşandığı coğrafyadan soyutlamak yanlış bir analiz biçimi olacaktır. Bu nedenle, tarihsel olayları sağlam temellere oturtabilmek adına bütüncül bir yaklaşım ile tarihsel kararları etkileyen coğrafi çevre de ele alınmalıdır. Söz gelimi Sahel bölgesi coğrafi özelliklerini yok sayarak bölgede kıtlık ve kuraklığa bağlı insan ölümlerini, ekonomik yapıyı ve ortaya çıkan azgelişmişlik olgusunu anlamak mümkün değildir.

İlk tahlilde Afrika kıtasının öne çıkan özelliği büyüklüğüdür. Dünyanın en büyük 2. kıtası olan Afrika, dünya kara toplamının 5’te 1’ini oluşturmaktadır. Kıta batıda Atlantik Okyanusu, Doğuda Kızıldeniz ve Hint Okyanusu, Kuzeyde Akdeniz ve Güneyde Atlantik-Hint Okyanusuna uzanmaktadır. Kıtanın toplam büyüklüğü yaklaşık 30.365.000 kilometrekaredir. Ayrıca Afrika kıtası ana karası dışında bölgede Madagaskar, Komoros, Mauritius gibi ada devletler de mevcuttur. Kıta ekvator çizgisi tarafından neredeyse eşit iki parçaya bölünmektedir.

Afrika'da, kıtanın dünya yüzeyinde çok geniş bir alan kaplaması nedeniyle, arazi yapısı çok değişken olmakla beraber neredeyse bütün iklimler de görülmektedir. Örneğin; Kilimanjaro Dağ'ında buzullara, devasa tropik ormanlara, Sahra çölüne, çayırlara, tropik bitkilerle dolu bataklıklara, sıcak kıyı şehirlerine ve serin dağlık arazilere, yarı kurak Sahel bölgesine, kuzeyde Akdeniz iklim kuşağına rastlanabilir. Bu bağlamda tek bir Afrika'dan söz etmek mümkün olmadığı gibi, bölge için tümdengelimci bir yaklaşımla genelleme yapmak hatalı çıkarımlara neden olacaktır.

Şekil 5

Afrika Haritası

Kaynak: (Britannica 2018c)

Coğrafi açıdan devasa bir genişliğe sahip Afrika kıtasında 54 ülke mevcut olup 2017 yılı verilerine göre 1.052.974.212 ¹² kişi yaşamaktadır. Bölgenin en az nüfuslu ülkesi 95.843 kişi nüfusu ile Seychelles olup, en büyük ülkesi ise 190.886.311 kişi nüfusu ile Nijerya'dır. Ayrıca dünya nüfusunun önemli bir bölümünü teşkil etmesine rağmen Afrika Kıtası, nüfus yoğunluğu açısından dünyanın en az yoğunluğa sahip kıtasıdır (Worldbank, 2018).

Bu denli geniş bir coğrafyaya ve devasa nüfusa sahip olan Afrika kıtası, kaçınılmaz olarak kendi içinde bir kültür çeşitliliğini de barındırmaktadır. Bu durumun en somut örneği ise kıtada çok sayıda dilin konuşulmasında görülebilir. Dilbilimci olan Joseph Greenberg'e göre (1970) günümüzde Afrika dillerini 4 temel dil ailesine ayırmak mümkün olup bunlar şöyle sıralanabilir (Şekil 6):

- Afro-Asyatik
- Khoisan
- Nijer-Kongo
- Nil-Sahra

¹² İlgili yıl için Eritre nüfus rakamlarına ulaşamaması nedeniyle hesaplama dahil edilmemiştir.

Şekil 6
Afrika Dil Ailesi Dağılımı

Kaynak: Collins ve Burns, 2014

Tablo 3
Afrika Kıtasında Bölgelere Göre Ülkeler

Cezayir	Komoros Demokratik Kongo Cumhuriyeti	Gabon	Malawi	Ruanda	Güney Afrika
Angola	Kongo Cumhuriyeti	Gambiya	Mali	Sao Tome ve Principe	Güney Sudan
Benin	Eswatini	Gana	Malta	Senegal	Sudan
Botsvana	(Swaziland)	Gine	Moritanya	Seychelles	Tanzanya
Burkina Faso	Cibuti	Gine-Bissau	Mauritus	Sierra Leone	Togo
Burundi	Mısır	Kenya	Fas	Somali	Tunus
Yeşil Burun Adaları	Eritre	Lesotho	Mozambik		Uganda
Kamerun	Ekvatorial Gine	Liberya	Namibya		Zambiya
Orta Afrika Cumhuriyeti	Etiyopya	Libya	Nijer		Zimbabve
Çad		Madagaskar	Nijerya		

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuş olup kalın harflerle yazılan ülkeler Sahraüstü Afrika'da kalan ülkelerdir.

Bu temel 4 dil ailesi kendi içerisinde yaklaşık 2000 dil veya lehçe barındırmaktadır ve bu diller arasında en yaygın konuşulan diller şöyle sıralanabilir (Boston University African Studies Center, 2018; Greenberg, 2018; Forum on China-Africa Cooperation; 2018, Africa Facts, 2018):

- Swahili (Ağırlıklı olarak Kenya, Tanzanya, Uganda. Konuşan sayısı 100 Milyonun Üzerinde)
- Amharic (Ağırlıklı olarak Etiyopya. Konuşan sayısı 21 Milyonun Üzerinde)
- Yoruba (Ağırlıklı olarak Nijerya, Benin, Togo. Konuşan sayısı 30 Milyonun Üzerinde)
- Oromo (Afrika Boynuzu Bölgesi, Konuşan sayısı 21 Milyonun Üzerinde)
- Hausa (Ağırlıklı olarak Nijerya, Nijer, Benin, Togo, Kamerun, Burkina Faso, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo, Eritre, Gana Sudan ve Kuzey Afrika Geneli. Konuşan sayısı 40 Milyonun Üzerinde)
- Igbo (Ağırlıklı olarak Nijerya, Kamerun, Ekvatorial Gine. Konuşan sayısı 20 Milyonun Üzerinde)
- Zulu (Ağırlıklı olarak Güney Afrika. Konuşan sayısı 10 Milyonun Üzerinde)
- Shona (Ağırlıklı olarak Botsvana, Zimbabwe ve Mozambik. Konuşan sayısı 10 Milyonun Üzerinde)
- Arapça (Ağırlıklı olarak Mısır, Cezayir, Fas, Moritanya, Tunus, Sudan, Somali, Zimbabwe ve Mozambik.)
- Portekizce (Ağırlıklı olarak Angola, Gine-Bissau, Yeşil Burun Adaları, Sao Tome ve Principe ve Ekvatorial Gine)
- Fransızca (Ağırlıklı Olarak Gabon, Mauritius, Fil Dişi Sahilleri, Senegal, Sao Tome ve Principe, Tunus, Gine, Seychelles, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Cezayir ve Ekvatorial Gine.)

Kıtanın etnik yapısının araştırılmasında genellikle üç kıtas kullanılmakla beraber bunlar; boy, kilo ve kafatası yapısını dikkate alan yaklaşım, ırkı dikkate alan yaklaşım, dil ve kültür gibi özellikleri dikkate alan yaklaşımdır. Birinci ve ikinci yaklaşımlar Sahraaltı Afrika bölgesinde birçok etnik çatışmanın önünü açmış olmakla beraber, son yaklaşım bilim adamları ve akademisyenler tarafından benimsenen yaklaşım olup daha tutarlıdır. Bölgenin kendi içinde bu denli fazla dil ve lehçe grubunu barındırması kaçınılmaz olarak etnik köken ve çeşitli dini inanışları da beraberinde getirmektedir. Afrika’da üç temel dini inanış olup, bunlar Hristiyanlık, Müslümanlık ve geleneksel yerel dinlerdir. Bu inançların yanı sıra diğer inanç sistemleri de nadir de olsa görülebilmektedir (Collins ve Burns,2014: 40-51).

2.2.2. Afrika Kıtasının Kısa Tarihi

Afrika kelimesi kökeninin Latince olan güneşli (*aprica*) veya soğuk olmayan (*aphrike*) kelimelerine dayandığı varsayılmaktadır (Britannica, 2018c). Afrika kıtası gerek coğrafi keşifler öncesi gerek coğrafi keşifler sonrası kendine has mistik yapısı nedeniyle her dönem ilgi çeken bir coğrafya olmuştur. Evrimci teorinin “*Homo Erectus* (dik insan)”¹³ olarak adlandırdığı, İslam inancında ise ilk insan ve ilk peygamber olarak kabul edilen Hz. Adem’in, Afrika’nın doğusunda, “*Afrika Boynuzu*” olarak adlandırılan

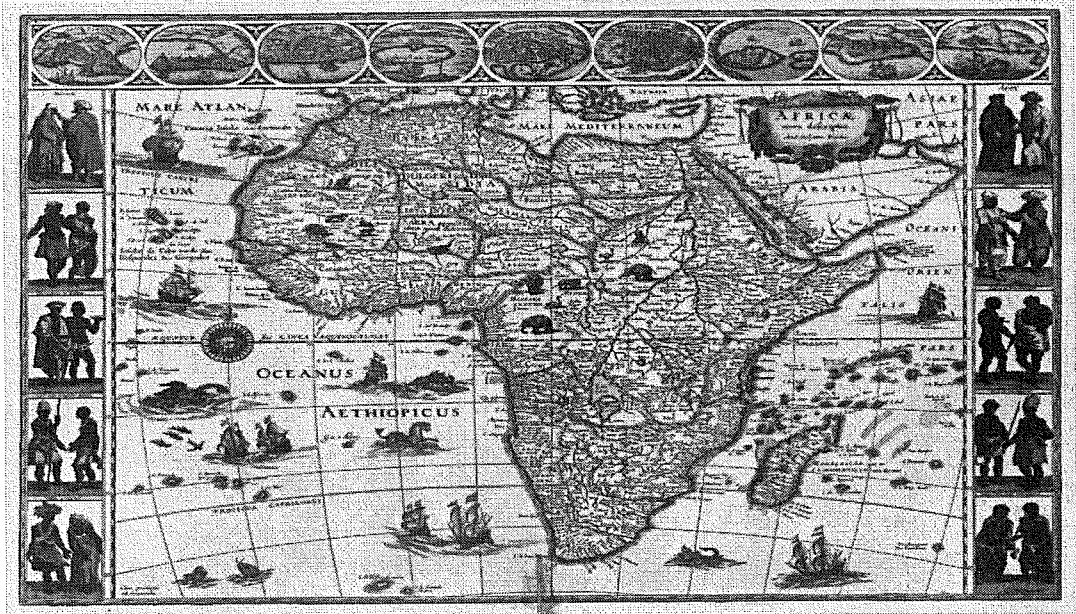
¹³ Bir görüşe göre de “*Homo Sapiens idaltu*” dur. Her ne kadar evrimci bakış açısıyla modern insanın ilk atalarının maymunlar olduğu varsayımı Charles Darwin’e (1859) atfedilse de, bu fikri ilk ortaya süren İsveçli biyolog Carl Linnaeus idi. 1987 yılında bir grup biyokimyacının tüm dünya çapında kadınlardan almış oldukları örneklerden Mitokondriyal DNA (MtDNA) analizi yapması ile bu alandaki yaygın inanışta büyük bir kırılma meydana gelmiştir. MtDNA’nın hiçbir bozulmaya uğramadan anneden çocuğa geçtiğinin ortaya çıkması, farklı ırklar arasında mükemmel derecede benzer genetik yapının mevcudiyetini bir anlamda ispatladı. Bu açıdan biyokimyacı bilim adamları, tüm modern insanların yaklaşık 150.000 yıl önce yaşamış olan tek bir Afrikalı dişiye dayandırabileceklerini ileri sürdüler (Gilbert ve Reynolds, 2016: 41-43). Bu hususlar İslam inancında var olan ilk insan ve peygamber Hz. Adem ve eşi Hz. Havva inancını doğrular niteliktedir. Bu hususlar insan gelişimine dair “Çok Bölgelilik (İnsanların farklı bölgelerde farklı türlerden evrimleştiği)” hipotezini çürütmüş ve “Afrika’dan Çıkış (İnsanlığın Afrika’da görülen ve buradan yayılarak gittiği yerde genetik kırılmalar yaşamış olduğunu varsayan)” hipotezinin geliştirilmesine katkı yapmıştır.

bölgenin iç kısımlarında, yaklaşık 1,6 milyon yıl önce yaşamış olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan bölge insanlığın tarihinin başladığı -iklim koşullarının elverişsiz hale gelmesi veya nüfus baskısından dolayı- ve dünyanın diğer bölgelerine yayıldığı yer olması nedeniyle önemli olmakla beraber hem tarihsel hem de dinsel açıdan önemlidir. Bu hususlar bölgeye dair tarihsel gerçekliklerin yanı sıra, gezginler ve tarihçiler tarafından birçok efsanelerin oluşturulmasının da önünü açmıştır.

Öyle ki; bölge geçmişte olduğu gibi halen günümüzde de mitlerle anılmaktadır. Tarihsel açıdan Afrika'ya dair bilgileri ele alırsak, özellikle 15.yy.'da Afrika kıtası ile ilgili bilgilerin birçoğu bilimsel kanıtlara dayanmayan gezgin anılarından oluşmaktaydı. Haritacılığın henüz gelişmemiş olduğu bu dönemde gerek coğrafi olarak gerek bölgenin beşerî, doğal ve demografik özellikleri konusunda birçok yanlış inanış bulunmaktaydı. Şekil 7'de ki haritada görüldüğü üzere, özellikle kıtanın iç kesimlerine ve beşerî yaşama dair efsane ve uydurmalara dayalı birçok hatalı bilgi aktarılmıştır (Strohm, 2014).

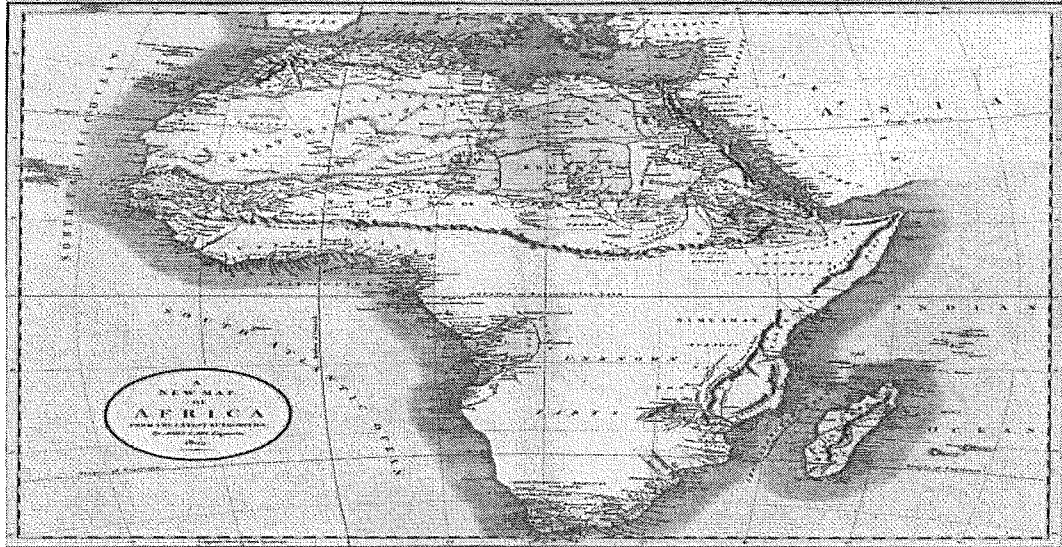
Şekil 7

15.yy. Afrika Haritası

Özellikle haritacılığın gelişmesi ve bilimsel ilerlemeleri ve keşifleri takip eden 18.yy.'da bu durum değişmiş ve bölgeye ilişkin daha doğru ve daha sağlıklı bilgiler elde edilmiştir. Şekil 8'de görüldüğü üzere, özellikle kıyı bölgelerinin keşfi ile neredeyse günümüzdeki haritalar ile örtüşen haritalar çizilmiş, kıtanın orta kısmı boşalmış, orta bölgede resmedilen mitolojik varlıklar çıkarılmış ve su kaynakları daha doğru bir biçimde raporlanmıştır (Strohm, 2014). Coğrafi açıdan Afrika'ya dair bilinmeyenlerin sayısı azalırken, insani açıdan bölgeye bakış açısı ise 19.yy. ikinci yarısı ve 20.yy. başlarında halen eski paradigmayı devam ettirmekte idi. Bu bağlamda Avrupa kökenli bilim insanları, Avrupa ırklarının diğer ırklara üstünlüğünü kanıtlamak çeşitli ırkların adına kafataslarının ölçülmesi, beyinlerin terazide tartılması gibi aşırı yöntemler kullanmıştır. Bu noktada Avrupa'nın bölgedeki sömürü faaliyetlerini meşrulaştırmak güdüsüyle bilim insanları, Avrupalı beyazlar ile Afrikalı siyahi insanları insan nüfusunun farklı fiziksel özelliklere sahip mensupları olarak kabul etmek yerine tamamen ayrı bir tür olarak ele almıştır.

Şekil 8
18.yy. Afrika Haritası

Her ne kadar tarihsel gerçeklikleri bölerek yönetilebilir inceleme birimlerine ayırmak zor olsa da Afrika kıtası için yöntemsel kolaylık açısından dörtlü bir ayırım yoluna gidilebilir. Bu bağlamda Afrika tarihini 16.yy. öncesi dönem,16.yy-Kolonyal Dönem Arası, Kolonyal Dönem ve Kolonyal Dönem sonrası olarak ayırmak mümkündür. Bu bağlamda 16.yy. öncesi dönemde yaşanan ve kayda geçmiş tarihsel olaylar temel hatları ile şöyle sıralanabilir ¹⁴ (Seddon, 1968; Gilbert ve Reynolds, 2016: 29-32; Diamond, 2018: 110):

- Günümüzden yaklaşık 180.000 yıl öncesi ilk insanın Afrika doğusunda ortaya çıkması ve yaşam alanını genişletmesi.
- Günümüzden yaklaşık 100.000 yıl önce ilk insan topluluklarının Afrika dışına muhtemel göçü¹⁵.
- Günümüzden yaklaşık 40.000 önce Afrika ve Avrasya'da muhtemel ilk kayık kullanımı ve bu sayede Avustralya ve Yeni Gine'ye yerleşim
- M.Ö. 8500 Dünya'da tarımın başlaması muhtemel en erken tarih
- M.Ö. 5000 Dolayları Sahel Bölgesi Tarım Başlangıcı
- M.Ö. 5000 Nil Vadisi boyunca ve Etiyopya'da yerleşik tarım toplulukları
- M.Ö. 4000 Bantu Göçlerinin başladığı varsayılan en erken tarih
- M.Ö. 700 Asurluların Mısırı işgali ve demir işleme teknolojisinin tam olarak kıtaya gelişi
- M.Ö. 3000-M.S. 500-Doğu Afrika'ya muzun dalgalar halinde gelişi

¹⁴ Bu tarihlerin belirlenmesinde Arkeoloji 'de dolaylı ve dolaysız yöntem olmak üzere iki yöntem kullanılmakta olup dolaysız yöntem daha isabetli sonuçlar vermektedir. Bu açıdan literatürde aynı olaya ilişkin hem dolaylı hem de dolaysız yöntem ile yapılmış analizler mevcut olup dolayısıyla dolaysız analize göre tarihler düzeltilmemiş ise farklı tarihler ile karşılaşılabilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. (Diamond, 2018: 103-104).

¹⁵ Bu göçün Kızıl Deniz ağzında dar bir boşluk Bab'ül Mendep (Hüzün Kapısı) üzerinden yapıldığı varsayılır.

- M.S. 1434 Bojador Burnu'nun aşılması
- M.S. 1471 Portekizlilerin El Mina'da ticaret merkezi kurması
- M.S.1485 Diaz'ın Ümit Burnu'nu dolaşması
- M.S.1505 Kilwa'nın Portekizliler tarafından yağmalanması
- M.S. 1511 Portekizlilerin Fas limanlarından çıkarılması
- M.S. 1516 Benin devletinin köle ticaretini yasaklaması
- M.S. 1517 Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi
- M.S.1591 Songhay'ın Fas tarafından işgali

16. yy. ve Kolonyal dönem arası öne çıkan ve bölgenin gelişme tarihini doğrudan etkileyen olayları şöyle sıralamak mümkündür:

- M.S.1600-1650 Osmanlıların İspanyolları Kuzey Afrika limanlarından çıkarması
- M.S.1798 Napolyon'un Mısır'ı İşgali
- M.S. 1804 Sokoto Cihadı
- M.S.1807 İngilizlerin tek taraflı olarak Atlantik köle ticaretini yasaklaması
- M.S. 1824 Asante'nin İngiliz ordusunu yenilgiye uğratması,
- M.S.1832 Nijer Nehri üzerinde ilk defa buharlı gemilerin kullanılması
- M.S.1860 Atım yatağından doldurulan tüfeklerin Avrupa ordularınca kullanılmaya başlanması
- M.S.1867 Elmasın keşfi

Kolonyal dönemin yaklaşık olarak 1870'lerde başladığı literatürde kabul gören bir yaklaşım olup, bu dönem sonrası gelişme tarihi ise kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

- 1869 Süveyş Kanalı'nın açılması

- 1884-1885 Berlin Konferansı ile Afrika'nın Avrupalı sömürgeci devletler arasında bölüşülmesi
- 1912 Güney Afrika'da Afrika Ulusal Kongresi kuruldu

Kolonyal dönemin bittiği tarih ile ilgili literatürde net olarak bir uzlaşma olmamakla beraber, 20.yy. ikinci çeyreği başlarında bittiği değerlendirilebilir. Bu bağlamda Kolonyal dönem sonrası gelişme tarihini etkileyen olaylar şöyle sıralanabilir:

- 1935 İtalyan birlikleri Etiyopya'yı işgal etti
- 1940 1950 Bölge için Avrupalı Sömürgeciler tarafından kalkınma planları hazırlandı
- 1948 Apartheid Politikası
- 1957 Altın Sahili bağımsızlığını kazanarak Gana ismini aldı
- 1960 Afrika Yılı: 17 Afrika ülkesi bağımsızlığını kazandı
- 1960 1980 İthal İkame Dönemi
- 1963 Afrika Birliği Örgütü kuruldu
- 1980 2000 Yapısal Uyum Programları
- 1994 Ruanda'da Tutsi karşıtı soykırım, Güney Afrika'da Nelson Mandela'nın devlet başkanı seçilmesi
- 1998 Kongo Demokratik Cumhuriyet'inde çok ülkeli Afrika Dünya Savaşı
- 1999 Nijerya'da 17 yıl süren askeri yönetim sona erdi
- 2000 Yoksulluğu Azaltma Stratejileri
- 2000 Umutsuz Kıta Afrika
- 2002 Yeni Afrika Birliği kuruldu (NEPAD)
- 2003 Darfur, Sudan'da çatışmalar başladı.
- 2011 Umut Veren Kıta Afrika
- 2015 Gündem 2064

Gerek yukarıda anılan bilinen tarih gerek ise henüz kanıtlarına ulaşamamış tarihsel sürecin en yalın gerçeği, insanların yaşamını idame ettirebilmek için yiyecek ihtiyacı duyması olmuştur. Afrika kıtasında erken dönemde yaşayan insanların temel gıda gereksinimlerini toplayıcılık ve avcılık ile karşıladığı söylenebilir. Afrika kıtasında toplayıcılık ve avcılık ile uğraşan insan topluluklarını ortak dil oluşumu öncesi ve sonrası olarak ayırmak mümkün olup, ortak dil olgusu ortaya çıkmadan önceki insan topluluklarını “*modern toplayıcılık öncesi*” olarak adlandırmak mümkün iken, ortak dilin inşası sonrası ortaya çıkan insan topluluklarını ise “*modern toplayıcı*” insan toplulukları olarak adlandırmak mümkündür. Her iki dönemde de Afrika kıtasında küçük gruplarla göçebe yaşam tarzı geçerli olup, bu süreç tarımın başlangıcından kısa bir süre öncesine kadar devam etmiştir.

Tarım öncesi dönemde insan nüfusu Afrika kıtasının tümüne yayılmıştır. Bölgesel koşullar elverdiği ölçüde göçebe toplayıcı ve avcı toplumlar tarıma geçmiştir. Bu değişimin önemli nedenleri arasında depolanabilir özelliğe sahip ot ve tohumların üretilebilir hale gelmesi sayılabilir. Bu geçiş sürecinin Afrika’nın kuzeyinden güneyine doğru başladığı varsayılmakla beraber kesin kanıt yoktur. Bu noktada muhtemel 3-8 arası bölgede eş zamanlı tarıma geçildiği tahmin edilmektedir. Tarıma geçiş sürecinde Afrika insanı, aletler ve teknik olarak toplayıcılıkta edindikleri deneyimlerden dolayı tarıma hazır ve üretim bilgisini edinim süreci bu geçişi hızlandırmıştır (Kerr, 2011).

Afrika’da toplayıcılıktan tarıma geçiş konusunda tedrici bir sürecin varlığı konusunda bilim insanları hem fikir iken, buna etki eden faktörlerin ne olduğu noktasında iki görüş ortaya çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre iklim koşullarının değişken olması insanları alternatifler aramaya ve bir manada geleceği garantiye almaya yöneltmiştir. İkinci görüşe göre ise; bu geçişin “*toplumsal talep*” tarafından şekillendirilmiş olmasıdır. Buna göre toplum içinde gelişen seçkin bir zümre, yiyeceğe ihtiyaçtan ziyade bu yiyecekleri nişasta ve şekerden yapılabilen sarhoşluk veren içecekleri üretmek adına tarıma geçmişlerdir. Bu içeceklerin kullanıldığı şölenler, bu kişilerin

statüsünü yükseltmiştir. Bu husus toplumda “sınıf” olgusunun şekillenmesine katkı yapmıştır (Diamond, 2018: 117; Gilbert ve Reynolds, 2016: 80-81).

Bölgede yerleşik yaşam ve tarımın başlamasını izleyen dönemde yeni tarım arayışları amacı ile Bantu¹⁶ göçleri yaşanmış ve bu göçler kıtanın demografik ve politik tarihini derinden etkilemiştir. Bantu göçlerinin yaşandığı esnada, kıtaya yine dış dünya yeniliği olan demir işleme teknolojisi ve muz üretim bilgisi de gelmiş olup, Bantu göçlerini askeri ve beşerî manada güçlendiren unsurlar olmuştur. Demir işleme teknolojisinin; Afrika kıtasına bir görüşe göre Güney Batı Asya’dan ticaret ve göç yolları vasıtasıyla M.Ö. 1000 yılında geldiği, bir diğer görüşe göre ise Fenikeliler tarafından ticaret yoluyla kıtaya getirilen bir Akdeniz teknolojisi olduğu tahmin edilmektedir. Teknolojinin kıtaya tam yayılımı ise M.Ö. 700 yılı ortalarında Asurluların Mısırı işgal etmesiyle beraber olmuştur. Günümüzde Afrika ile özdeşleşen muzun ise kıtaya Güneydoğu Asya’dan geldiği tahmin edilmektedir. Muzun kıtaya yayılımı, ani bir biçimde olmamıştır. Bu yayılım dalgalar halinde M.Ö. 500-M.S. 500 yılları arasında yaşandığı tahmin edilmektedir. Muzun kıtaya gelişi, bölge insanları için zengin bir besin kaynağının¹⁷ kıtaya girmesi anlamına gelmiştir. Bu iki unsur, Bantu göçlerini hem askeri açıdan hem de beşerî açıdan besleyen iki kaynak niteliğindedir (Austen, 1996:14-15; Collins ve Burns, 2014: 69-196; Bantu Migration, 2018; The Story of Africa; 2018).

Afrika tarihi açısından M.Ö. 1000 ve M.S. 100 yılları arası birçok önemli olayın yaşandığı dönem olmuştur. M.Ö. 1000 yılında Kuzey Afrika’da Kartaca kurulmuş, M.Ö. 663 yılında Mısır Asurlular tarafından fethedilmiş, M.Ö. 332 yılında ise Büyük İskender

¹⁶ Bantu göçlerine Sahraaltı Afrika Bölgesi gelişme tarihi bölümünde detaylı değinilecektir.

¹⁷ Muz, batı dünyasının aksine Afrika’da tarihsel olarak temel bir besin kaynağı olarak görülmüş ve kullanılmıştır. Batı dünyasında ise muz genellikle bir meyve türü olarak tüketilmektedir.

Mısır'ı fethetmiş, M.Ö. 264-146 yılları arasında Kartaca ve Roma arasında birçok savaş yaşanmış ve nihai olarak M.Ö. 21 yılında Mısır Romalılar tarafından fethedilmiştir. Mısır'ın tarihsel süreç içinde, sürekli savaşlara ve istilalara maruz kalma nedeni, başka bir deyişle dönemin büyük devletleri tarafından hakimiyet altına alınma arzusu kuşkusuz bölgenin sahip olduğu tarıma elverişli verimli toprakları nedeniyle tahıl üretimine uygun ve coğrafi konumu itibarıyla ticaret yollarına yakın olmasıdır.

M.S. 50 dolaylarında ise öncelikle Mısır olmak üzere bölgede Hristiyanlık dini yayılmaya başlamıştır. Bölgede Hristiyanlığın hızla yayılma nedenleri arasında, Roma yönetiminin baskıcı, zulme ve sömürüye dayanan yönetiminden hoşnutsuz olan özellikle yoksullar ve siyasal olarak ezilenler arasında büyük kabul görmesi ve bölgenin coğrafi olarak Filistin'e yakınlığı gibi etkenler söylenebilir. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu gibi elit kesimler tarafından kabulüyle beraber Afrika'da yayılması da hızlanmıştır. Bu bağlamda izleyen dönemde Hristiyanlık devletler tarafından resmi din olarak kabul edilmiş, Hristiyanlık kurumsal olarak hızlıca yerleşik hale gelmiştir. M.S. 429 yılında ise aslen Germen topluluklara mensup Vandallar olarak adlandırılan barbar topluluklar Kuzey Afrika'yı istila etmiştir (Live Science, 2017). Bir başka deyişle M.S. 100 ile M.S. 700 dolayları, Afrika kıtası için devletlerin yükseliş ve çöküşlerine sahne olan ve bu tarihsel olayların temelinde ise dinsel mücadelelerin yattığı dönem olarak adlandırılabilir. M.S. 700 dolaylarında ise bölgede İslam inancı yayılmaya başlamıştır. Bölgede İslam inancı hızla yayılmış ve büyük kitlelerce kabul görmüştür. Bu durumun etkenleri arasında Bizans imparatorluğunun bölgede uyguladığı katı ve baskıcı yönetimin yanı sıra, benimsenen ağır vergi politikaları sayılabilir. Gilbert ve Reynolds'a göre (2016:161) İslam dini Afrika tarihinin büyük bir kısmını, Afrika da İslamiyet tarihini derinden etkilemiştir.

Avrupalıların kıtaya fetih ve sömürü amacıyla gelişine kadar; Afrika gelişme tarihinin tarım, ticaret, savaşlar, dinsel ve etnik gerilimler ve yenilikler tarafından yönlendirildiği söylenebilir. Kuzeyde Akdeniz medeniyeti hâkim iken, kıtanın doğusunda

Svahili (Sevahili) medeniyeti ve şehir devletleri yükselmiştir. Diğer taraftan Batı Sahraaltı'nda Gana, Mali, Songhai, Kanem-Borno gibi bölgenin gelişme tarihine ciddi katkılar yapan imparatorluklar yükselirken, kıtanın doğu kesiminin derinliklerinde Victoria gölü çevresinde bugünde varlığını devam ettiren Ruanda, Burundi, Tanzanya, Kenya, Uganda gibi devletlerin temelleri atılmıştır.

Osmanlı devletinin bölgeye gelişi, Kuzey Afrika tarihini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda 1517 de Mısır'ın fethi ve izleyen yaklaşık bir buçuk asırlık süreçte Portekiz ve İspanyolların Kuzey Afrika limanlarından çıkarılması, Afrika'da Avrupa kültür ve ticaretinin yayılmasını yavaşlatmış, özellikle kıtanın kuzeyinde Türk-İslam kültürünün baskın hale gelmesine katkı yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun Mısır yönetiminde etkisinin zayıflamasıyla beraber 1798 yılında Fransız General Napoleon Bonaparte tarafından Mısır işgal edilmiştir. Mısır'ın Fransızlarca işgal edilmesinin ardında yatan temel saik, bölgenin tarihsel olarak Avrupa'nın gıda deposu olması ve dönemde Fransa'da çekilen gıda sıkıntısını çözmektir. Bölgedeki Fransız hakimiyeti kısa süreli olmuş, 1801 yılında Osmanlı-İngiliz ortak kuvvetlerince sona erdirilmiştir. (Rickard, 2006). Daha sonra bölge sırasıyla Mehmet Ali Paşa ve torunlarının hakimiyetine girmiş, 1869 yılında Fransız projesi olan Süveyş Kanalı hayata geçirilmiştir. Fakat bu kanalın inşası Mısır devletinin ekonomik olarak çökmesine ve kanalın Fransız-İngiliz hakimiyetine girmesine neden olmuş, izleyen dönemde ise İngiliz idaresine girmiştir. Dönemde bu gelişmelere paralel olarak Fransızlar Cezayir'i tahıl tedariki amacıyla işgal etmiştir.

2.3. SAHRAALTI AFRIKA BÖLGESİ ÖZELLİKLERİ GELİŞME TARİHİ

Çalışmanın bu kısmında, Sahraaltı Afrika bölgesinin öncelikli olarak coğrafi ve beşerî özellikleri incelenmiştir. Ardından ise bölgenin iktisadi gelişme süreci tarihsel olarak ele alınmıştır. İncelenmenin kolaylaştırılması adına bölge gelişme tarihi kendi içinde dönemlere ayrılarak irdelenmiştir.

2.3.1. Sahraaltı Afrika Bölgesi Coğrafi ve Beşerî Özellikleri

Sahraaltı Afrika; kendi içinde 48 ülkeyi barındıran, 1.056.038.890¹⁸ nüfusa ve 1.727.007.055.247,14¹⁹ dolar Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya sahip bir bölgedir (World Bank, 2018). Bölge; yıllık yaklaşık %3 nüfus artışı ile dünyanın en hızlı nüfus artış oranına sahip olup, ortalama 25 yılda bölge nüfusu ikiye katlanmaktadır. Kıtanın en büyük ve en küçük ülkeleri olan Nijerya ve Seychelles'te ayrıca Sahraaltı Afrika bölgesinde bulunmaktadır. Bölge dünyada göreceli olarak en fazla ölüm oranı ve en kısa yaşam süresi ortalamasına (46 yaş) sahiptir. Bölgede; yaklaşık 1500 dil ve lehçe konuşan nüfusun etnik yapısı, 50 millet ve 3000 çeşitli kabilelerden oluşmaktadır (Birgili, 2013).

Sahraaltı Afrika bölgesinde erken dönem dini inanış ve gelenekler ile ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Gerek erken dönem bölge insanında organize bir yazılı gelenek olmayışı, gerek ise Bantu yayılmasının var olan kanıtları tahrip etmiş olması erken dönem ile ilgili bilimsel çıkarımlar yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu konuda araştırmalar ancak geçmişten kalan kalıntıları incelemek, sözlü aktarılmış bilgilerden yola çıkarak tahminler yapmaktan öte gitmemektedir. Bu bağlamda var olan kanıtlar ışığında erken dönemde neredeyse her etnik grup veya kabilenin kendine özgü inanış sisteminin olduğu söylenebilir. Bu durum tek yaratıcı inancına dayanan dinlerin bölgede yayılmasına kadar sürmüştür. Gilbert ve Reynolds'a göre (2016: 110) bölgede yüzlerce yerel din vardır. Yerel dinler, tek yaratıcı insancından ziyade, ilahi gücün yayılmış olduğunu varsayan "*panteist*" bir inanç biçimine dayanır. Bu bağlamda tek yüce bir tanrının altında ona bağlı olan yüzlerce tanrı vardır. Bu bağlamda panteizm, eşit güçte çok tanrı inancına dayanan

¹⁸ İlgili rakam 2017 yılı için geçerli olup, Eritre için rakamlara ulaşılamaması nedeniyle dahil edilmemiştir.

¹⁹ İlgili rakam 2017 yılı için geçerli olup, Eritre, Somali ve Güney Sudan için rakamlara ulaşılamaması nedeniyle dahil edilmemiştir.

politeizmden ayrılır. Ayrıca bu yerel dini inanışlar içinde Collins ve Burns'e göre (2014: 40-43) tanrı kavramı, Antik Yunan inancına benzer biçimde iyi tanrılar ve kötü tanrılar olarak ayrılmaktadır. Diğer taraftan tanrıların, yağmur, bereket, kıtlık ve darlık, soy ve neslin devamı, kadın-erkek ilişkileri, sosyal düzen gibi unsurları da düzenlediklerine inanılmakta ve bu iyi veya kötü tanrıların bu etkileri yine iyi ve şeytan ruhlar aracılığı ile yaptıklarına inanılmaktadır.

Milattan sonra birinci yüzyıl itibariyle bölge geneline tek yaratıcı inancına dayanan dinler kabul görmeye başlamıştır. Bu bağlamda Hristiyanlık dini Sahraaltı Afrika bölgesine Nil vadisini izleyerek Mısırdan Etiyopya'ya doğru yayılmış, bunun yanı sıra Kızıldeniz ve Hint Okyanusu ile olan ticaret yolları bağı bu yayılmayı hızlandırmıştır. M.S. 700 dolaylarında ise Müslümanlık bölge geneline hızla yayılmıştır. Müslümanlığın ticarete özel önem atfetmesi nedeniyle, İslam inancı özellikle Kuzeydoğu ve Doğu Afrika kıyılarından kıtanın iç kesimlerine doğru yayılmıştır.

2.3.1. Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi

2.3.1.1. Erken Dönem-16. yy. Arası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi

Sahraaltı Afrika bölgesinde tarımın başlangıcına kadar insanlık öyküsünün yiyecek bulma ve yaşamı devam ettirme etrafında şekillendiği söylenebilir. Bölge, Afrika kıtasının genel gelişme tarihine uygun olarak tarım öncesi dönemde toplayıcılık ve avcılık ile yaşamını idame ettiren küçük insan topluluklarını barındırmıştır. Bu insan topluluklarını Afrika kıtasının geneline benzer bir biçimde modern toplayıcılık öncesi ve modern toplayıcı insan topluluklar biçiminde ikili bir yapıya ayırmak mümkündür. Modern toplayıcılık öncesi topluluklarda dil kurumu işlevsel bir halde olmayıp yalnızca, sözcük seviyesinde iletişim mümkün iken, bu sözcüklerin organize bir dil haline gelmesi yine Afrika'ya özgü bir yeniliktir. Modern toplayıcı insan topluluklarında ise dil kurumu işlevseldir. Genel olarak toplayıcı ve avcı topluluklar 50 ile 150 kişi arasında barındırmış,

herhangi bir lidere sahip olmayan eşitlikçi bir yapı arz etmiştir. Toplayıcı ve avcı topluluklar, avcılık ile daha çok anılsa da günlük gıda gereksiniminin büyük bir bölümünü daha garanti bir yiyecek elde etme yöntemi olan toplayıcılık sayesinde yaklaşık 2-5 saat arası çalışarak elde etmiştir. Toplayıcılıktan genel hatlarıyla yemiş, meyve, böcek, balık, kurtçuk, yumurta, kök ve yumru, ağaç özü ve bal, tohum gibi gıdalar elde edilmiştir. Gerek toplayıcılık gerek ise avcılık konusunda genel olarak kadın ve erkekler iş bölümü yapmakta iken, avcılık doğası gereği biraz daha erkeklerin uğraştığı alan olmuştur. Bu bağlamda avcılık ise erkeğin grup içi statüsüne etki eden bir unsurdur. Toplayıcı toplumlarda vahşi doğadan gelen tehlikeler ana sebep olmak üzere diğer tali sebeplerle beraber ortalama ömür 40 yıl olarak tahmin edilmektedir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 61-68).

Modern öncesi ve modern toplayıcı toplumlar refah ve boş zamanın değeri de göz önünde alındığında dönem koşullarına göre müreffeh bir yaşam sürdüğü söylenebilir. Ayrıca sürekli göç halinde olmaları ve modern manada yerleşik hayata geçmemiş olmaları bu grupları diğer gruplardan yalıtarak, salgın hastalıklara bağlı ölümleri engellediği söylenebilir. Ayrıca toplayıcı toplumlarda yerleşik hayatta yer alan baskın, yağma, savaş gibi tehlikeler mevcut olmayıp kısasa kısas uygulaması yaygındır. Antropologların toplayıcı toplumlar ve çiftçi toplumların kemikleri üzerine yaptıkları araştırmada, toplayıcı toplumların daha gelişmiş bir iskelet yapısına sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda toplayıcı toplumların çiftçi toplumlara göre daha iyi beslendiği ve daha sağlıklı bir yaşam sürdüğü söylenebilir. Ayrıca günlük besin ihtiyacı için daha az süre çalışmış olmaları bu toplumların daha sosyal bir yaşama sahip olmalarına katkı yapmıştır. Bu bağlamda antropologların, toplayıcı ve avcı toplulukları ilk zengin toplumlar olarak nitelendirmesi abartı bir yaklaşım olmayacaktır (Clark ve Brandt, 1984).

Toplayıcı toplumların tarım toplumuna geçişine etki eden özel bir neden olmamakla beraber, tarıma geçiş zaman içinde kendiliğinden gelişen tedrici bir süreç olmuştur. Fakat yerleşik hayata geçiş konusunda ot ve tohumların toplanması büyük

oranda etkili olmuştur. Ot ve tohumların gerek sahip olduğu yüksek kalori düzeyi gerek kolay depolanabilir oluşu, yiyecek bulma ve hayati idame konusunda Sahraaltı Afrika bölgesinde yaşayan toplayıcı-avcı toplulukları yerleşik yaşama geçiş noktasında teşvik etmiştir. Ayrıca avcılık için yabani otlarla kaplı arazilerin yaklaşık 1000 yıl boyunca yakılması, Doğu Afrika Savanasının büyük oranda günümüzdeki halini almasına etki yapmıştır.

Sahraaltı Bölgesi, eş zamanlı birkaç farklı bölgede tarım ve bitki ıslahı sürecini deneyimlemiştir. Bölgede ıslah sürecinin en az 3 farklı bölgede yaşandığı tahmin edilmektedir. Birinci bölge Batı Afrika Sahel'i olup burada sorgum ve inci darının, ikinci bölge Etiyopya olup tef, Nijer tohumu (nug), Yemen Otu (khat bitkisi), ragi darı, yalancı muz ağacı (ensete) ve kahvenin, üçüncü bölge ise Batı Afrika orman kuşağı olup patates ve palmyenin ıslah edildiği bölgelerdir (Diamond; 2018: 108; Austen, 1996: 12). Sahraaltı Afrika bölgesi tarıma geçiş ile politik, iktisadi ve sosyal bağlamda da kaçınılmaz olarak dönüşüme uğramıştır. Yerleşik gruplar demografik olarak büyümüş, toplumsal sınıflar ortaya çıkmış, servet birikimi ve merkezi otorite kurumlarının kurulması tarım sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Bu husus çiftçi grupların toplum içinde karar alıcı konumlarını güçlendirmiştir.

Tarım ile büyük nüfusların beslenebilir hale gelmesi, özellikle iş gücü ile ilgili toplumsal kurumların kurulmasına, kısmen hayvancılığın gelişmesine ve üretim bilgisinin artmasına katkı yapmıştır. Bireylerin yaş gruplarına ayrılması, genç olanların ağır ve yorucu işlere, yaşlı olanların ise yönetim ve yargılama gibi muhakeme özelliği gerektiren işlere koşılması gibi davranış biçimleri ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, Sahraaltı Afrika bölgesi dışında tarımda hayvan gücü fazlasıyla kullanılırken, bölge içinde tarımda hayvan kullanımının göreceli olarak sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu durumun birkaç nedeni vardır. Öncelikle Sahraaltı Afrika bölgesi evcilleştirilebilir hayvan popülasyonu açısından şanssız bir bölge olup zebra ve ceylanlar için yapılan evcilleştirme girişimleri başarısız olmuştur (Hall, 2016). Ayrıca bölgede bulunan çeçe sineğinin (tsetse fly) sebep olduğu

uyku hastalığı (trpanozomiyaz),²⁰ gerek bölge içinde gerekse bölge dışından getirilen hayvanların yaşamasını güçleştirmiştir. Bu bağlamda sığır, koyun, keçi deve ve tavuk gibi hayvanlar bölgeye dışarıdan getirilen hayvanların çok az bir bölümü bölgeye uyum sağlayabilmiştir (Rogers ve Randolph, 1988: 57-58). Üretim bilgisi konusunda tarım arazilerinin²¹ ekime hazır hale getirilmesi, anız yakılması, nadasa bırakma gibi uygulamalar yine tarımsal üretim süreci esnasında öğrenilen tekniklerdir (Austen, 1996: 17).

Diamond (2018: 91-100); çiftçi gruplarının yiyecek üretimine bağlı olarak güçlerini ve hakimiyet alanlarını artırmasını “Çiftçi Gücü” olarak nitelendirmiştir. Çiftçi gücü genel olarak 5 kaynaktan beslenmektedir. Birincisi; tarımsal üretim kaçınılmaz olarak tüketilebilir kalori miktarını artırarak nüfus artışını teşvik etmiştir. Söz gelimi 1 dönüm arazi, toplayıcı ve avcı toplumlara kıyasla 10 kattan daha fazla nüfusu besleyebilmektedir. Bu husus tarım toplumlarına niceliksel üstünlük sağlamıştır. İkincisi; yerleşik yaşama geçiş, kadın doğum aralıklarını kısaltarak nüfus artışını teşvik etmiştir. Söz gelimi avcı ve toplayıcı bir toplumda göç esnasında taşınabilecek ve bakılabilecek kadar çocuk sahibi olunmaktaydı. Bu durum kabaca avcı ve toplayıcı toplumlarda iki doğum arasının yaklaşık 4 yıl olduğu anlamına gelmektedir. Çiftçi toplumlarda ise doğum aralığı yaklaşık 2 yıldır. Üçüncüsü, yerleşik hayata ve tarımsal üretime geçiş, hayvanların evcilleştirilip üretim fazlası ile beslenebilmesinin; bu yolla tarım, hayvancılık ve savaş amacı ile kullanılmasının da önünü açmıştır. Özellikle evcil hayvanların savaş alanlarında kullanımı taraflar arasında çok ciddi eşitsiz bir mücadele ortaya çıkarmıştır. Hannibal’ın

²⁰ Uyku hastalığına ayrı bir başlıkta değinileceğinden, burada detaylı açıklanmamıştır.

²¹ Sahraaltı Afrika Bölgesi, genellikle literatürde toprak zengini fakat işgücü fakiri bir bölge olarak ele alınır. Fakat bu isabetli bir yaklaşım değildir. Bölgede yer alan topraklar son derece eski, aşınmış ve yıkanmış olup, aynı zamanda bölge jeolojik olarak aktif değildir. Bu durum niceliksel olarak büyük, niteliksel olarak ise verimsiz bir toprak yapısı oluşmasına neden olmaktadır. Tarıma uygun bölgelerde ise işgücü arzının kısıtlı oluşu bölgelerin tarıma dayalı olarak gelişmesini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca bölgede yağış rejimi de son derece düzensiz olup, yılın belirli dönemleri komple yağışlı geçerken belirli dönemleri ise tamamen kurak geçmektedir. Bu durum ise tarımsal üretimi kısıtlamaktadır.

ordusunda Fillerin kullanımı, İspanyol Francisco Pizarro 16 Kasım 1532’de günümüz Peru’nun bir dağ kasabası olan Cajamarca’da İnka Kralı Atahualpa’nın 80.000 kişilik ordusunu 106 piyade ve 62 atlı asker ile mağlup etmiş olup bu tarihsel gerçeklik, savaş alanlarında evcil hayvan kullanımının yaratabileceği üstünlüğe bir örnektir²². Dördüncüsü, yerleşik hayata geçiş, kalabalıklaşan nüfusun yönetimi ve düzenin sağlanması için merkezi otorite kurumlarının kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Avcı ve toplayıcı topluluklar, yaşamın idamesi için her bireyin ancak kendine yetecek kadar yiyecek toplayabilmesi veya av yapabilmesi nedeniyle çalışmak zorunda olup, bu nedenle eşitlikçi bir sosyal yapıya sahip olmuşlardır. Çiftçi toplumlarda ise yiyeceğin depolanabilir olması ve biriktirilmesiyle yiyecek fazlasına sahip bir seçkin kesim ortaya çıkmıştır.

Seçkin kesim güç kazanarak yiyecek üretimini denetim altında tutabilmiş veya diğer üretimi vergilendirebilmiştir. Yiyecek depolama, kaçınılmaz olarak tam zamanlı ordu, din adamları, savaş ve üretim teknolojileri üreten zanaatkarlar, olayları kayda geçirebilecek yazıcılar gibi devlet yönetiminin uzman kesimlerini beslemeyi teşvik etmiştir. Beşincisi hem tarımsal üretimin hem de hayvanların evcilleştirilmesinin ortak sonucu ortaya çıkan yeni salgın hastalıklardır. Örneğin; Sahraaltı Afrika bölgesinde tatlı patates tarımıyla beraber sivrisinek popülasyonunda ciddi bir artış olmuş ve bu husus sıtma (*Malaria*) ve sarıhumma (*Yellow Fever*) hastalıklarının tetiklenmesine neden olmuştur. Diğer taraftan insanlara özgü çiçek, kızamık ve grip gibi hastalıklara neden olan virüslerin kökeninde, hayvanlara hastalık bulaştıran virüslerin mutasyona uğramış olması yatmaktadır. Bu hususlar başlangıçta çiftçi toplumlarda da ciddi insan ölümlerine yol açmış olsa da çiftçi toplumlar zaman içinde bu hastalıklara karşı bağışıklık kazanmıştır.

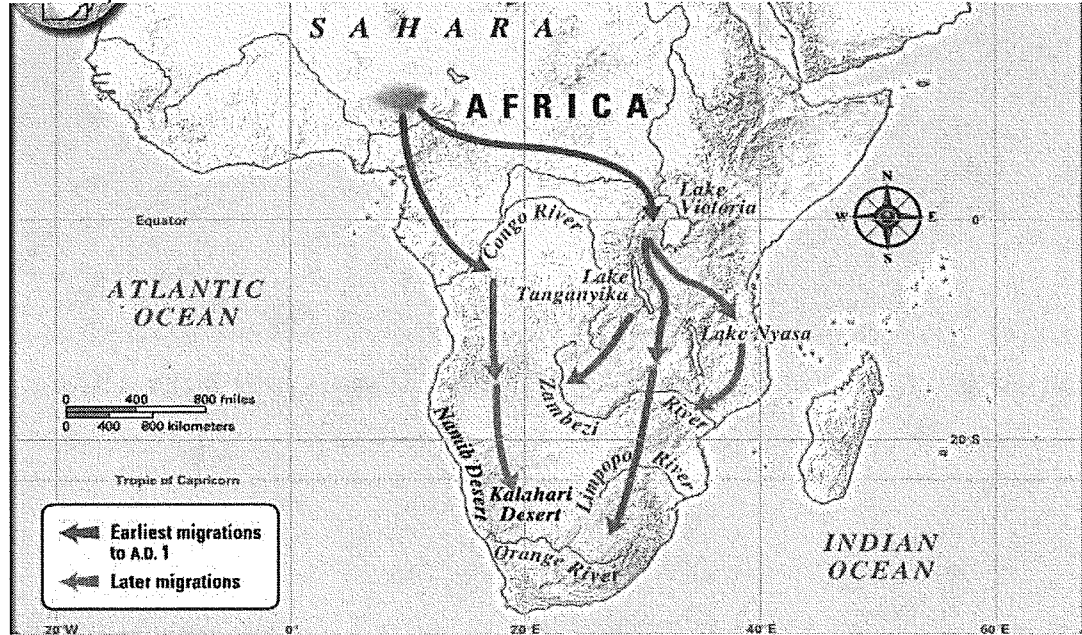
²² Bu sonucun ortaya çıkmasında yalnızca atlar belirleyici bir etken olmayıp, İspanyolların sahip olduğu gelişmiş kılıç ve zırh teknolojisi de bu sonucun ortaya çıkmasında önemli derecede etkili olmuştur.

Bu mikroplarla karşılaşan avcı ve toplayıcı toplumlarda ölüm oranları %99 oranlarına varmaktaydı (Collins ve Burns, 2014: 52-69).

Tarımsal üretimin genişlemesiyle çiftçi toplumların, tarım arazilerini ve hakimiyet alanlarını genişletme çabası, yeni bölgelere göçleri tetiklemiştir. Bu bağlamda bölgede “*Bantu Göçleri*”²³ olarak anılan göç süreci başlamıştır (Şekil 9). Bantu kelimesinin kökeni Kamerun ve Nijerya arasında yaşayan insan topluluklarının adı olup, Bantu dilleri Nijer-Kongo dil ailesinin bir alt grubudur. M.Ö 4000 yılında Sahraaltı Afrika’nın güneyine, güneybatısına ve güneydoğusuna doğru başlayan Bantu hareketleri, daha verimli toprak arayışının ve vasat arazilerin terkedilmesi sürecinde bir doğal döngü sonucudur. Günümüzde bölgede konuşulan Bantu dilinin, Khoisan klikler içermesi bölgede Bantu göçlerinden önce Khoisanların yaşadığı ve göçler sonucu Bantu hakimiyetine girerek kaldıkları tahminlerini güçlendirmektedir. Ayrıca Bantu göçebelerinin bölgede ilk merkezi yönetim kurumlarına sahip topluluklar olduğu ve bu kurumlarını güneye doğru göçler ile taşıdıkları varsayılmaktadır. (Oliver, 1966; Vansina, 1984; 1994: 16-19; Bantu Migration, 2018; The Story of Africa, 2018). Görülmektedir ki, modern tarım ve yiyecek üretimi Sahraaltı Afrika kıtasının kaderini temelden etkilemiş ve bölgede tarihin seyrini de değiştirmiştir.

²³ Bantu göçleri konusunda literatürde 2 görüş mevcut olup ilk görüş bu göçlerin bir fetih hareketi biçiminde gerçekleştiği olup genellikle Avrupalı bilim adamlarının kolonyal Afrika döneminde savundukları bir görüş olup, üstün ırkın güçsüz ırkı fethetmesinde bir sorun olmadığı görüşüne dolaylı olarak dayanan ve bölgedeki sömürge faaliyetlerini meşrulaştıran bir görüştür. Bu bağlamda demir işlemeye yeteneğine sahip uzun boylu siyahi Afrikalıların güneydeki güçsüz cüce halkları sömürgeleştirdiği varsayılır. İkinci görüşe göre ise bu süreç ani bir fetih hareketinden ziyade, binlerce yıl süren bir arayışın sonucu olup tedrici gelişmiş bir süreçtir. Bu tedrici gelişim, aynı zamanda kıtaya ticaret yoluyla gelen yeniliklerinde yayılımına kaynaklık etmiştir.

Şekil 9
Bantu Göçleri

Kaynak: Bantu Migration, 2018

Bantu göçleri; aynı zamanda bölgenin iki ithal teknolojisi olan muz üretimi ve demir işleme teknolojisinin hem kendisinden yararlanmış ve bölgeye yayılımına katkı yapmıştır. Demir teknolojisi öncesinde, genelde Afrika, özelde ise Sahraaltı bölgesinde bakır ve tunç alaşımlarından yararlanılmaktaydı. Bakır gerek tarım gerekse askeri araç üretimi için oldukça yumuşak bir madde olması nedeniyle demir kadar etkili olamamıştır. Demir gibi sert bir metalin işlenme teknolojisi kıtaya M.Ö 1000 yılında Güney Batı Asya'dan Mısır yoluyla gelmiştir. Demir işleme, doğası gereği yüksek ısı gerektirdiğinden aynı zamanda ısı üretecek hammadde gereksinimi de ortaya çıkmıştır. Söz gelimi 1 kilo demir işleyebilmek için 10-15 ağaçlık bir odun kömürü ihtiyacı göz önüne alındığında; Mısır bölgesi ağaç ve orman açısından fakir bir bölge olması nedeniyle demir işleme konusunda başarılı olamamıştır. M.Ö. 700 yılında Asurluların Mısırı işgaliyle beraber demir işleme teknolojisi tam manasıyla kıtaya gelmiştir. Demir üretim bilgisi Nil Vadisi'nin aşağı bölgelerine yayılmış ve M.Ö. 591-M.S. 300 yılları arasında günümüz Sudan sınırları içinde yer alan Meroe hükümdarlığı tarafından sanayi haline

dönüştürülmüştür. Bölgenin ağaç ve orman açısından zengin bir yapıya sahip olması bu teknolojinin gelişimine katkı yapmıştır. Demir üretim bilgisinin Meroe üzerinden kıtaya yayıldığı ve M.S. 400 yılında kıtanın güney ucuna ulaştığı düşünülmektedir. Bir diğer ifadeyle demir işleme²⁴ teknolojisi her ne kadar Kuzey Afrika'dan kıtaya girmiş olsa da Sahraaltı Afrika bölgesinde tam manasıyla gelişmiş ve kıta tarihini derinden etkilemiş, gittiği her yerde köklü değişimlere neden olmuştur (Vansina, 1984: 140-141; Oliver ve Fagan, 1999: 6; Iron in Africa, 2018). Austen (1996: 9), Sahraaltı Afrika kalkınma ve gelişme sürecinde demir işleme teknolojisi ve tarım ile yerleşik hayata geçmenin önemine vurgu yaparken, metalürji ve tarımın bu bölgedeki gelişme sürecini başlatan unsurlar olduğunu ifade etmiştir.

Demir işleme teknolojisinin Sahraaltı Afrika bölgesine yayılmasına paralel olarak muz da bölgeye yayılmış ve kıtanın gelişme tarihi açısından köklü değişimleri de beraberinde getirmiştir. Muz bitkisinin bölgeye yayılması öncesinde temel gıda gereksinimi olarak besin değeri açısından göreceli zayıf olan tatlı patates ve palmiye kullanılmıştır (Coursey, 1976). Sahraaltı Afrika bölgesine muzun gelişi birkaç dalga halinde olup, ilk dalga M.Ö. 3000 civarında Bantu göçlerinde de Bantu göçebelerini Khoisan'lara kıyasla güçlü kılacak besin kaynağı olması nedeniyle önemli rol oynamıştır. İkinci dalganın M.S. 500'lerde Doğu Orta Afrika'ya geldiği varsayılır ve bu dalga insanlık tarihinin önemli göçlerinden birisi olan Avustralonezya²⁵ göçü ile alakalıdır. Avustralonezya göçüyle muzun yanı sıra, pirinç, tatlı patatesin yeni türleri ve yan destekli kano teknolojisi

²⁴ Peter Schmidt (1996) "The Culture and Technology of African Iron Production" isimli kitabında, Afrika'da demir üretim teknolojisini tarihsel olarak incelemiştir. Schmidt, aynı zamanda eski ocakların günümüz örneklerini oluşturmuş ve Afrika ocaklarının ilginç bir biçimde muadillerine göre daha yüksek ısı ürettiğini fark etmiştir. Bunun nedeni olarak Doğu Afrika fırınlarında körük teknolojisinin kullanımını öngörmüş ve Afrikalıların farkında olmadan demir yerine çelik ürettiğini söylemiştir.

²⁵ Avustralonezya bir dil ailesi ismi olup, bu dili konuşanlar M.Ö. 3000 yılında Güney Çin'den pasifikte günümüz Tayvan'a doğru hareket etmeye başlayan Asyalı topluluktur. Bu göçün bir kolu Pasifik yönünden ziyade Afrika yönüne ilerlemişler ve Madagaskar adasına çıkmışlardır.

de Sahraaltı Afrika bölgesine gelmiştir. Üçüncü dalganın ise Doğu Afrika'ya nispeten izleyen dönemlerde geldiği varsayılır (Lansing vd., 2011, Gilbert ve Reynolds, 2016: 100-104). Muzun özellikle yağmur ormanları gibi nemli bölgelerde yetişebilir olması, Sahraaltı Afrika bölgesinin ormanlık alanında yaşayan çiftçiler için önemli bir besin kaynağı olmuştur. Ayrıca gelişmiş demir aletlerin yapılabilmesi, yağmur ormanlarında daha önce kesilemeyen ağaçların kesilmesine, yaşam ve tarım alanlarının genişlemesine katkı yapmıştır (Goucher, 1981: 184). Bu durum beslenme olanaklarını ve nüfus artışını teşvik etmiş, Bantu göçebelerini diğer bölgelerdeki insanlara kıyasla sağlıklı ve güçlü duruma getirmiştir.

İzleyen dönemde 1500'lü yıllara kadar Sahraaltı Afrika gelişme tarihini seyrini çiftçi gücü ile göçler, yiyecek üretiminde güç sahipliği, ticaret, madencilik, dinsel savaşlar ve çeşitli devletlerin yükseliş ve düşüşleri şekillendirdiği söylenebilir. M.S. birinci yüzyılda yayılmaya başlayan Hristiyanlık dini Nil Vadisi boyunca yayılarak Sahraaltı Afrika bölgesine hızla yayılmıştır M.S. 100 dolaylarında Etiyopya dolaylarında kurulan Aksum devletince M.S. 300 dolaylarında benimsenmiştir. Aksum devleti, dönem koşullarına göre bölgenin ilk okur-yazar oranı yüksek, tarımsal üretim ve sulama sistemlerine hâkim, askeri teknolojiye sahip ve ticari ilişkileri olan devleti olarak gösterilebilir. Ayrıca bölgenin coğrafi olarak korunaklı oluşu, doğal kaynaklar açısından zenginliği, Kızıl Deniz, Arap Körfezi, Hint Okyanusu, Akdeniz gibi ticaret yollarına yakın oluşu, Aksum krallığının kendisinden sonra gelecek olan medeniyetler için de güçlü temeller kurmasına olanak sağlamıştır. Tarımda saban kullanımı ve kendine has alfabesi ile Aksum Krallığı bölgenin gelişme tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca Hristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi, yayılma için gerekli olan kurumsal kolaylığı sağlamıştır. İklim değişikliği ve çevresel bozulmalar Aksum krallığını zayıflatmış ve tedrici olarak parçalanmasına neden olmuştur. Aksum krallığına paralel olarak bölgenin kuzeyinde Nubia krallığı hüküm sürmekte olup, Nubia'lılar Müslümanlığın güneye doğru ilerleyişini güçlü ordu ve askeri teçhizat -özellikle ok teknolojisi- sayesinde yavaşlatmışlardır. Bu bağlamda Nubia'lılar bölgenin askeri tarihine

önemli katkılar yapmış olup, Hristiyanlığın yayılmasında da önemli rol üstlenmişlerdir (Collins ve Burns; 2014: 67-76).

İlgili dönemde Batı Afrika Savanının gelişme süreci ele alınırsa; bölgede Gana imparatorluğunun varlığı göze çarpmaktadır. Açık biçimde ifade edilirse Batı Afrika'nın iktisadi gelişme sürecinin toplayıcılıktan tarıma geçmesi gibi içsel dinamiklerden ziyade Sahra üstü ve Sahraaltı ile kurulan ticaret ilişkilerinden daha fazla etkilendiği görülebilir. Bu bağlamda ilgili tarih diliminde Batı Savan bölgesinin gelişme sürecinin temel teşvikçisi ticari ilişkiler olmuştur. Ticaret yoluyla bölgesine develerin getirilmesi, sahranın güneyi ve kuzeyi arasında ticari bağların kurulmasını, uzun soluklu yolculukların yapılmasını mümkün kılarak bölge içi ticaret hacminin artmasına katkı yapmıştır. Ayrıca Batı Savan'da tarım ve demircilik teknolojisinde ilerlemeler, Nijer Nehri boyunca yapılan balıkçılık henüz çok genç olan yerel ekonomiye katkı sağlamıştır. Ekonomik gelişim süreci, Nijer Nehri boyunca birden fazla şehir ve ticaret merkezlerinin oluşumuna katkı yapmıştır. Batı Afrika savanı altın arzı konusunda bölgenin ve Akdeniz dünyasının temel en büyük tedarikçisi olmakla beraber, bakır ve demir gibi madenler bakımından zengin; fakat tahıla dayalı beslenmenin tamamlayıcısı olan tuz yönünden fakir bir bölgedir (Austen, 1996: 31-33).

Tuzu yerel kaynaklarla üretmek hem zaman hem de maliyet açısından zahmetli bir iş olması nedeniyle, Batı Savan bölgesinde kıtanın geri kalanı ile -özellikle Sahranın kuzeyi ile- altın karşılığı tuz ticareti yaygın olarak görülmekteydi. Ayrıca boncuk, deri ürünleri, köleler, kitaplar ve tekstil ürünleri de ticarete konu olmaktaydı. Diğer taraftan bölgenin güneyi ile ise altın karşılığı orman ürünleri ticareti söz konusuydu. Bu bağlamda Sahra üstü Akdeniz dünyası ile ticaretin genel yapısı incelendiğinde, Batı Afrika savanından hammadde ihracatına karşılık mamul mal ithal ettiği söylenebilir. M.S. 700 dolaylarında İslamiyet'in Mısır'dan kıtaya girmesi, buradan Sahra'nın altına geçmesiyle bölge gelişme tarihinin seyri de değişmiştir. İslam inancının diğer inançlara karşı hoşgörülü oluşu, makul bir vergi karşılığı inançların sürdürülebilmesine olanak sağlaması,

cebir yoluyla inancı yayma yoluna gitmemesi gibi etkenler, bölgede İslam medeniyetinin hızla yayılmasına katkı yapmıştır. İslam medeniyetinin bölgeye gelişi yazı bilgisinin bölgede gelişmesine katkı yapmış ve Sahraaltı Afrika tarihinin yazılı kayıt altına alınmasına katkı yapmıştır. Ayrıca bölge ticaretinin önemli bir kısmı Müslüman tüccarlar tarafından devam ettirilmiştir. Bu ticaret kapsamında Müslüman veya Gayri Müslim ayrımına gidilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durumun nedeni olarak İslam dininin ticarete verdiği özel önem gösterilebilir (Kerr, 2011).

13. yy. da Gana devletinin gerileyişinden sonra Afrika Savanında bir otorite boşluğu oluşmuştur. Bu boşluğu bölge topluluklarından olan Mali devleti doldurmuştur. Gana'ya göre daha geniş bir alana yayılması neticesinde, Mali imparatorluğu geniş bir ticaret ağına erişmiş, sınırlarına giriş çıkış yapan ticaret kervanlarını vergilendirerek hatırı sayılır bir zenginliğin sahibi olmuştur. Ayrıca Müslüman toplumlar ile ticaret Mali de Müslümanlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Gilbert ve Reynolds'a (2016: 177-180) göre Mali İmparatorluğunun zenginliğini kavramak adına 1325 dolaylarında Mansa Musa'nın hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'ye doğru binlerce hizmetçi, 100 deve yükü altın ile yola çıkmıştır. Kervan İskenderiye -İskenderiye limanı o dönemde Avrupalılara ticaret izni olan tek Müslüman limanıdır- şehrinde o kadar çok altın harcanmıştır ki fiyatlar daha önce görülmedik derecede artmıştır. Bu duruma şahit olan Venedikli tüccarlar, şahit oldukları bu durumu Avrupa'da geniş kitlelere yaymıştır. Bu açıdan Avrupa'nın Afrika'ya olan ekonomik ilgisinin temellerinin bu olayla atıldığı söylenebilir. Ayrıca Mansa Musa hac dönüşü yüzlerce İslami eser ile geri dönmüş olup, bölgede eğitim seferberliği başlatmış olup, Sankore Üniversitesi bölgenin önemli bilim ve ilim merkezlerinden birisi olmuştur. Bu açıdan Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Arap yarımadasından birçok alim Timbuktu'ya yerleşerek Sankore Üniversitesinde eğitim vermiş ve eğitim almıştır. 15. yy. da bir dizi zayıf hükümdar ve güneyden ve kuzeyden gelen yerlilerin istilaları sonucu Mali imparatorluğu çökmüştür.

Mali imparatorluğu çökünce bölgede Songhai imparatorluğu yükselişe geçmiştir. Profesyonel manada tarıma dayalı kalkınma, alanında uzmanlaşmış işçi yetiştirilmesi, köle gücüne dayalı üretim gibi hususlarda Sahraaltı Afrika bölgesinde bu dönemde öne çıkan yöntemler olmuş, bir nevi iktisadi gelişme kavramının önemi bölge için kısmen idrak edilmeye başlanmıştır. Songhai İmparatorluğunun Fas tarafından fethedilmesinden sonra Batı Sahra 'da ²⁶ imparatorluklar dönemi sonra ermiş ve bölge kötü yönetim sonucu, politik istikrarsızlık ve iktisadi depresyona sürüklenmiştir. Bunun sonucu oluşan kıtlık ve tarımsal üretimin bozulması sonucu ticaret, istikrar ve güvenin merkezi Sahraaltı Afrika bölgesinin ortasına (Orta Sudan), yani dönemin Kanem-Borno İmparatorluğuna kaymıştır. Kanem-Borno imparatorluğu Gana, Mali ve Songhai gibi “düzlük” imparatorluklarına kıyasla altın yönünden fakir olsa da fildişi, tuz, hayvan derisi, köle karşılığı mağrip bölgesinden Sahraaltı bölgesi için hayati önem taşıyan mamul malları ve at gibi binek hayvan ticaretinin merkezi olmuştur. Ayrıca mağrip tarzı demir işleyişini Sahraaltı'nda ilk kullanan Kanem-Borno imparatorluğu olup, bu durum tarımsal gelişme ve askeri yönden ciddi avantajlar sağlamıştır. Kanem-Borno imparatorluğu kendi içinde yönetim kavgaları, kuraklık, kıtlık ve ateşli silahların rakip imparatorluklar tarafından kullanılmasından dolayı zayıflamış ve 19. yy. da çökmüştür (Kerr, 2011).

Genel bir değerlendirme ile bu dört imparatorlukta ekonomik refah temel de tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticarete de dayanmaktaydı. Özellikle Sahra ötesi Mağrip bölgesi ile ticaret, savaş ve tarımda kullanılabilecek hayvanlar, mamul mallar, ateşli silahlar gibi değerli ürünlerin bölgeye gelmesine katkı yapmış olup ekonomik gelişme ve refahın kaynağı olmuştur. Bu ürünlere sahiplik eden kesim kaçınılmaz olarak toplumda sınıfsal olarak üst kademelere çıkmış ve yeni ticaret ağlarının güvenliğini sağlayarak birikimli bir

²⁶ Yerel Afrika kaynakları ve Uluslararası kaynaklar Batı Sahra veya Batı Afrika yerine Batı Sudan ibaresini de kullanmaktadır. Bu ibarenin kökeni, Afrika için Arapların kullanmış olduğu “Bilad-al Sudan (Siyahiler Ülkesi)” ibaresine dayanmaktadır. Bu sebeple Sudan kelimesi günümüzde bir ülkenin ismi olsa da tarihsel metodoloji açısından Afrika kıtasında siyahi nüfusun yaşadığı bölgeyi ifade etmektedir.

zenginleşme süreci deneyimlemiştir. Bu hususlar, güç kazanan elitlerin hem kendi sıradan vatandaş üzerindeki gücünü ve sömürsünü, hem de diğer küçük topluluklar üzerine kaçınılmaz olarak artırmıştır. Örneğin; önceki dönemlerde savaşlar yalnızca gözdağı vermek amacıyla yapılır ve ciddi insan kaybına neden olmazken, Mağrip bölgesinden getirilen Memluk atları, bunlara sahip olan orduları görülmedik derecede güçlendirmiştir. Bu durum savaşları bir göz dağı unsurundan ziyade imha yöntemine çevirmiştir. Diğer taraftan bölgenin dinsel açıdan çok farklı inanışlara ve etnik kökene ev sahipliği yapıyor olması, yöneten kesimin dini inanışlarına ve etnik kökenine bağlı olarak diğer gruplar üzerinde bir baskı unsuru ve zaman zaman çatışma kaynağı olabilmektedir.

Bu değişim süreci aynı zamanda Sahraaltı Afrika bölgesinin Batı ve Orta kesimlerinde belirli bir kurumsal değişim sürecine de işaret etmektedir. Bu bağlamda daha eşitlikçi ve genel olarak sınıfsal yapının olmadığı, köleliğin olmadığı bir toplumsal yapıdan; sınıfların mevcut olduğu, köleliğin yaygınlaşmaya başladığı, yöneten elit kesim ile yönetilen alt kesimin olduğu bir toplumsal yapıya geçilmiştir. Özellikle bölgeye atların ve tüfeğin gelişi hem atlara ve tüfeklere sahip olmak için gerekli para, hem de atların bakımı için gerekli iş gücü için köleleştirme ve köle ticaretini yaygın hale getirmiştir. Ayrıca geçimlik üretime dayalı -basit tarım ve toplayıcılık- ekonomik yapı, ticaret, nispeten dayanıklı tarım ürünlerine dayalı bir ekonomik yapıya evrilmiştir. Ayrıca bu kurumsal değişimin nedenlerinden biri olarak bölgeye gelen Avrupalı, Kuzey Afrikalı, Arap ve Türk tüccar veya askerler ile yaşanan kültürel etkileşim süreci gösterilebilir. Görüldüğü üzere bu dört imparatorluğun kronik kurumsal problemini taht kavgaları dini ve etnik çatışmalar oluştururken, ekonomik problemlerini ise iç-dış savaşlar ve iklimsel değişikliklere bağlı olarak yaşanan kronik kıtlık olmuştur. Özellikle 17 ve 18. yy. sonrası kronik hale gelen kuraklık bugünde bölgede yaşanan ölümlerin ve bölgedeki nüfus azalışlarının temel nedenlerinden birisidir.

Batı ve Orta Sahraaltı Afrika'sında önceki kısımlarda anılan gelişmeler yaşanırken kıtanın doğu ve güneyinde ise Svahili²⁷ medeniyetinin tarihsel temelleri atılmıştır. Bölgede yaşayan çiftçi-avcı ve çoban topluluklarına Bantu göçmenlerinin katılmasıyla yaklaşık M.S. 100 yılı itibarıyla bölgede Svahili medeniyeti oluşmaya başlamıştır. Ayrıca bölgenin deniz ticaret yollarına açık olması, bölgenin Afrika içinde diğer kısımlara göre farklı bir tarihsel seyre sahip olmasına katkı yapmış bölgeyi uluslararası ekonomiye entegre etmiştir. Svahili bölgesinin iktisadi gelişme tarihini üç temel etken şekillendirmiştir. Birincisi hem iç hem kıyı kesimi ile bağlantısı olup bu durum geniş bir ticaret hinterlandına sahip olmasını sağlamıştır. İkincisi ticaret rotası bağlamında karayollarından ziyade deniz yollarının yaygın kullanılmasını teşvik etmiş, bu husus çok uluslu ekonomik yapının temellerinin atılmasına ve kültürler arası etkileşimin artmasına katkı yapmıştır.

İslam medeniyetinin gelişi bölgenin ticaret, şehir mimarisi, bölge kültür ve sosyolojisini derinden etkilemiştir. Büyük ölçekli ve muadillerinden farklı modern şehir devletleri kurulmuş, M.S. 9. ve 10. yüzyıllarda üzerinde Arapça ibareler bulunan küçük sikkelerde bu zaman diliminde basılmıştır. Ayrıca şehirlerde yer alan ve dönem koşullarına göre ileri derece tekniklerle inşa edilmiş taş evler, camiler, limanlar ve pazar yerleri, okur-yazarlık oranının nüfusun büyük kısmını oluşturan Müslüman kesim arasında yüksek oluşu Svahili kıyılarının refah seviyesinin iyi birer göstergesidir. Ayrıca bu ticaret yolları ve medeniyetin korunması adına iç bölgelerle ittifak halinde düzenli askeri organizasyonlar kurulmuştur. Bu şehirlerin ve askeri organizasyonların yönetimi ise her şehre özgü krallar tarafından üstlenilmiş, sosyal yaşamda sıradan vatandaşlar ve soylular arasında kesin bir ayırıma gidilmiştir. Bu açıdan Batı ve Orta Sahraaltı Afrika bölgesindeki sosyolojik yapıdan kısmen ayrılmış olan Svahili medeniyeti için bu husus

²⁷ Arapça kökenli bir kelime olup kıyı anlamına gelmektedir.

önemli sosyolojik çekişme noktalarından birisi olmuştur (Spear, 2000; Collins ve Burns, 2014: 97-112).

Svahili kıyıları ticaretinin temelini büyük oranda bakır ve tuz malları oluşturmuştur. Ayrıca bölgenin Arap yarımadası ve Güneydoğu Asya'ya yakın olması nedeniyle, tüccarların getirmiş olduğu buğday, şarap, mamul mal, porselen karşılığı fildişi, köle, egzotik bitkiler, baharatlar, parfüm, demir, kereste, çömlek, altın ve kaplumbağa kabuğu gibi mallarında ticareti söz konusu olmuş, Doğu Afrika bu zaman diliminde kendi tarihindeki en müreffeh dönemi yaşamıştır. Bu refahın iki temel kaynağı olmakla beraber; birincisi, Hint Okyanusu'nun Kızıl Deniz boyunca Çin'e uzanan bir ticaret yolu olması; ikincisi ise, Orta ve Güney Afrika'da bulunan yeni madenlerden elde edilen altınların Svahili şehirleri vasıtasıyla ticaretinin yapılmasıdır. Dönemde deniz yolu ile ticaret o kadar kârlı hale gelmiştir ki; limanlara girip çıkan tekneler denizde giden deve olarak adlandırılmıştır (Sutton ve Roberts, 1968; Herbert, 1984).

Üçüncüsü bölgede Avrupalılar ile doğrudan temas söz konusudur. M.S. 5. yy. civarlarında Roma İmparatorluğunun yıkılması, Hint okyanusu ticaret sistemini geriletmiştir. Bu durgunluk süreci yaklaşık 3 asır devam etmiş olsa da izleyen dönemde tekrar canlanmıştır. Bu refah seviyesi, bölgenin hem Afrika'nın diğer kesimlerinden hem de Arap Yarımadası'ndan göç almasına neden olmuş, kültür ve sanata bireylerin daha çok vakit ayırmasına gelişmesine katkı yapmış, ilk Portekiz gemisi Svahili'ye yanaşana kadar devam etmiştir. Vasco da Gama'nın Kilwa'daki müreffeh yaşamı gözlemlemesinden yaklaşık 3 yıl sonra, 1500'lü yılların başlarında bölge iyi donatılmış Portekizli askerler tarafından topraklarla donatılmış sağlam gemi ve tüfeklerin de yardımıyla yağmalanmış, şehirler yakılmış ve yıkılmış, asla geçmişte deneyimlediği refahı bir daha elde edememiştir (Kerr, 2012; Ülker, 2016: 13-24).

Sahraaltı Afrika bölgesinin doğu kesimlerinin derinliklerinde ise gelişme seyri özellikle Svahili'ye kıyasla daha farklı ilerlemiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz kâşif

Speke bölgenin iç kesimlerine giren ilk Avrupalı olmuş, Victoria gölünün yer aldığı platoda karşılaştığı, bölgedeki diğer toplumlara kıyasla daha gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu bildirmiş ve bunun ancak Hamitik²⁸ bir toplum tarafından inşa edilebileceğini belirtmiştir. Speke ve savunduğu görüşe göre görece olarak gelişmiş bir toplum ancak daha üstün bir ırk tarafından inşa edilebilirdi. Victoria gölü çevresindeki platonun gelişim tarihine muhakkak kuzeyden göç edenlerin etkisi olmakla beraber, bu göç eden ırkların Kafkas-Hamitik olmadıkları, daha ziyade Bantu göçebeleri oldukları günümüzde uzlaşı olan bir konudur. Hamitik ırkların Kafkas-Hamit kökenli Avrupalı ırklara yakın olduğunu süren bu görüş, bölgede 50 yıldan fazla süren etnik çatışmaların nedenlerinden biri olmuştur. Bölge doğu kıyılarının aksine Hint Okyanusu kültüründen korunaklı coğrafyası sayesinde etkilenmemiştir. Sahraaltı Afrika bölgesinin genelinde olduğu üzere bölgede ekonominin temelini tarım ve hayvancılık oluşturmakla beraber kıyım kesimleri iç ticarete söz konusudur. Yine benzer biçimde bölgede değişen iklim koşulları hem gelişme hem de ekonomik yaşamı etkilemiş, bölgeye demir ve muz üretim teknolojilerinin gelişi, bu iki unsuru ekonomik yaşamın en önemli parçası haline getirmiştir. Tarımın ve demir işleme teknolojisinin bölgede gelişmesiyle beraber 17. yy. da Ruanda ve Burundi gibi devletler kurulmasının yanı sıra, bölgede günümüzde de varlıklarını devam ettiren Tanzanya, Kenya, Uganda gibi devletlerin temelleri atılmıştır. (Collins ve Burns, 2014: 116-217).

Bölgenin Batı kesimlerinin iç kısımlarının gelişme tarihi ele alındığında, öncelikle coğrafi koşulların yine bölgenin gelişim sürecinin temel belirleyicilerinden birisi olduğu görülmektedir. Batıda Senegambia'dan başlayarak doğuda Kamerun'a kadar uzanan bölge sık ve geçilmesi zor, yıllık yüksek miktarlarda yağış alan yağmur ormanlarına ev

²⁸ Hamitik kelimesi, Afrika kıtasında Avrupalı ırklara benzeyen ırlar ile diğer ırklar arasında ayırım yapmak ve düşük-üstün ırk ilişkisi yaratmak için kullanılan, kökenlerini evrim teorisinden alan bir ifadedir. İzleyen dönemde Avrupalı toplumların Afrika'da girişmiş oldukları köleleştirme faaliyetlerini meşrulaştırmak için kullanılmıştır.

sahipliği yapmıştır. İrili ufaklı birçok devlet kurabilmiş veya devletsiz yaşayan çok farklı etnik kökene sahip toplumlar bölgede yaşamış olmakla beraber, dönemde Batı Sahraaltı düzlüklerinde kurulan imparatorluklarla kıyaslandığında bu toplumların görece olarak az gelişmiş olduğu görülmektedir. Bölge; yağmur ormanlarının geçit vermemesi nedeniyle ticaret ve dış dünya ile bağlantısını Kuzey ticaret yolları ve Sahra Ötesi ticaretten ziyade, Batı Afrika Sahillerine “Dahomey²⁹ Geçidi” vasıtasıyla sağlamaktadır. Bölgenin temel ekonomik refah kaynağını toplayıcılık ve avcılık oluşturmaktadır. Diğer bölgelere kıyasla geleneksel darı, sorgum gibi bitkilerin tarımı ve ıslahı uzun bir süre mümkün olmamıştır. Bu duruma neden olan en büyük etken iklim rejimi ve bitki örtüsü olmakla beraber, uzun süre sonra Afrika pirinci ve M.S. 100 civarında tatlı patates tarımı yağmur ormanlarında tarım alanlarının açılması ile mümkün olmuştur (Kerr, 2011).

Collins ve Burns’e (2014: 130-135) göre Batı Afrika bölgesinin coğrafi koşulları toplumların sosyal ve kurumsal yapılarını da doğrudan şekillendirmiştir. Öncelikle tehlikeli yağmur ormanlarında avcılık ve toplayıcılık yapabilmek, bölge toplumlarının askeri yeteneklerini önemli ölçüde geliştirmiştir. Aynı zamanda ortak yaşamı sürdürebilmek için iş birliği ve iş bölümü bu toplumlarda fazlaca başvurulan kurumlar olmuş, bu husus daha eşitlikçi bir sosyal yapı oluşmasına katkıda bulunmuştur. Eşitliğe ve iş birliğine dayanan sosyal yapı içinde çıkar çatışmaları çok nadir görülmüş, uyuşmazlıklar herhangi bir resmi otorite olmaksızın geleneksel şef ve aile reisleri tarafından dini kurallar ve gelenekler vasıtasıyla büyük ölçüde başarı ile çözülmüştür. Bu bağlamda Batı Afrika orman bölgesinde tarihsel olarak iş birliğine dayalı kurumların varlığından söz edilebilir. Ayrıca bu toplumlar devletleşme aşamasında da eşitlikçi kurumları terk etmemiş, yönetim

²⁹ Günümüz Benin ülkesinin dönemdeki adıdır.

kurumlarına da adapte edebilmişlerdir. Bölge toplumları teknolojik gelişme ve deneme-yanılma yoluyla öğrenme ve bu yenilikleri benimseme konusunda başarılı olmuştur.

Kumaş dokuması, terakota figürleri, büyük kentler, demir işlemesi için büyük merkezler, pirinç döküm teknolojisi, yönetim hukuku, disiplinli ve düzenli ordular gibi yenilikler Batı Sahraaltı medeniyeti gelişme tarihine birer Yoruba, Nijer ve Benin toplumu katkısı olmuştur. Öyle ki, 1486 yılında Portekizliler Batı Afrika Sahillerine yanaştıklarında gördükleri bu düzen karşısında çok etkilenmişlerdir. Bölgeye Hollandalılar tarafından getirilen ateşli silahlar bölgenin tarihsel seyri değiştirmiş ve özellikle 18.yy. civarında Asante toplumun yükselişine büyük oranda katkı yapmıştır. Diğer taraftan bu toplumların erken dönemde resmi bir devlet otoritesi kuramaması ve yaygın bir eğitim olmamasıyla yazılı kaynakları sınırlandırmış, ancak sözlü aktarıma dayalı kayıtlar oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgede sıkça rastlanılan çeçe sineği, hayvancılığı ve askeri anlamda hayvan kullanımını sınırlandırmıştır.

Son olarak bölgenin güneyi incelendiğinde, günümüz devletlerinden Namibya, Zimbabwe, Mozambik, Güney Afrika Cumhuriyeti, Botsvana, Svaziland, gibi devletlerin ve Lesotho gibi krallıkların yer aldığı, deniz kesiminde dar bir kıyı şeridine sahip, iç kesimleri ise dağlık, geniş savanlığa sahip bir coğrafya olduğu görülmektedir. Bölgenin coğrafi açıdan heterojen bir yapıya sahip olması, farklı iklimlerin bölgede yaşanmasına neden olmuş ve bu durum bölgenin ekonomik gelişme tarihini de doğrudan etkilemiştir. İklimin değişken olması, bölge insanını ekonomik gelir kaynaklarını çeşitlendirmeye zorlamış olup; diğer bölgelerden farklı olarak güneyde aynı bölgede avcılık, toplayıcılık, balıkçılık, koşulların uygun olduğu bölgede tarım ve hayvancılık bir arada yapılmıştır. Bölge, dönemde altın ve değerli taşlar açısından da zengindir.

Özellikle erken dönemde Botsvana'ya daha kuzeyde yaşayan topluluklardan ticaret yoluyla getirilen evcil büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar Güney Sahraaltı bölgesinin gelişme tarihine yön vermiştir. Hayvanların gelişiyile bölge insanı önemli protein

kaynaklarına erişmiş olsa da bu hayvanların yağmalardan ve hırsızlıktan korunması, hayvan sahipleri için ciddi bir kaygı olmuş ve büyük sürülere sahip kişilerin zenginlikleri ve sosyal statüleri de buna bağlı olarak yükselmiştir. Bu sürü sahipleri bir aşamadan sonra toplumun aristokrat kesimini oluşturmaya ve dini törenleri gerçekleştirmeye başlamış, anlaşmazlıklarda dahi çözüm için başvurulan kişiler haline gelmiştir. Bantu göçleriyle tarımı yapılan ürünlerin sayısı ve verimi artmış, bölgede refah düzeyi artınca bölge insanı yağma ve hırsızlıktan korunmak için düzlük alanlar yerine, korunması kolay olması nedeniyle dağlık alanlara göç etmiş ve bu durum demografik ve sosyal yapıyı değiştirmiştir. Daha önce karşılaşmamış olan tarım ve hayvan sahibi topluluklar ile avcılık ve toplayıcılık ile hayatını sürdüren topluluklar bu sayede karşılaşmış, aralarında rekabetten ziyade karşılıklı çıkara dayalı ilişkiler oluşmuştur. Bu ilişkiler sonucu Sahraaltı Afrika Bölgesinin diğer kesimlerinden farklı olarak, başlarda bölge içi ticaret- ki bu ticarete konu ürünler tahıllar, demir, çömlek, meyveler, bitkisel ilaçlar gibi ürünlerden oluşmaktadır- yaşamı hareket kazanmıştır. İzleyen dönemde ise ticari yaşam uzun mesafeli ticaretinde -bu ticarete ise konu ürünler fildişi, çiftlik hayvanları, bakır ve altındır- gelişmesiyle zenginleşmiştir.

Bölgede dönemde yükselen Büyük Zimbabwe devletinin erişmiş olduğu refah seviyesinin en bariz göstergesi inşa etmiş oldukları şehirler ve devasa taş yapılar, altın gergedan heykelleri olup, bu taş yapılar herhangi bir saldırıdan korunmak yerine bir statü göstergesi olarak inşa edilmiştir. Bölgeye gelen ilk Avrupalılar Sahraaltı Afrika Bölgesinin diğer bölgelerine benzer biçimde, gördükleri gelişmişlik düzeyinin Afrika toplumları tarafından ulaşılamayacağını, böyle bir düzenin ancak “beyaz ırk” eliyle kurulabileceğine inanmıştır. Bu beyaz ırkın Antik Yunanlılar, Fenikeliler veya hatta insan dışı varlıklar bile olabileceği değerlendirilmiştir. Maalesef bu görüş 1940’lı yıllara kadar Batı dünyasında ciddi taraftar bulmakla beraber bu görüşün köklerinde 19.yüzyıl Avrupa ırkçılığı vardır. Sahraaltı Afrika’nın güneyi; bölgeye gelen ilk gelen Hollandalılar ve Portekizliler için nüfusu az, âtıl ve adeta her isteyen gelip istediğini alabileceği yabancı bir dünya gibi olmuştur (Collins ve Burns, 2014: 159-172).

Genel bir değerlendirmeye; erken dönemden 16.yy. başlarına kadar geçen sürede Sahraaltı Afrika ekonomilerinde baskın paradigmanın geçimlik ekonomi tarafından şekillendirildiği söylenebilir. Bölge içinde nüfus yoğunluğu tarihsel olarak düşük kalmış, iktisadi faaliyetlerin yegâne amacı hayati idamenin sağlanması olmuş, gelir ve kâr oranlarını artırma gibi bir amaç güdülmemiştir. Bu hususların doğal sonucu olarak bölge içinde kısıtlı ticaret ve takas merkezleri dışında piyasa-pazar kurumları oluşmamış veya oldukça kısıtlı kalmıştır. Piyasa kurumlarının kurulamamış ve dönemde diğer kıtalardaki muadil piyasa genişliğine ulaşılamamış olmasında, yerleşik iktisadın yapmış olduğu girişim, yenilik ve kâr etme güdüsündeki azlık bu durumun kısmen nedenleri arasında sayılabilir. Fakat, tarihsel olayları dönem koşullarına göre değerlendirme ilkesinden hareketle, girişim ve kâr güdüsündeki isteksizliğin, yenilik ve araştırma konusunda sınırlı güdülenmenin bilinçli olarak tercih edilmiş bir olgu olup olmadığı bugüne kadar cevaplanabilmiş değildir. Ayrıca kıta içi ticaret rotalarını sınırlı ve tehlikeli oluşu yaygın bir takas sisteminin oluşmasını engellemiştir. Bölgenin coğrafi açıdan kâr amacı güdecek seviyede kitlesel bir üretime uygun olmayışı, arazi ve doğanın tehlikeli yapısı bölge insanların temel önceliğinin üretim fazlası oluşturmak ve ticaretten ziyade yaşamın sürdürülmesi yönünde olmasına yol açmıştır. Ancak kesin olan husus, hâkim iktisadın yapmış olduğu tespitin tek başına oldukça yetersiz olduğu ve bölgenin az gelişmişliğini açıklamakta yetersiz kalmasıdır.

2.3.1.2. 16. Yüzyıl-Kolonyal Dönem Arası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi

Kölelik kurumu, köklerini binlerce yıl öncesinden alan, katma değerin emek ile üretildiği feodal ekonomik modelin kadim bir parçasıdır. Kölelik, tüm dünya da uygulama alanı bulduğu gibi doğal olarak Afrika'da da uygulama alanı bulmuştur. Bölgede köleleştirmenin kaynağı savaşlar, ticaret yoluyla köle satın alımı, kuraklık ve kıtlık gibi nedenlerle gönüllü köleleşme gibi unsurlar oluşturmaktadır. Günümüzde kölelik kavramı anıldığında ilk akla gelebilecek bölge Afrika kıtasının güneyi ve bölgede yaşayan siyahi

toplumlar olsa da kölelik kavramının kökenleri, bölgenin kölelikle anılmasına neden olan Atlantik köle ticaretinden çok daha eskidir. Kölelik kurumu, klasik dönemde ekonominin temel unsurlarından biri iken, izleyen dönemde ekonomik katkının yanı sıra zengin ve soylular için maalesef “lüks mal” olarak kabul edilmiştir. Kolonyal dönem öncesinde, köle ticareti birçok kaynaktan beslenmekle beraber, en önemli köle kaynağı İtalyan tüccarların büyük miktarda köle kaynağını oluşturan Karadeniz’in kuzey kıyıları olmuştur. Burada Slav ırkına mensup köleler anılıp satılmaktadır. Bölgede köle ticareti, İngilizce köle (Slave) kelimesinin kökeninin Slav ırkından gelmesine neden olacak kadar büyük yoğunluğa sahip olmuştur (BBC, 2018).

Bu bağlamda erken dönem köle ticareti içinde Afrikalıların payının düşük olduğu söylenebilir. Kölelik kurumu, Afrika kıtasına Avrupalılar tarafından getirilmiş bir kurum olmamakla beraber, yaygınlaştırılmış ve acımasızca uygulanmış bir kurumdur. Tablo 4’te de görüldüğü üzere bölgede 16 ve 19. yy. arasında yaklaşık 11,3 milyon insan köleleştirilmiştir. Bu bağlamda dönemde bölge tarihini, doğrudan köleleştirme süreci ve Atlantik köle ticaretinin şekillendirdiği söylenilebilir. Ayrıca dönemde Avrupa’da dünya servetinin sabit olduğu, ülkelerin kendi kaynaklarıyla mevcut ekonomik gelişme sınırlarının sonuna geldiği görüşleri üzerine kurulu olan Merkantilizm düşüncesinin yükseldiği dönem olup, bu düşüncenin köleleştirme sürecinin siyasal ideolojisini oluşturduğu söylenebilir.

Tablo 4
Atlantik Köle Ticareti Kapsamında Köleleştirilen Afrikalıların Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Köleleştirilen İnsan Sayısı	Atlantik Köle Ticareti içindeki Payı
1450-1600	409.000	3,6
1601-1700	1.348.000	11,9
1701-1800	6.09010.000	53,8
1801-1900	3.466.000	30,6
Toplam	11.313.000	100,0

Kaynak: Lovejoy (1982)

Avrupalıların Sahraaltı Afrika bölgesini, köleleştirme süreci genellikle kıyı şeridini hedef almıştır. İlk defa Bojador Burnu'nun güneyinden 1444 yılında Portekizlilerce Senegal Nehrinin ağzına doğru yolculuk yapılmış ve devam eden yaklaşık 200 yıl boyunca bölgede kölelik Portekizlilerin tekelinde olmuştur (Boddy-Evans, 2018). Bu durumun ortaya çıkmasının ardında altı temel neden yatmakta olup; birincisi Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fetih etmesiyle boğazlar İtalyanlara kapatması, bu gelişmenin bir sonucu olarak köle ticaretinde Slav kölelerin elde edilmesini zorlaştırmasıdır. İkinci neden ise birinci durumun sonucu olarak köle elde edilebilmesi adına Afrika'yı en büyük kaynak konumuna getirmesidir. Üçüncü neden Avrupalıların yeni seyahat ve ticaret yolları arayışının özellikle Sahraaltı Afrika bölgesinin bilinirliğini artırması ve bu durum köleleştirme için bölgeye yapılan hareketleri artırmasıdır. Dördüncü neden Kuzey Afrika limanlarına Sahra çölü üzerinden gelen altın madeninin kaynağını keşfetme arzusu ile Sahraaltı Afrika bölgesine duyulan ilgidir (Craton, 1984: 208). Beşinci neden özellikle Sahraaltı'nda Müslüman olmayan toplumların misyonerlik faaliyeti ile Hristiyanlaştırılmasının³⁰ hedeflenesidir. Altıncı neden, Sahraaltı Afrika yerlilerinin özellikle tarımsal üretim konusunda belirli bir bilgi düzeyine sahip olmaları ve tarıma bağlı sıtma, sarı humma gibi hastalıklara karşı belirli ölçüde dirençli olmalarıdır. Bu etkenler Sahraaltı Afrika topluluklarını nitelikli işgücü kaynağı haline getirmiş, Trans-Atlantik köle ticaretinin temelini oluşturmuştur. Yukarıda anılan yaklaşık 200 yıllık

³⁰ Bu durumun ortaya çıkmasında Avrupa Hristiyan öğretisinin unsurlarından birisi olan Prester John efsanesi de etkili olmuştur. Bu efsaneye göre Prester John Doğu'da veya Afrika'da bir yerde Hristiyan kral olup ülkesini Müslümanların İslam dinini yayma çabalarına karşı savunan bir devlet adamıdır. Bu görüş birçok hacı seferinin ideolojik temellerini oluşturmuş ve ayrıca Portekizlilerin uzun soluklu deniz-keşif seferlerine de ilham kaynağı olmuştur. Fakat böyle bir devlet veya kral tarihin hiçbir diliminde var olmamış bir halk efsanesidir. Ayrıca köle ticaretinin teolojik bir diğer boyutu ise Afrika'da köleleştirme süreci hakkının(!) Hristiyan Papalık kurumu tarafından bir monopol-tekel halinde Portekizlilere verilmesidir (Lamb, 2018).

dönemde köle kaynağı Senegambia civarları iken, 1650 sonrası Sahraaltı bölgesinin ortaları Trans-Atlantik köle ticaretinin kaba bir ifadeyle köle tedarik kaynağı olmuştur (Curtin, 1969).

Atlantik köle ticareti kapsamında devasa köle ihtiyacın temelini ise şeker üretimi için Güney Amerika ülkelerinde kurulmuş olan geniş çaplı tarım işletmelerindeki iş gücü ihtiyacı oluşturmuştur. Tarımsal işletmeye dayanan ekonomik model nedeniyle milyonlarca Afrikalı Karayipler ve Brezilya'daki şeker tarımı için köleleştirilmiştir. Gilbert ve Reynolds'a (2016: 233) göre yaygın kanaatin aksine kölelerin büyük bir çoğunluğu Amerika Birleşik Devletleri'ne değil, daha güney bölgelerde yer alan şeker işletmelerine gitmiştir.

Bölge Atlantik köle ticaretine köle kaynağı olmasının yanı sıra, Avrupalılar tarafından adeta bir pazar olarak da kullanılmıştır. Bu bağlamda 16. yy. başlarında Portekizliler günümüz Gana devleti kıyılarında bir ticaret kalesi inşa etmiş ve bu kaleyi "*El Mina (Maden-Mine)*" olarak adlandırmışlardır (Singleton, 1999: 151). Bu isim Avrupalı devletlerin bölgeye bakış açılarını kavramak adına çarpıcı ve ironiktir. Kale Portekizliler için Batı ve Orta Afrika'da kitlesel köleleştirme hareketine girilemediği dönemde El Mina altın ve kısmi olarak köle ticareti üssü olarak görev yapmıştır. Eskiden Sahra üzerinden kuzeye gönderilen altının yönü El Mina vasıtasıyla deniz yoluna dönmüş; bu husus kuzeyde Savan devletlerini zayıflatan temel nedenlerden birisi olmuştur.

Bölge ticareti neredeyse tek taraflı olmakla beraber, dönemde yerliler hali hazırda Portekizlilerin önerdiği tüm ürünleri üretme kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla Portekizliler satın aldığı malların bedellerini değersiz taşlar ile yapmışlar, bunların değersizliğinin farkında olmayan yerli kabile şefleri ise hem doğal zenginliklerini hem de işgücü kaynağını uzunca bir süre neredeyse yok pahasına satmıştır. Dolayısıyla bölge insanının yapmış olduğu gönüllü ticaret dahi uzun vade de bölgeye yönelik sömürü politikasının bir parçası olmuştur. Avrupalıların bölgeye katkısı, yalnızca bölgede üretilen

ürünlerin bölge dışına ihracı için deniz taşımacılığı opsiyonu sunması olmuştur. Bu taşımacılık mal, köle ve altın karşılığı yapılmıştır. Ayrıca aynı dönemde Portekizliler, üzerinde insan yaşamının olmadığı Sao Tome adasına çıkmış ve burayı kısa bir süre içerisinde şeker üretim üssüne dönüştürmüştür (Seibert ve Clarence-Smith, 2019).

Köleleştirme sürecinin Avrupalılar tarafından yürütülen ayağı dikkate alınırken Afrikalı ayağı, yani yerel kabile şeflerinden alınan destek göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Özellikle Portekizlilerden ateşli silah temin etmeye veya kendi iç isyan ve savaşlarını bastırmak için Avrupalıları yanına almayan çalışan Kongolu yerel liderler gibi şefler ilerleyen dönemde köle ticaretinin bir parçası olmuştur. Ayrıca kölelik kurumuna verilen yerel desteğin altında siyasi rakiplerinden kurtulmak, gücü tek elde toplamaya çalışmak, kölelik tehdidiyle kabileleri daha kolay yönetilebilir hale getirmek gibi sosyolojik nedenler de vardır. Bu bağlamda kölelik kurumu; köleleştiren tarafın ateşli silahlara eriştiği ve gücünü pekiştirdiği, köleleştirilen tarafın ise güçsüzleştiği bir kısır döngü olmuştur. Özellikle Batı Sahraaltı kıyılarında yerel kabile şefleri ile girilen ittifaklar, Orta Sahraaltı'na yaygın bir kitlesel köleleştirme hareketi, yani iç çatışma olarak geri dönmüştür. Bu bağlamda Atlantik köle ticaretinin; bölgede köleleştirmeyi kolaylaştıracak yerel kurumların kurulmasına, yerel yozlaşma ve kültürel değerlerin aşınmasına neden olduğu söylenebilir (Kerr, 2011). Dönemde bölgede köleleştirme süreci o kadar kitlesel hale gelmiş ve kârlı olmuştur ki kimi araştırmacılar 19. yüzyılda İngiltere'de başlayan sanayi devriminin temelinde yatan sermayenin, bu kitlesel köleleştirme sonucu tarım işletmelerinden elde edilen kârlar ile oluştuğunu ileri sürmüştür. Austen (1979) 19.yy.'da Trans-Atlantik köle ticaretinin zirve yaptığını vurgulamış olup, bu bağlamda Austen'in ifadeleri bu görüşü dolaylı olarak doğrular niteliktedir.

Senegambiya'dan günümüz Sudan ülkesine kadar uzanan Sahel bölgesinde, (Bilad-es Sudan veya Sudan) Avrupalıların kıtaya gelişine bağlı olarak ticaret yollarının değişmesiyle Sahra ötesi ticaret zayıflamış ve köleleştirme hareketlerinin de etkisiyle bu

durum Sudan’da iktisadi gelişmenin durmasına neden olmuştur. Gilbert ve Reynolds’a (2016: 331-337) göre bu durgunluk sürecinin sona ermesinde bölgede oluşan İslami hareketin etkisi büyüktür. Müslümanların köleleştirilmesine karşı yapılan bu hareket neticesinde Fransızlar ile Müslümanların köleleştirilemeyeceği garantisi karşılığı anlaşma yapılmıştır. Bu hareket Sokoto Cihadı olarak anılmakla beraber, bölgede dönemin en büyük devleti olan Sokoto Halifeliğinin kurulmasına katkı yapmıştır. Ancak sonraki dönemde kölelik kurumu bu devlet için önemli bir gelir kaynağı olmuş ve köleliğe dayalı bir tarım sistemi benimsemişlerdir.

Doğu Afrika Svahili kıyılarının Portekizlilerce yağmalanmasının ardından, kıyı kesimlerinde diğer bölgelere benzer biçimde şeker tarımı başlamış, bu durum işgücü açısından köle talebini ve dolayısıyla köleleştirme sürecini hızlandırmıştır. İroniktir ki Austen’e (1981: 117) göre ilgili zaman diliminde bölgenin iktisadi gelişme sürecinin temel teşvikçisi bu plantasyon tarımıdır. Dönemde deniz ötesi ticaret, bölge iktisadi yaşamını şekillendiren en önemli faktörlerden birisidir. Batı ve Orta Afrika’ya benzer biçimde Doğu Afrika’dan aynı zamanda sanayi devrimi sonrası artan girdi ihtiyacını karşılamak amacıyla geleneksel fildişi, tropik reçine sakızı, susam, Hindistan cevizi içi ve lifi gibi ürünlerin ticareti de devam etmiştir. Bu noktada fildişi ticareti ile köle ticaretinin birbirinin birer tamamlayıcısı olduğunu vurgulamak gerekmektedir. İç bölgelerde köleleştirme faaliyetleri yürüten Portekiz destekli yerliler, aynı zamanda fil avcılığı yoluyla fil dişi tedarikini de sağlayan topluluklardır (Omer-Cooper, 1966).

Portekizlilerin bölgede ticaret yapmak isteyen gemileri “*kartaz*” adı verilen izinlerle haraca bağlamaları, Hint Okyanusu ticaretini, bölgede demir ve kumaş gibi temel ticari ürünlerin üretimini ve dolayısıyla bölgenin ekonomik yaşamını derinden etkilemiş, iktisadi gelişme durma noktasına gelmiştir. Ayrıca kartaz sahibi olmayan gemiler Portekizlilerce yağmalanmıştır. Collins ve Burns’e (2014: 188) göre bu ticarete Portekizlilerin satacak hiçbir malı olmamakla beraber adeta korsanlık, haraç, köleleştirme ve tarımda zorla çalıştırma ile bölgede varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Hatta köle tedariki

aksamaması için bölgede özel köle orduları kurulmuş, Zambezi Nehrinin 650 km içlerine kadar köleleştirme faaliyetleri yürütülmüştür. Portekizlilerin Doğu Afrika'da köleleştirme ve yağma faaliyetleri Osmanlı donanmasının bölgeye gelerek Portekizlileri güneye sürmesine kadar devam etmiştir. Portekizliler, Arap Uman İmparatorluğu tarafından bölgeye gelişlerinden yaklaşık 200 sonra Doğu Afrika'dan çıkarılmıştır. Ancak Umanlıların bölge yönetimi Portekizlilerden çokta farklı olmamıştır.

Kıtanın güneyi tarihsel seyir açısından kuzey bölgelere göre çok farklı bir gelişme serüvenine sahiptir. Güney Afrika, dönemde kitlesel olarak Avrupalı yerleşimcilerin yerleştiği yer olup, günümüzde halen en fazla Avrupa kökenli nüfusa ev sahipliği yapan bölgedir. Bölge, Süveyş Kanalı'nın açılmasından evvel Atlantik-Hint Okyanusu bağlantısını sağlayan Ümit Burnu'na ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum bölgenin Avrupalılar için cazip hale gelmesine neden olmuş ve 17. Yüzyıl ikinci yarısında Hollandalılar bölgeye ilk garnizonlarını kurmuştur. Hollandalıların kurmuş oldukları garnizon, günümüz Cape Town'dan başka bir yer değildir. Bu garnizonun amacının Hindistan seferleri için gemilere ikmal noktası oluşturmak olduğu söylenebilir. İzleyen dönemde bölge yerlilerinin tarım ile henüz tanışmadıkları, toplayıcılık, avcılık ve hayvancılık ile uğraştıkları görülmesi üzerine Hollandalılar kendi tarımlarını kıyıda ve iç bölgelerde yapmaya başlamıştır. Tarım ve hayvancılık alanlarını genişletme çabaları yerli Khoisanlar ile çatışmalara neden olmuştur. Ayrıca bu tarım arazilerinde çalışacak işgücü için Khoisanlar köleleştirilmiş ve bölge dışından da köle ithal edilerek etnik yapı da büyük oranda değiştirilmiştir (Guelke, 1975:25-30).

Kölelik kurumu her ne kadar Batılı devletler için ucuz iş gücü tedarik kaynağı ve sermaye birikim yöntemi olsa da 19.yy. sonlarında hem iktisadi hem de ahlaki açıdan tartışmaya açılmıştır. Williams'a (2014) göre kölelik kurumunun kaldırılmasına, makine gücünün daha ucuz hale gelmesine bağlı olarak sanayi devrimine öncülük eden kesimler ön ayak olmuştur. Nitekim bu Williams'ın görüşü batı dünyasınca ciddi saldırılara maruz kalmış olsa da kölelik sisteminin sanayi devriminin finans kaynaklarından biri olduğu

konusunda şüphe yoktur. Kimi iktisatçılar ve tarihçiler köleliğin yasaklanmasında temel nedenlerin yükselen ahlaki kaygılar ve Anglo-Amerikan Protestanlığının da etkili olduğunu savunsa da (Davis (1975); Drescher (1980); Renault (1971) ve Walwin'den (1980) Aktaran Austen, 1996: 112); Sanayi Devrimi sonrası kölelik kurumunun kârlılığının düşmesi, Avrupalı devletleri alternatifler üretme yönünde zorlamıştır.

Bu durum üzerine İngiltere 1807 yılında köleliği tek taraflı yasaklamış olsa da köle ticareti kaçak yollarla devam etmiştir. Köleliğin yasaklanması, kıtanın sömürülmesine engel olmamış yeni politika “yerinde sömürme” biçiminde evrilmiştir. Öyle ki sanayi devrimi ile gereksinimi artan makine yağı vazifesi gören palmiye yağı, palmiye çekirdekleri, Arap zambkı, lateks gibi ürünler Sahraaltı yerlilerine ürettirilmiş, aynı zamanda fildişi altın biber gibi kadim ticaret ürünleri de bölgeden Avrupa'ya taşınmıştır (Johnson, 1976: 98; Newbury, 1966: 238). Yerinde köleleştirme politikası kolonileştirme biçiminde uygulanmış olup bu bağlamda ilgili dönem kolonyal dönem olarak adlandırılabilir. Kolonileştirme politikasının yarattığı çıkar çatışması, Asante toplulukları ile İngilizleri 1824'te karşı karşıya getirmiş ve bu savaş Asante'nin üstünlüğü ile sona ermiştir (Wilks, 1989). Bu durum 19. Yüzyıl ilk yarısında Sahraaltı yerlilerinin halen Batılı devletleri yenebilecek kapasitesi olduğunu göstermesi adına önemlidir.

2.3.1.3. Kolonyal Dönemde Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi

Literatürde genel olarak Afrika'da kolonyal dönemin 1870'li yıllarda başladığı ve 1900'lü yılların başında ise son bulduğu kabul edilmektedir. Kolonyal dönem, Sahraaltı Afrika bölgesinin tarihsel geçmişi içinde kısa bir dönemi kapsamış, fakat bırakmış olduğu derin etki ve izler ile bölgenin geleceğini etkilemiştir.

Kolonyal dönem öncesi yaklaşık üç buçuk asır devam eden- ki bunun son iki ve üçüncü aşırı kitlesel köleleştirme hareketi biçiminde cereyan etmiştir- köleleştirme süreci, Sanayi Devrimi sonrası farklı bir aşamaya evrilmiştir. Sanayi devriminin stilize bir

gerçeği olan emek gücünün üretimdeki payının azalması ve makine kullanımının artması, işgücüne olan talebi ve nihai olarak köle talebini azaltmıştır. Dolayısıyla makine gücüne kıyasla köle gücü üretim için kârlı bir girdi olmaktan çıkmıştır. Nitekim Adam Smith'in köleliğin emeğin etkinsiz bir biçimi olduğu yönündeki görüşü bu durumu doğrular niteliktedir (Weingast; 2015:1). Bu dönem, Merkantilist düşüncenin terk edilerek serbest ticaret taraftarı olan Fizyokrasi düşüncesinin de yükseldiği dönemdir. Dolayısıyla dönemde Avrupalı devletlerin üretim için hammadde kaynağı ve arz fazlası üretim malları için yeni pazarlar aradığı zaman dilimidir. Bu olgunun bir uzantısı olarak 19.yy. başlarında İngiltere köleliği tek taraflı olarak yasaklamıştır. Köleliğin tek taraflı yasaklanması, dünya genelinde kölelik kurumunu bitirmemiş, fakat köleleştirme sürecinin seyrini kökten değiştirmiştir. Öncelikle Avrupa kıtasına köle akışını durdurmak amacıyla özellikle Afrika kıyıları ve Aden Körfezinde önleyici çalışmalar yapılması köle naklini güçleştirmiş, böylelikle Afrika kıtası içinde aşırı bir köle fazlası ortaya çıkmıştır. Köle fazlası kimi zaman kaçak yollarla kimi zamanda kıta içinde satılarak eritmeye çalışılmıştır.

Diğer taraftan Sanayi Devriminin bir diğer etkisi hammadde girdisine olan ihtiyacı eşı benzeri görülmedik şekilde artırmasıdır. Özellikle makine yağının icadından önceki dönemde üretimde yağ olarak kullanılan palmye özü, Hindistan cevizinin içi, kabuğu ve lifleri, ham deri ürünleri, fildişı, reçine, sakız, demir, bakır, altın gibi çeşitli girdilerin ihtiyacı artmıştır. Üretimde kullanılacak hammaddelerin yanı sıra işgücünün beslenmesi adına özellikle Avrupalı ırklar tarafından besin kaynağı olarak kullanılan şeker gibi ürünlere olan talep, üretim girdilerine benzer biçimde artmıştır. Bu nedenle Batılı devletler Sahraaltı Afrika bölgesinden kölelerin Avrupa kıtasına taşınarak hem kölelere bakım maliyetine katlanmak hem de Sahraaltı Afrika'da girdi üretiminin kısıtlı kalması yerine yerinde köleleştirme politikası ile köle bakım masraflarından kurtulmayı hedeflemiştir. Bu strateji ile ayrıca Avrupa nüfusunu besleyebilmek ve sanayi üretimi için gerekli olan girdileri de bu bölgede üretmek amaçlanmıştır. Yerinde köleleştirme kavramı literatürde kolonileştirme veya kolonyal süreç olarak anılmakla beraber, özellikle Sahraaltı Afrika

bölgesinde bir bireyin ortalama bir tarımsal üretim bilgisine sahip olması, tarımla gelen hastalıklara karşı görelî olarak bağışıklık sahibi olmaları gibi nedenler bölgenin koloni olarak seçilmesine katkı yapmıştır.

Avrupalıların bölgede yalnızca kıydan köle alıp bölgenin çok fazla içlerine girememesine neden olan teknolojik ve biyolojik nedenler olmakla beraber, bu nedenlerden ilki bölgede yaygın olarak görülen ve sivrisineklerin neden olduğu sıtma ve sarıhumma hastalıklarıdır. Bölge insanının görelî olarak sıtma ve sarıhumma hastalığına karşı bağışıklık geliştirebilmiş olması, Sahraaltı Afrikalıları Avrupalılara karşı uzun bir süre bu coğrafyada üstün kılmıştır. Bu durum 19. yy. ikinci yarısında iki Fransız kimyacı olan Joseph-Bienaim Caventou ve Pierre-Joseph Pelletier'in Chincona (Kinoa) Ağacı kabuğundan ürettikleri özü önleyici-sinek kovucu losyon olarak kullanmasına kadar devam etmiştir (Rezende, 2006: 174). Bu durum daha önce bulaşıcı hastalıklar nedeniyle mümkün olmayan Afrika kıtasının iç kesimlerine doğru hareketi ve bölgede kolonileştirme faaliyetlerini mümkün kılmıştır.

Sahraaltının iç kesimlerine yolculuğu engelleyen bir diğeri önemli kısıt ise teknolojidir. Eski teknoloji ile üretilen derin sulara ihtiyaç duyan V tipi gövdeli gemiler ile Nijer, Kongo, Zambezi ve Nil nehirlerin güçlü akıntılarına karşı koyup iç kesimlere seyahat etmek mümkün değilken, düz demir, çelik veya alüminyum gövdeli sığ sularda da hareket edebilen ve buhar gücüyle çalışan gemiler bölgenin iç kesimlerine çöl, tropik ormanlar, çatışma riski gibi engeller olmadan seyahat edebilmeyi mümkün kılmıştır (Headrick, 1981: 73-76). Teknoloji alanında önemli gelişmelerden birisi ise askeri teknoloji alanında yaşanmıştır. Afrikalı toplumlara daha önce köle ticareti karşılığı sınırlı sayıda da olsa satılan ağızdan doldurmalı misket tüfeklerinin yerini, atım yatağından doldurulan ve bu sayede kullanan kişinin mevziisinden kalkmadan bir dakikada ortalama üç atış yapmasına olanak sağlayan tüfekler almıştır. Ayrıca makineli tüfeğin icadı askerî açıdan dengeleri kalıcı olarak Avrupalılar lehine bozmuştur. Avrupa lehine bozulan güç

dengesinin korunması adına Afrikalı toplumlara modern silah satışı yasaklanmıştır (General Act of Brussels, 1890: 140).

Teknolojik ilerleme ve sağlık alanındaki gelişmeler, dünyanın diğer bölgeleri ile bugüne değin genelde denge unsuruna dayalı kurulan ilişkilerin Avrupa lehine değişmesine yol açmıştır. Kuşkusuz bu güç değişimi sanayi devriminden beslenmekle beraber literatürde “Yeni Emperyalizm” olarak adlandırılmaktadır (Porter; 1990: 287). Bölge içine seyahatler öncelikle Sahraaltı’nda küçük düzeyde olan Avrupalı varlığının hızlı bir biçimde genişlemesine neden olmuş, ticarete aracı tüccarların aradan çıkarılmasına katkı yapmış, bölgede üretim ve ticarete Avrupalıları söz sahibi konuma getirmiştir. Gilbert ve Reynolds’a (2016: 414-415) göre bölgenin kolayca sömürgeleştirilebilmesinin altında yatan temel nedenler şöyle sıralanabilir: i) bölgede binlerce kabile ve toplumdan oluşan parçalı bir yapı olması ve tek vücut bir Sahraaltı Afrika’sının olmaması, ii) Avrupalıların bölge halkını cezbeden mallar getirmesi, misyonerlik faaliyetleri ile eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, yeni istihdam fırsatlarının sunulması, iii) özellikle kolonileştirme sürecinde yerli halkın orduya dahil edilerek sömürgeleştirme faaliyetlerine askeri bir meşruiyet zemini kazandırma çabası.

1884 Berlin Konferansı ile Sahraaltı Afrika bölgesi sömürgeci devletler arasında paylaşılırken, Belçika kralı Leopold bölgede kendi kontrolündeki Kongo Uluslararası Birliği’nin yaptığı anlaşmaları gerekçe göstererek bölgede hak iddia etmiş, bölgeyi şahsi mülkü haline getirmiş ve Kongo Bağımsız Devleti adını vermiştir. Bu olay sömürgecilik tarihinin en acımasız örneklerinden olup, hiçbir değer tanımadığının en bariz ispatlarından biridir. Belçikalılar öncelikle bölgede fil dişi ticaretini kontrol altına almıştır. Daha sonra Avrupa’da havalı lastiğin icadından sonra kauçuk girdisine artan ihtiyaç ve bu kauçuğun Kongo yabani ormanlarında büyüdüğünün keşfedilmesi, Belçikalıların bölgedeki sömürgecilik faaliyetlerini yeni bir safhaya taşımıştır. Kauçuk üretiminin artırılabilmesi adına henüz işgal edilmemiş tüm toprakların kralın şahsi malı olduğu ilan edilmiş, her bir yerliye üretmesi gereken kauçuk kotası tayin edilmiş, tüm bireylerin Belçika için ayda 40

saat çalışması zorunlu kılınmış, buna karşı çıkanlar ise şiddetli biçimde cezalandırılmıştır (Harm, 1975; Nzongola-Ntalaja, 2002). Bu faaliyetler vasıtasıyla Kongo Havzasından Belçika'ya ciddi kaynak transfer edilmiş ve Belçika'nın alt yapı yatırımları için harcanmıştır. Kral Leopold'un acımasız sömürgeleştirme hareketleri uluslararası tepkilerin artmasına yol açmış ve Belçika hükümeti 1908 yılında Bağımsız Kongo Devletini kontrolü altına alarak adını Belçika Kongo'su olarak değiştirmiştir

19. yy. sonlarında bölgenin güneyinde elmas ve altın madeninin keşfi, bölgenin gelişme seyrini de etkilemiştir. Bu madeninin endüstriyel düzeyde çıkarılması gelişmiş teknoloji gerektirmekte olup ve bu teknolojiye ise dönemde yalnızca Avrupalı devletler sahiptir. İngiltere, madenlerin hem çıkarılması için ciddi derecece bölgeye sermaye ve teknoloji aktarmış, İngiltere'ye taşınabilmesi adına da demir yolları inşa etmişlerdir. Bu durum bölgenin yer altı zenginliklerinin hızlı bir biçime sömürülmesine neden olmuştur. Ayrıca bölge insanları bu inşaatlarda ve madenlerde zorla çalıştırılmış; yerliler, beyaz yerleşimciler ve sömürgeci devletler arasında çatışmalar ve demir yolu inşaatlarında yaşanan kazalar nedeniyle dönemde ölüm oranları oldukça yüksek olmuştur (Mason; 1978). İroniktir ki dönemde ölüm oranlarının yüksekliği nedeniyle bölgeye madenlerde çalışmak üzere 6000 Asyalı işçi ithal edilmiştir. Aynı zamanda hem koloni sahibi olmak hem de diplomatik açıdan İngiltere ve Fransa'ya karşı koz olarak kullanmak amacıyla Bismarck Almanya'sı da bölgenin orta, batı ve doğusunda kolonileştirme faaliyetlerine girmiştir. İtalyanlar ise Afrika Boynuzunda uzunca süre koloni oluşturmaya çabalamış ve günümüz Somali bölgesini kolonileştirmiştir. Dönemde Portekizliler Mozambik ve Angola kolonilerini iç bölgelere doğru genişletmeye çalışan Fransızlar ise Senegal dışında bir Fransız Sudan'ı oluşturmak için çabalamıştır (Kerr, 2011).

Bölgede ilerleyen dönemde silahlar ve teknoloji üzerindeki Avrupa tekeli ortadan kalktığında, askeri ve siyasi ilişkiler Avrupalılar aleyhine dengelenmiştir. Bu olgu Avrupalıların bölgeye tutunmasını sağlayacak herhangi bir avantaj bırakmamış, bölgede Avrupa sömürgeciliğinin sınırlanmasına katkı yapmıştır. Bu durumun en tipik örneği

Avrupalıların Doğu Afrika'da ki sömürgeleştirme çabalarının geride enkaz haline gelmiş bir ekonomik yapı bıraksa da amaç bağlamında başarısızlığa uğramasıdır. Öncelikle İngilizler, sonrasında ise İtalyanlar tarafından sömürgeleştirilmeye çalışılan Etiyopya dolaylarında dönemde gittikçe artan bir sömürge baskısı mevcut olmuştur. Özellikle İtalyanların bölge deki yerel yöneticilerin hakimiyetini tanıdıklarını beyan eden, fakat aslında Etiyopya'yı İtalyan mandası haline getiren anlaşmanın gerçekleri -ki bölgedeki şeflerin İtalyanca bilmemesinden yararlanarak fırsata çevirmek istenmiştir- ortaya çıkması üzerine, Etiyopyalılar çok geniş çaplı bir mücadele başlatmış, Fransızlardan temin edilen makineli tüfekler vasıtasıyla İtalyanları mağlup ederek çekilmeye zorlamışlardır (Gilbert ve Reynolds, 2016: 414-431).

Kolonyal dönem; iktisadi yaşamın yanı sıra kurumsal açıdan ele alındığında, Sahraaltı Afrika bölgesinde günümüz ülkelerinin kurumsal alt yapısının oluşmaya başladığı geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir. Diğer bir deyişle Atlantik köle ticareti ile yozlaşmış olan geleneksel Afrika kurumları; daha otoriter, merkeziyetçi ve güçlü devlet kurumlarına doğru evrilmeye başlamıştır. Bu kurumlar, bağımsızlık sonrası süreçte dahi kimi bölge devletlerince sürdürülmüş olup; bu bağlamda kolonyal dönemin en karakteristik özelliklerinden birisinin Batılı kurumların bölgeye taşınarak bölgede uygulamamaya çalışılması olduğu söylenebilir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus bölgeye taşınan Batılı kurumlar Avrupa'da uygulanan kurumlar olmamakla beraber, Avrupa kurumlarının kolonyal yönetime uygulanacak biçimde evrilmiş farklı bir formudur. Söz gelimi Avrupa'da birçok bölgede hukuk kuralları tanımlanmış, kimi ülkelerde demokrasi geçerli iken bu kurumlar asla Sahraaltı Afrika bölgesine taşınmamış, böyle bir amaç güdülmemiştir.

Kolonyal dönemin bölge açısından bir diğer karakteristik özelliği telgraf, çok atışlı tüfekler, tren yolu ve kara yolu alt yapısının kurulması, buhar gücüyle çalışan makinelerin bölgeye getirilmesi gibi teknolojik yenilikler olmuştur. Bu teknolojiler Avrupalı devletlerin bölgedeki kolonyal gücünü görülmedik ölçüde artırmış, merkezi yönetim ile

periferide yer alan kısımları iletişim, ulaşım ve ekonomik yönden birbirine bağlamış, tarihte görülmemiş ölçüde merkezi yönetimlerin elini güçlendirmiştir. Bu durum ise iç bölgelerden merkeze doğru refah transferini artırmıştır. Diğer taraftan kolonyal yönetimin sürdürülebilmesi adına, Avrupalı seçkin azınlığın yanı sıra yerlilerden de yardım alınmıştır. Koloni memuru olarak işe alınan yerliler, polis gücü, asker, çevirmen, memur, doktor, öğretmen, rahip gibi pozisyonlarda istihdam edilmiştir (De Gregori, 1969: 152-158; Austen, 1996). Geleneksel geçimlik ekonomiye kıyasla daha avantajlı olan koloni memurluğu yerlilerin batı kültür, dil ve yönetim biçimlerini öğrenmesine katkı yapmış, eğitilmiş bir sınıf oluşturmuştur.

Tablo 5
Sahraaltı Afrika Bölgesinde Kolonileştirilen Ülkeler

Koloni Sahibi Ülke	Kolonileştirilen Bölge
İngiltere	Sudan, Lesotho, Botswana, Kenya, Uganda, Somali (İngiliz Somalisi), Gambiya, Gana, Nijerya, Zambiya, Malavi, Sierra Leone, Güney Afrika, Zimbabwe, Eswatini (Swaziland)
Fransa	Çad, Gabon, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti, Benin, Gine, Mali, Fildişi Sahili, Moritanya, Nijer, Senegal Burkina Faso, Cibuti, Madagaskar
Almanya	Kamerun, Tanzanya, Ruanda, Burundi, Namibya, Togo
Belçika	Demokratik Kongo Cumhuriyeti
Portekiz	Angola, Mozambik, Gine-Bissau
İtalya	Eritre, Somali (İtalyan Somalisi),
İspanya	Batı Sahra Bölgesi, Ekvatorial Gine

Kaynak: Thompsell (2019).

Not: Tabloda belirtilen isimler günümüzde Sahraaltı Afrika Bölgesinde yer alan ülke isimleridir.

Bölgede Fransız İngiliz, Belçikalı, Alman, Portekiz, İtalyan, İspanyol kolonileri gibi birçok kolonileştirilmiş devlet olması, yaşanan kurumsal değişim sürecinin de kolonileştiren ülkeye göre farklılık göstermesine ve bölge içinde heterojen bir yapı oluşmasına neden olmuştur. Dönemde bölge içinde sınırlar Batılı devletlerce belirlenmiş olup, bu sınırlar Afrika toplumlarının sahip oldukları ortak dil, tarih veya kültür gibi

öğelerden ziyade kolonileştiren devletin etki alanlarına göre belirlenmiştir. Bir taraftan akrabalık ve kan bağına sahip toplumlar suni sınırlar ile bölünürken, diğer taraftan bölünen toplumlar kendilerini hiçbir ortak aidiyeti olmayan topluluklar ile bir arada bulmuştur. Bu hususlar bölge tarihinde kanlı iç savaşların ve günümüzde de devam eden etnik-kültürel çatışmaların temelini oluşturmuştur (Meredith, 2011).

Kolonileştirme süreci özellikle yönetsel kurumların şekillendirilmesinde önemli etki yapmıştır. Söz gelimi İngiltere, kolonileştirme sürecinde “*dolaylı yönetim*” adı verilen, ön planda yerel şefler veya kabile reislerinin olduğu, yerel gelenek ve göreneklerin yani kurumların korunduğu, özellikle gruplar arası çıkar çatışmalarından faydalanılan, geri planda ise İngiliz koloni vali veya yöneticilerinin veto hakkına sahip olduğu sistemi sömürgelerinde kullanmıştır. Diğer taraftan Fransızlar ise “*doğrudan yönetim*” olarak adlandırılan, Fransız yöneticiler tarafından kolonilerin doğrudan yönetildiği yöntemi uygulamıştır (American Historical Association, 2018). Portekizliler ve Belçikalılar ise kolonileştirdiği bölgelerin yönetim, kurum ve gelenekleri ile ilgilenmemiş, yönetimi yalnızca sömürü ve ticari ilişkiler üzerine şekillendirmiştir. Ayrıca Sahraaltı Afrika bölgesinde kolonileştirme faaliyetlerinde daha önce köleleştirilmiş olarak Batı ülkelerine götürülen ve köleliğin yasaklanmasıyla serbest kalan, ticareti ve üretimi öğrenmiş, okur-yazarlık oranı yüksek Sahraaltı Afrikalı eski köle, yeni elit sınıftan da yararlanılmıştır.

Dolaylı yönetimin sürdürülebilirlik ve âdem-i merkeziyetçilik olmak üzere iki unsuru vardır. Sürdürülebilirliğin sağlanması adına yerel kurumların belirli ölçüde korunması ve kolonyal yönetimin yerel unsurlarca kabulü önemlidir. Diğer taraftan âdem-i merkeziyetçilik ise tek tip merkezi yönetim ile oluşabilecek çatışmaları engellemek için uygulanmış olup, bu ilke kapsamında yerel yöneticilerin desteği ve koloni yönetiminin çizdiği sınırlar dahilinde yerel yönetim esastır. Yaklaşık 130 milyon Sahraaltı Afrikalıyı etkileyen dolaylı yönetim biçimi, bölgede tedrici bir değişim sürecine katkı yapmış, kurumsal ve kültürel açıdan bölge için daha az yıkıcı olmuş, ilerleyen süreçte destek alınan

öğelerden ziyade kolonileştiren devletin etki alanlarına göre belirlenmiştir. Bir taraftan akrabalık ve kan bağına sahip toplumlar suni sınırlar ile bölünürken, diğer taraftan bölünen toplumlar kendilerini hiçbir ortak aidiyeti olmayan topluluklar ile bir arada bulmuştur. Bu hususlar bölge tarihinde kanlı iç savaşların ve günümüzde de devam eden etnik-kültürel çatışmaların temelini oluşturmuştur (Meredith, 2011).

Kolonileştirme süreci özellikle yönetsel kurumların şekillendirilmesinde önemli etki yapmıştır. Söz gelimi İngiltere, kolonileştirme sürecinde “*dolaylı yönetim*” adı verilen, ön planda yerel şefler veya kabile reislerinin olduğu, yerel gelenek ve göreneklerin yani kurumların korunduğu, özellikle gruplar arası çıkar çatışmalarından faydalanılan, geri planda ise İngiliz koloni vali veya yöneticilerinin veto hakkına sahip olduğu sistemi sömürgelerinde kullanmıştır. Diğer taraftan Fransızlar ise “*doğrudan yönetim*” olarak adlandırılan, Fransız yöneticiler tarafından kolonilerin doğrudan yönetildiği yöntemi uygulamıştır (American Historical Association, 2018). Portekizliler ve Belçikalılar ise kolonileştirdiği bölgelerin yönetim, kurum ve gelenekleri ile ilgilenmemiş, yönetimi yalnızca sömürü ve ticari ilişkiler üzerine şekillendirmiştir. Ayrıca Sahraaltı Afrika bölgesinde kolonileştirme faaliyetlerinde daha önce köleleştirilmiş olarak Batı ülkelerine götürülen ve köleliğin yasaklanmasıyla serbest kalan, ticareti ve üretimi öğrenmiş, okur-yazarlık oranı yüksek Sahraaltı Afrikalı eski köle, yeni elit sınıftan da yararlanılmıştır.

Dolaylı yönetimin sürdürülebilirlik ve âdem-i merkeziyetçilik olmak üzere iki unsuru vardır. Sürdürülebilirliğin sağlanması adına yerel kurumların belirli ölçüde korunması ve kolonyal yönetimin yerel unsurlarca kabulü önemlidir. Diğer taraftan âdem-i merkeziyetçilik ise tek tip merkezi yönetim ile oluşabilecek çatışmaları engellemek için uygulanmış olup, bu ilke kapsamında yerel yöneticilerin desteği ve koloni yönetiminin çizdiği sınırlar dahilinde yerel yönetim esastır. Yaklaşık 130 milyon Sahraaltı Afrikalıyı etkileyen dolaylı yönetim biçimi, bölgede tedrici bir değişim sürecine katkı yapmış, kurumsal ve kültürel açıdan bölge için daha az yıkıcı olmuş, ilerleyen süreçte destek alınan

şeflerin kendi otoriter rejimlerini kurmasını ise engelleyememiştir. Doğrudan yönetim ise tamamen koloni ülkeye Batılı kurumların, kültürün farklı formlarının getirilmesi ve yerleştirilmesi esasına dayanmaktadır. Bu politika yerli Afrikalıları kültürlerinden ve yerel kurumlarından kopararak tek tipleştirme, yani asimile etme esasına dayanmaktadır. Fransa'nın bölgede yaratmaya çalıştığı "*Frankofon Afrika*" bu yaklaşımın bariz örneğidir (Kerr, 2011).

Kolonyal miras, bölgenin çalışma sosyolojisini de dönüştürmüştür. Geçmiş iktisadi süreçte baskın olduğu gibi kolonyal süreçte de Sahraaltı'nda bireylerin temel iktisadi geçim kaynağı emek arzı olmuştur. Kolonyal süreçte batı ekonomilerinin ihtiyaç duymuş olduğu hammadde ve girdilerin üretimi için bölgede işgücüne talep artmış, fakat bu artışın ücretler üzerinde etkisi ise aynı yönde olmamıştır. Çoğu zaman değerinin altında çalışmaya zorlanan yerli toplumlar, çalışmayı reddetmeleri durumunda zorla çalıştırılmış veya cezalandırılmıştır. Diğer taraftan takas ekonomisinden nakit ekonomisine geçişe bağlı olarak yeni meslek gruplarının ortaya çıkması, yeni fırsatların oluşması da yine kolonyal mirasa bağlı olarak gelişen olgulardır. Koloni vergisi olarak emek arz eden ücretli çalışanların vergi vermek zorunda olması ise Sahraaltı yerlilerinin iktisadi refahını düşüren en önemli etkenlerden birisi olmuştur (Austen, 1996:122-140).

Kolonyal miras bölgede sosyolojik açıdan da köklü bir değişimi tetiklemiştir. Bireylerin ücret mukabili çalışma ve birikim yapabilme imkânına erişmesi, feodal sisteme dayalı şeflik kurumunu sarsmıştır. Bireylerin yerel şeflerden bağımsız olarak hayatını idame ettirebilmesi tarım, hayvancılık ve evlilikler konusunda söz sahibi olan şeflerin aradan çıkarılmasına katkı yapmıştır. Bu sayede bireyler kendi toprak ve hayvanlarını alma, istediği eş ile evlilik yapma imkânına erişmiştir. Bu durum geleneksel yaşamı sürdürmeye devam eden bölgelerde hızlı bir erkek nüfusu azalmasına neden olmuş, iş imkânı olan merkezlere göçleri tetiklemiştir. Kadının toplumsal yaşamdaki yeri ve statüsü de kaçınılmaz olarak süreçten etkilenmiştir. Toplayıcılık-avcılık, tarım ve geçimlik ekonomi gibi hayati idame sistemlerinde göreceli olarak kadın-erkek eşit roller paylaşıırken,

kolonyal dönemde özellikle erkeklerin memur olarak işe alınıp asker, polis, endüstriyel tarım işçisi, madenci, inşaatçı gibi alanlarda çalıştırılması kadın-erkek eşitliğinde makası erkek lehine açmıştır. Özellikle kolonyal dönemde kurulan misyoner okulları, bölgede okur-yazarlık oranının ciddi derecede artmasına, bölge yerlilerinin Avrupa standartlarında temel eğitim almasına katkı yapmıştır. Ayrıca dönemde Batı tipi basın ve medya aktiviteleri de bölgede yayılmaya başlamıştır (Collins ve Burns, 2014: 316-325).

Kolonyal dönem öncesinde ölümcül olan sıtma, bilharzia, sarı humma, tüberküloz, uyku hastalığı, cüzzam gibi hastalıkların bir kısmının önlenmesi, bir kısmının tedavisi ve bir kısmının ise semptomlarının hafifletilmesi kolonyal dönemde bölgeye gelen tedavi teknikleri ile mümkün hale gelmiştir. Dönemde şehir merkezlerinde kurulan hastaneler, kırsal bölgeler kurulan klinikler kolonyal dönemin bölgeye getirdiği sağlık yenilikleridir (Kerr, 2011). Sahraaltı Afrika bölgesinde kolonyal miras, bölgenin gelişme tarihini sınırlı da olsa olumlu biçimde etkilemiştir. En somut çıktının nüfus artışı alanında görüldüğü söylenebilecek olup, 1885 yılında yaklaşık 120 milyondan 1920 yılında 142 milyon civarına yükselmiştir (Collins ve Burns, 2014: 322-325). Diğer taraftan yazılı hukuk kurallarının tanımlanması, keyfi davranış ve tutumları sınırlamış, özellikle şehir merkezlerini yaşam, ekonomi ve üretim için güvenli bölgeler haline getirmiştir. Kırsal kesimde ise verimsiz geleneksel tarım biçimleri yerine daha verimli olan Batılı tarzda tarım yöntemleri yaygınlaştırılarak verim artırılmaya çalışılmıştır (Hart, 1982: 73-75). Tüm bu olumlu gelişmeler, modern Sahraaltı Afrika devletlerinin kuruluşuna zemin hazırlayan etkenler olmakla beraber Fanon'a (2004) göre kolonyal dönem Afrika burjuvazisinin oluşmasına katkı yapmış, bu burjuva sınıfı ise bağımsızlık hareketlerine ilerleyen dönemde öncülük etmiştir.

Kolonyal dönem ile gelen yönetim yaklaşımları birçok noktada ayrılmakla beraber ortaklaştığı nokta, sömürü ve köleleştirmenin yeni bir formu olan "yerinde köleleştirme" yaklaşımı olmasıdır. Bu süreçte her ne kadar Sahraaltı Afrika bölgesine sahip olmadığı teknolojiler ve yenilikler getirilmiş, ulaşım alt yapısı oluşturulmuş, ekonomik ve

sosyolojik yapı dönüştürülmüş, sağlık, demografi, tarım gibi alanlarda gelişmeler yaşanmış olsa da Avrupalı devletlerin bölgeden çok daha fazla kazançlı çıktığı şüphe götürmeyecek bir gerçektir. Dolayısıyla bu süreç bölge insanları ve batılı toplumlar arasında eşitsiz, sömürü, istismar ve köleleştirme tarihi olarak adlandırılabilir.

2.3.1.4. Kolonyal Dönem Sonrası Sahraaltı Afrika Bölgesi Gelişme Tarihi

Atlantik köle ticareti ve Kolonyal dönem, Sahraaltı Afrika ülkelerinde ağır bir sömürü sürecine sahne olmuştur. Bölgenin emek, doğal kaynaklar ve üretim yönünden sömürülmesi 20.yy. ilk yarısında bölgede ağır bir azgelişmişlik olgusu yaratmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle beraber Avrupalı sömürgeci devletlerin saflarında savaşan Afrikalıların ülkelerine dönmesi sonucunda önemli ölçüde bir işsizlik ve enflasyon, yani stagflasyon olgusu ortaya çıkmıştır.

Özellikle Büyük Buhran sonrası süreçte bölge açısından geri kalmışlık şartları çok daha ağırlaşmıştır. Büyük Buran Sahraaltı Afrika bölgesi ihracatını özellikle palmiye ve yer fıstığı yağı kalemlerinde ciddi oranda düşürmüştür (Dike, 1956: 50-51). Avrupalı devletler bu hususun nedeni olması gerekçesiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Artan eleştiriler üzerine bölge kaynaklarını bölge ülkelerinin kalkınma süreçlerinin finanse edilmesi amacıyla I. ve II. Dünya Savaşı arası dönemde birçok plan hazırlanmıştır. Özellikle İngiltere tarafından Doğu Afrika'da tarım sektörü öncülüğünde kalkınma amacıyla planlar hazırlanmış, fakat iki savaş arası dönemde gerek Batılı ülkelerin yaşadığı finansal sıkıntılar gerek ise Büyük Buhran gibi ekonomik darboğazlar bu planların başarısını sekteye uğratmıştır (British National Archive, 2019). Bir diğer ifadeyle iki savaş arası dönem her ne kadar kolonyal sürecin bitmiş olduğu dönemler olarak anılsa da bu dönemde Avrupalı devletlerin Sahraaltı Afrika bölgesinde ciddi derecede etkisi sürmüştü ve bölgede Batılı devletlerin faaliyetleri kolonyal döneme göre nispeten daha düşük yoğunlukla devam etmiştir. Özellikle iç bölgelerin demir yolu ile sahil kesimlerine bağlantıları bu dönemde gerçekleşmiştir. Bölgede eğitim faaliyetleri açısından önemli

atılımlarda yine kolonyal dönem sonrasında yaşanmıştır. Eğitimin toplumda sosyal statüyü artırdığını ve sınıfsal yapıda yükselme imkânı sağladığını fark eden bölge yerlileri -özellikle Koloni yönetiminin oluşturduğu elit gruplar- temel eğitimin yanında yüksek öğretim talebini de artırmışlardır. Özellikle İngiltere bölgede mesleki ve yüksek öğretim yapan kurumları bu dönemde kurmaya başlamıştır. Fransız kolonilerinde ise 1957 yılına kadar yüksek öğretim olmamakla beraber elit aile çocukları istediği takdirde Fransa’da eğitim alma şansına sahiptir. Diğer ülkelere ait kolonilerde ise böyle bir imkân bulunmamaktadır (Britannica, 2019a).

Bölgeye sağlanan yükseköğretim ve Fransa ve İngiltere gibi sömürgeci ülkelerin yönetim ve idare konusunda bölge yerlilerini eskiye nazaran daha fazla istihdam etmesi, kolonyal dönem sonrası bağımsızlık hareketlerine zemin hazırlayan unsurlar olmuştur. Fakat ekonomi yönetimi, imalat sanayi, madencilik ve petrol işletmelerinin yönetimi ise sömürgecilerin kontrolünde kalmıştır. Genel olarak ticaretle hayatlarını idame ettiren orta gelirli kesim ise büyük oranda Ortadoğu veya Asya’dan bölgeye göç ile gelen eski köleler veya tüccarlardan müteşekkildir. Bu husus, devlet idaresi ve siyaset açısından mahir, ekonomi ve finans açısından ise kabiliyetsiz bir Afrikalı elit kesim yaratmış olup, bu kesim aynı zamanda ilk “Afrika Milliyetçileri” olarak da bilinir. Afrika milliyetçilerinin yönetimde ağırlığının artması, doğal olarak iktisadi yaşama devletin müdahalesinin de artmasına yol açmış, bu husus ise özellikle kolonyal dönem sonrasında kamunun ekonomideki payının ciddi derecede artmasına yol açmıştır. Diğer taraftan bağımsızlık sonrası özel sektör eliyle yerli sanayi kurma çalışmaları, ihracata yönelik tarımsal üretimin teşviki, Batı tarzı özel mülkiyet gibi iktisadi politikalar ile kamunun ekonomideki payının da aynı zamanda artması karma bir ekonomik yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

II. Dünya Savaşı dönemi ve sonrasında bölgenin azgelişmişlik sorununun çözümü için birçok girişim olmuş, 1940 yılında İngiltere, 1946 yılında ise Fransa tarafından kalkınma programları açıklanmıştır (Meredith, 1975: 489). Ayrıca ilgili dönem iktisat literatüründe Kalkınma İktisadının yükseldiği dönemdir. Fransa bölgenin inşa ve

kalkınma sürecine destek olmak amacıyla 1947’de Kongo’da Fransız Kalkınma Ajansı şube açmıştır (Agence Française de Développement, 2019). İngiltere tarafından hazırlanan ekonomik kalkınma planının ortaya çıkışı ise iki nedene bağlı olup bunlar; bölgede yaşanan parasal darboğaz ve temel kamusal hizmetlerin yerine getirilemeyişidir. Ayrıca programın kolonilerde bağımlılığı azaltma, sermaye birikimini teşvik etme gibi hedefleri olup, bu amaçla yaklaşık 50 milyon pound ödenek ayrılmıştır. 1948 yılında ise bu planları koordine edebilmek amacıyla İngiltere’de “*Deniz aşırı Kaynaklar ve Kalkınma Akdi*” yürürlüğe konulmuş, bu kapsamda ulaşım, eğitim, sağlık, güvenlik ve telekomünikasyon gibi temel kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Daha sonra bu planlamalar 10 yıllık olacak şekilde revize edilmiştir. Ayrıca 1955 yılında Kolonyal Kalkınma için ayrılan ödenğe ek olarak 80 milyon pound daha tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Planlı kalkınma kapsamında hedeflere ulaşılan kadar gerekli makine-teçhizat ve yetişmiş personel sağlanması da ön görülmüştür. Bu açıdan yaklaşım bir planlı kalkınma stratejisi olup, hâkim iktisadi paradigma olan “*laissez-faire*” felsefesinden ise bir kopuş niteliğindedir (Wicker, 1958).

Ayrıca II. Dünya Savaşı sonrası yükselen iki güç odağı Amerika ve Sovyetler Birliği’nin sömürgeye ve sömürgeleştirmeye karşı oluşu, dönemde Sahraaltı Afrika devletlerinin bağımsızlık hareketlerini hızlandırmıştır. 1941 yılında yayınlanan Atlantik Bildirisinin 3. Maddesi ilkesel olarak self-determinasyon öngörmekle beraber ABD’nin bölgeye dair politikalarının temel ilkesini oluşturmuştur (U.S. Embassy, 2019). Sovyetler Birliği ise Marksist düşünce çerçevesinde sömürgeciliğin kapitalizmin en üst mertebesi olarak tanımlanmasına bağlı olarak ilkesel olarak sömürgecilığe karşı olmuştur. Bu hususlar bölgede faaliyetlerini sürdüren Avrupalı devletler üzerinde baskıyı artırmış, yükselen Afrika milliyetçiliği, bölgede bağımsızlık hareketlerini teşvik etmiştir. Bu bağımsızlık taleplerini baskılamak amacıyla, özellikle İngiltere ve Fransa tarafından bölgeye eğitim, sağlık ve tarımsal kalkınma için ciddi yatırımlar yapılmıştır.

Gerek kolonyal miras gerek ise II. Dünya Savaşı sonrası bölgeye yönelik hazırlanan iktisadi programlar, kadim dönemlerden bu yana geçimlik üretime dayalı Sahraaltı Afrika ekonomilerini kaçınılmaz olarak dönüştürmeye başlamıştır. Özellikle geçimlik ekonomide çiftçilerin kendine yetecek oranda çok sayıda ürün üretmek yerine, bir üründe uzmanlaşarak bundan elde ettikleri gelirle diğer ürünleri satın almasına dayanan ekonomik dönüşümü destekleyen unsurlar şöyle sıralanabilir: (a) özellikle kolonyal dönemde kurulan kara yolu, demir yolu hatları, doğal ve yapay limanlar gibi ulaşım ağları ürün bazlı uzmanlaşmanın artmasına katkı yapmıştır. Uzmanlaşma, kaçınılmaz olarak belirli ürünlerde üretimin artmasına ve arz fazlasının oluşmasına neden olmuştur. Arz fazlası olan tarım ürünlerinin dış dünyaya ihracı, uluslararası piyasa sistemine erişimini teşvik etmiş, bir diğer ifadeyle Sahraaltı Afrika ekonomilerini uluslararası ekonomik sisteme entegre etmeye başlamıştır. Kakao, pamuk, palmye yağı gibi ürünlerin ihracata dayalı olarak üretimi bu alandaki başarılı örneklerdendir, (b) takas ekonomisinden parasal ekonomiye geçiş ise, tek üründe uzmanlaşmadan elde edilen gelir ile diğer ihtiyaçların karşılanabilmesine katkı yapmıştır, (c) parasal ekonominin bir uzantısı olarak ücretli işçilik kurumunun bölgede yaygınlaşması ihracata dayalı devasa tarım işletmelerinin kurulmasını ve işletilmesini, kara, demir ve deniz yolu ulaşımı için alt yapı yatırımlarının yapılmasını kolaylaştırmıştır, (d) kolonyal dönemle beraber gelen kentleşme kültürü, bölgede devasa şehirlerin kurulmasına katkı yapmıştır. Özellikle hidroelektrik santrallerinin inşası gibi iddialı projeler, şehirlerde ve kırsal kesimde mamul mal üretimini ve tarımsal üretimi teşvik etmiştir (Rubin ve Warren, 1968). Şehirler piyasa mekanizmasının gelişmesine katkı yaparak ticareti, işgücü talebi ve işgücü arzını bir araya getiren unsurlar olmuştur. Bu bağlamda dönem koşulları göz önünde bulundurularak ele alındığında Sahraaltı Afrika ekonomilerinin neo-merkantilist bir yapıya doğru evrildiği söylenebilir (Austen, 1996: 87; 1996: 198).

İktisadi dönüşüm, Sahraaltı Afrika bölgesinde milliyetçiliğin yükselişine katkı yapmış, özellikle eğitim amaçlı Avrupa ülkelerine gidip dönen bireyler ve Avrupalı ordularda görev yapan lejyonerler bağımsızlık hareketlerinin yaygınlaşmasına etki

yapmıştır. Bağımsızlık taleplerinin uluslararası siyasette de karşılık bulması, Avrupalı devletlere Sahraaltı Afrika devletlerinin bağımsızlığını tanımaktan başka alternatif bırakmamıştır. Diğer taraftan dönemde Güney Afrika'da siyahiler ve beyazlar arasına kesin ayrımcı çizgiler koyan ve siyahilerin hangi koşullar altında ülkede yaşayıp çalışabileceklerini düzenleyen Apartheid Yasası 1948 yılında yürürlüğe girmiştir. Apartheid yasaları bölge içi şiddeti körüklemiş, birçok can kaybı ve tutuklamaya neden olmuş, siyahiler tarafından yürütülen bağımsızlık hareketlerinin hızlanmasına neden olmuştur. Bu durumun bir uzantısı olarak Gana 1957, Gine 1958, Kamerun, Togo, Madagaskar, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Somali, Benin, Nijer, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Gabon, Senegal, Mali, Nijerya ve Moritanya 1960, Avrupalı beyaz yerleşimciler ile uzun ve kanlı bir iç savaş sonucu Zambiya (eski adıyla Rodezya) ve Malavi 1964, Botswana 1966, Lesotho ve Svaziland 1968, Angola ve Mozambik 1970 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir (France24, 2010).

II. Dünya Savaşı sonrası dönem ile bağımsızlık süreci arası dünya genelinde yaşanan iyimser ekonomik havayla yaklaşık 15 yıl boyunca bölge ülkelerinde yakalanan yıllık ortalama %4-6 büyüme oranları, tarımsal ürünlere olan talebin artışı, özellikle Batılı devletlerden sağlanan yardım ve borçlar bölgeye kısa süreli bir rahatlama getirmiştir. Fakat bağımsızlık süreci, bölgenin iktisadi kalkınması açısından birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir (Meredith, 2011). Özellikle Avrupalı devletlerin bölgeden çekilirken, iletişim, ulaşım ve sanayi gibi alanlarda alt yapıyı tahrip etmesi, dış yardım ve borçları kesmesi bölgenin iktisadi yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir. Kenya gibi ülkelerde bağımsızlık sürecinin ciddi bir iç savaş ile deneyimlenmiş olması gerek batı bloku gerek Sovyetler ve Çin'in bölgede kendi gündemlerine uygun olarak farklı grupları desteklemesi gibi etkenler Sahraaltı Afrika bölgesinde yaygın şiddet ve iç savaş hareketlerini tetiklemiş, iş gücü ve üretim kayıplarına neden olmuştur. Öyle ki iç savaş esnasında birçok orman ve tarım arazilerinin yakılıp tahrip edilmesi, savaş sonrasında bölgeye kuru ve verimsiz bir toprak miras bırakmıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde kolonyal dönem ve sömürge izlerini silmek, toplumsal rehabilitasyonu sağlamak ve sosyal dönüşümü gerçekleştirebilmek için Sahraaltı Afrika bölgesinde kendiliğinden gelişen bir kalkınma atılımı başlamıştır. UNCTAD'a (2011) göre bu süreci üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem 1960-1980 arası olup, bu dönemin temel karakteristiğini ithal ikameci politikalar şekillendirmiştir. Sahraaltı Afrika toplumlarının ithal ikameci politikalara yönelmesinin birkaç sebebi vardır. Öncelikle Doğu Asya ülkelerinde ithal ikameci politikaları izleyen dönemde kontrollü bir liberalleşme politikası ile gelen başarı, bu politika setinin bölge kalkınmasına katkıda bulunacağı tezini güçlendirmiştir. Başlangıçta tasarruf ve dolayısıyla yeterli sermaye birikiminin, beşerî donanımlı girişimci sınıfının olmaması Batı tipi serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca bölgede Pazar ekonomisinin henüz yeterince gelişmemiş ve piyasanın yeterli ölçüde genişlememiş olması rutin günlük işlemlerin gerçekleştirilmesini dahi güçleştirmiştir. Ayrıca devlet eliyle kurulacak endüstrilerin iktidar sahiplerine iş ve rant dağıtma opsiyonu sağlayacak olması ithal ikameci politikalar için bir diğer ikna edici etken olmuştur. Bu hususlar ithal ikameci politikalara yönelimi teşvik etmiş, politikalar "Genç Endüstriler Tezi" ile eşanlı uygulanmıştır. İthal ikameci politikalar çerçevesinde emek-yoğun endüstrilerde modernleşmenin sağlanarak dışa bağımlılığın düşürülmesi hedeflenmiş, bu amaçla ithal mallar ve bazı girdilerin kısıtlanması, gümrük tarifeleri, tarife dışı araçlar sıklıkla kullanılmıştır. Kamu bazı sektörlerle doğrudan oyuncu olarak girerken, bazı sektörlerde ise teşvik sistemi uygulanmıştır. Ayrıca kambiyo rejimi uygulanırken ithal mallarda çoklu kur uygulaması yapılmıştır.

İthal ikameci politikalar başlangıçta olumlu sonuçlar vermiş ve Sahraaltı Afrika GSYH'sı içinde imalat sanayinin payı yükselmiştir. Ancak yerli şirketler uluslararası rekabete katılacak güce asla erişememiş, öngörülen maliyet düşüşleri sağlanamamış, üretim maliyetleri dünya piyasasının üstünde kalmış, ürün kalitesi giderek düşmüş ve teknolojik açıdan geri kalmışlardır. Ayrıca şirketlerin iç piyasaya yönelik üretim yapması herhangi bir döviz geliri sağlamak bir yana, ithal ara girdilere olan gereksinimi artırmış,

hükümetler döviz temininde ciddi sıkıntılar yaşamıştır (UNCTAD, 2011). Özellikle bölgede piyasa genişliğinin yetersiz olması, uluslararası şirketlerin bölgeye yatırım isteğini zayıflatmış, bu yatırımlar yalnızca doğal kaynak çıkarımına (*extractive*) dayalı madencilik sektörü ile kısıtlı kalmıştır. Sahraaltı Afrika ekonomileri yetersiz piyasa genişliğine ve kısıtlı kaynaklara rağmen sermaye yoğun üretim yapan sektörlerle yatırımlar yapılmış, bu durum ise mevcut kıt kaynakların israfına yol açmıştır. Örneğin Tanzanya’da kurulan ekmek fırını, petrol rafinerisinin ihtiyaç duyduğu sermaye girdisinden daha fazla sermayeye girdisi kullanmaktaydı. Aynı şekilde Nijerya’da yüksek gümrük duvarları ile korunan otomobil montaj tesisleri yüksek ara girdi maliyetleri ve yetersiz kapasite ile çalışması nedeniyle ithal otomobillerden daha yüksek maliyetle üretim yapmıştır (Overseas Development Institute, 1986: 3). Ayrıca kamu kuruluşlarının siyasi iktidarların destekçilerine istihdam yaratma kapısı biçiminde kullanımı, ekonomik durgunluk dönemlerinde bu ürünlerin fiyatlarının toplumsal huzursuzlukları engellemek adına düşük tutulması gibi etkenler kuruluşların kârlılık oranlarını daha da düşürmüştür.

Dönemde eğitim ve sağlık alanında yapılan atılımlar ise kalkınmanın telafi edici gücünü oluşturmuştur. Bu kapsamda eğitimin her düzeyde yaygınlaştırılması hedeflenmiş, bazı ülkelerde eğitimi tek elden yürütmek adına misyoner okulları kamulaştırılmıştır. Sağlık hizmetleri hem kent hem de kırsal ölçekte yaygınlaştırılmış, üretim, ekonomik büyüme ve emek-yoğun sektörlerde ithal ikamenin desteklenmesi amacıyla enerji girdisi sağlamak adına büyük hidroelektrik barajlar inşa edilmiş, ekonomik büyüme için yer altı kaynaklarının çıkarılması ve ihracatına yönelik endüstriler desteklenmiştir. Sağlık hizmetlerinde yaşanan iyileşmeler bölge nüfusunun artışı teşvik etmiştir. Ayrıca tarımsal verimi ve üretimi artırmak amacıyla geniş kapsamlı sulama projeleri bölge genelinde uygulanmıştır. Sosyal dönüşümün bir uzantısı olarak, klan, kabile ve aşiret bağlarına dayalı kimliklerin ön plana çıkarılması yerine, tek bir milli kimliğe dayalı bir ulus bilincinin yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu yaklaşımla ırksal farklılıklara dayalı iç savaşların engellenmesi amaçlanmıştır. Bölgede yükselen milliyetçilik dalgası, Batı ve Doğu bloklarına alternatif bir güç dengesi inşa etmek ve

gerekirse Afrika ülkelerini dış müdahalelere karşı savunmak amacıyla 1964 yılında Afrika Birliği Örgütü'nün kurulmasına da katkı yapmıştır (Michalopoulos ve Papaioannou, 2011-7).

İthal ikameci politikalar çerçevesinde endüstriyel üretimin teşviki adına tarım sektörünün ihmal edilmesi, tarım sektörünün küçülmesine yol açmıştır. Bir diğer ifade ile tarımsal sektörden çekilen kaynakların endüstriyel sektöre aktarılması biçiminde denemesi yapılan Lewis'in Sınırsız Emek Arzı modeli ciddi bir başarısızlıkla sonuçlanmış, dönemde kişi başına gıda üretimi düşen tek kıta Afrika olmuş ve bu nedenle bölge ülkeleri dış yardımlara bağımlı hale gelmiştir. 1970'li yılların başında yaşanan doğal afetler, bölgede tarım ve hayvancılığı yok olma seviyesine getirmiştir. Örneğin Mali tarım ve hayvancılık üretiminin %40'ını kaybederken, Nijerya'da yer fıstığı üretimi 765.000 tondan 25.000 tona düşmüştür. Tarımsal gelir kaybına karşın petrol krizi ile artan petrol fiyatları, tarımsal üretimde ciddi bir maliyet artış faktörü olmuştur. Öyle ki, petrol ithalatçısı 8 Sahraaltı Afrika Ülkesinde 1970 yılında petrol ithalatı maliyeti toplam ihracat gelirinin %4,4'ünü oluştururken, 1980 yılında bu oran %23,2'ye çıkmıştır. İthalat kaleminde yaşanan artışlara karşın ihracat kaleminde yaşanan düşüşler ve maliyet artışları, hem bölge ekonomilerini bütçe ve cari açık problemleri ile yüzleşmek, hem de bu borçların finansmanı için Dünya Bankası ve IMF'den ciddi oranda borçlanma yoluna gitmek zorunda bırakmıştır. 1965 yılında toplam 7 milyar dolar olan toplam Afrika borcu, 1970 yılında 9 milyar dolar, 1974 yılında 28, 1978 yılında ise 50 milyar dolara ulaşmıştır. Borç artışı kaçınılmaz olarak borç servisinin de artmasına yol açmıştır. 1970 yılında bölgenin toplam dış borç servisi 1 milyar dolar altında iken, 1978 yılında 5,6 milyar dolara yükselmiştir (Ülker, 2016: 45-46).

İthal ikameci atılımların temel hedefi bölgenin refah düzeyinin artırılması ve dolayısıyla azgelişmişlik olgusunun çözmeyi hedeflemiş olsa da kısa süre sonra iktisadi ve siyasi bunalım sürecini beraberinde getirmiştir. Meredith'e (2011) göre dönemde siyaset ve iktisat arasındaki sınırların ortadan kalkması, koloni yöneticilerinden doğan

boşluğu Sahraaltı Afrikalı elitlerin doldurmasına ve kaynakların bilinçsizce kullanımına yol açmıştır. Öyle ki, Gabon'da bir milletvekiline ödenen maaş İngiliz milletvekili maaşından yüksek olup, 6 aylık milletvekili maaşı, Gabon köylüsünün yaklaşık 36 yıllık kazancına denk gelmekteydi. Diğer taraftan 1964 yılında 14 Frankofon ülkesinde alkollü içeceklerin ithalatına harcanan paranın tarımsal gübre ithaline harcanan paradan 6 kat daha büyük olması, yozlaşmanın vardığı boyutları gösteren bir diğer örnektir. İlk aşamada yakalanan iktisadi gelişme ivmesi kısa sürede yerini durgunluğa bırakmış olup, yeni devletlerden bu kadar fazla atılımın kısa sürede gerçekleştirilmesinin beklendiği bu durum literatürde "*Beklentiler Krizi*" olarak adlandırılmıştır. Özellikle bazı ülkelerde kamu eliyle yaratılan istihdamın belirli gruplara tahsis edilmesi, Batı bloğu ve Sovyetlerin bölgede kendi çıkarları için farklı etnik unsurları desteklemesi, doğal kaynakların sömürülmesi adına yerli grupların desteklenmesi, oluşturulan suni ulusları kendi içinde ciddi etnik ve dinsel çatışmalara sevk etmiştir (Padayachee ve Desai, 2013). Ayrıca daha fazla özgürlük ve adalet vaadiyle gelen iktidarlar bir süre sonra otoriterleşme eğilimine girmiş, yolsuzluk- nepotizm artmış ve birçok ülkede siyasi memnuniyetsizlik yerini askeri darbeler ve diktatörlükler silsilesine bırakmıştır.

İkinci dönem 1980-2000 arası olup, bu dönemin temel karakteristiği IMF ile yapılan yapısal uyum anlaşmaları ve ithal ikameye dayalı ekonomik yapının bırakmış olduğu problemler çerçevesinde belirlenmiştir. İthal ikameci politikalar sonucu eğitim ve sağlık için harcanabilecek kaynak bulunması zorlaşmış, kamuda yolsuzluklar artmaya devam etmiş ve kayıt dışı ekonomi giderek büyümüştür. Ayrıca dış rekabet gücünün beklendiği ölçüde artırılmamış, dünya genelinde ağırlıklı olarak uygulanan ihracata dayalı büyüme stratejileri Sahraaltı Afrika ekonomilerinin ihracat paylarını düşürmüştür (Bond ve Dor, 2003: 3). Böylece ticaret hadlerinin Sahraaltı Afrika ekonomileri aleyhine değişmiş, cari açık sorununu büyümüş, borçlanma ile cari açık finansmanının artmasına neden olmuştur. Ticari bankalardan alınan borçların ödenememesi sonucu Sahraaltı Afrika ekonomileri Dünya Bankası ve IMF'den destek almak zorunda kalmıştır. Bilindiği üzere IMF ve Dünya Bankası ile yapılacak olan kredi anlaşmaları, kredi alacak ülkelerin

gerçekleştirmeyi taahhüt ettiği bir dizi yapısal reform taahhüdüne dayanmaktadır. Bu anlaşmalar “*Yapısal Uyum Anlaşmaları (Structural Adjustment Programmes)*” olarak adlandırılmakta ve neo-liberal görüşe dayalı politika setlerini içermektedir (Ülker, 2016: 49). Yapısal uyum programları çerçevesinde; Sahraaltı Afrika ekonomilerinin geri kalmışlığına neden olan sebepler arasında yerel paranın değerli olması, faiz-fiyat ve ticaret kontrolleri, tarımı ihmal etme pahasına endüstriyel üretimi teşvik politikalarının uygulanması, kamunun ekonomideki payının yüksek olması gösterilmiştir. Genel manada bu sorunların çözümü için ulusal paranın devalüe edilmesi, faiz-fiyat ve ticaret kontrollerinin kaldırılması, kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi öngörülmüştür (UNCTAD, 2004: 2011). Ayrıca kamu harcamalarının kısılması, vergi artışları ile tasarrufun teşviki, kamunun ekonomideki payının azaltılması, döviz kazandırıcı ihracat faaliyetlerinin teşviki, yabancı yatırımları özendirecek tedbirlerin alınması da diğer hedefler olarak öne çıkmıştır.

Bölge ekonomilerinin gerçekliklerinden uzak, masa başında hazırlanmış yapısal uyum programlarının yarattığı sonuçlar kıta ekonomileri için yıkıcı olmuştur. Kamu harcamalarının kısılması, kamu eliyle büyük oranda yürüten iktisadi yaşamı durma noktasına getirmiş, fiyat ve faiz kontrollerinin kaldırılması faiz ve fiyatlarda -özellikle tüketim malları fiyatlarında- ciddi artışlara neden olmuştur. Bu durum özellikle kadın ve çocuklar gibi toplumun dezavantajlı kesimleri arasında yetersiz beslenme fakirliğin artmasına yol açmıştır. Kamu harcamalarının kısılması adına eğitim ve sağlık hizmetlerinden ücret alınmaya başlanması okullaşma oranlarını düşürmüş, tedavi edilebilecek hastalıklardan ölen insan sayısı artmış, bölgede ciddi bir resesyon olgusu baş göstermiştir. Devalüasyon sonrası ithal girdilerle çalışan otomotiv, ilaç, tavukçuluk, tekstil, kâğıt ve un gibi sektörlerde fiyat artışlarına bağlı olarak yetersiz talep nedeniyle birçok işçi işini kaybetmiş ya da ücretlerinde kesinti yapılmıştır (Cleary, 1989: 49).

Yapısal uyum programları Sahraaltı Afrika ekonomilerinin borç ödeme kapasitesini artırmak ve gelişme sürecine girmesini sağlamak bir yana, var olan

problemlerin derinleşmesine ve borç yükünün katlanarak artmasına neden olmuştur. Ülker'e (2016:52) göre borç servisinin sürekli yapılandırılması neredeyse olağan rutin haline gelmiştir. Özellikle özelleştirme ve kamunun ekonomideki payının kısılması için verilen krediler denetlenmemiş ve hükümetlere yakın kesimlere kullandırılarak kamu iktisadi teşebbüsleri değerinin altında bedeller ile hükümet destekçilerine satılmıştır. Bir diğer ifadeyle kaynaklar, yolsuzluk ve nepotizm aracı olarak kullanılmıştır. Bölge ülkelerinin borçları 1980 yılından 2000'li yıllara kadar %500 artışla 333 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Bölge ekonomileri bu dönemde dış borç servisine sağlık harcamalarının yaklaşık 4 katı kadar ödeme yapmakta iken, 2000'li yıllarda bazı bölge ülkelerinde eğitim ve sağlık hizmetlerine harcanan bütçeden daha fazlası dış borç servisine aktarılmıştır (İsmi, 2004: 12-13).

Ekonomik bozulmanın bir uzantısı olarak 1980'li yıllarda bölge ekonomilerinde sağlık harcamaları yaklaşık %50 azalmıştır. Bu azalışın özellikle HIV'in hızla yayılmaya başladığı döneme denk gelmesi ayrıca bölge ekonomileri açısından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. İlgili dönemde yükselişe geçen ve özellikle bölgenin güneyinde etkili olan HIV, ülkelere göre farklı oranlarda olmakla beraber neredeyse bölgenin tümünü etkilemiştir. Özellikle eğitim seviyesinin düşük, sağlık hizmetlerinin yetersiz ve iletişim-ulaşım ağlarının sınırlı olduğu bölgelerde hızla yayılan HIV salgını, birçok bölge insanının yaşamını yitirmesine ve HIV ile mücadelenin bölge ekonomileri için ciddi bir yük olmasına neden olmuştur. Günümüzde HIV yayılma hızı kontrol altına alınmış gibi görünse de HIV ile mücadele nedeniyle bölge ülkelerinin ciddi kaynak kaybına uğradığı olgusu göz ardı edilmemelidir. (Simms, 2007).

Çalkantılı politik ve iktisadi süreç 1990'lı yıllara kadar devam etmiş, Sahraaltı Afrika bölgesinde Apartheid rejiminin son bulması gibi umut verici bir gelişmeye karşılık Somali'de merkezi hükümetin çöküşü, Ruanda'da Tutsi karşıtı soykırım, Kongo iç savaşı, Sudan'da iç savaş gibi birçok olumsuz gelişme yaşanmıştır. Öyle ki, Ruanda'da başlayan soykırım ve iç savaş, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ne (Eski adı ile Zaire) sığınan Hutu

kabilelerinin arasına milislerin sızması ve bunların Ruanda'da Tutsi karşıtı soykırım nedeniyle yargılanan militanların mahkemelerini basması gibi nedenler, Ruanda'nın Demokratik Kongo Cumhuriyetine askeri müdahalede bulunmasına, bu durum ise çok uluslu Afrika Dünya Savaşı'na neden olmuştur. Ayrıca Sudan'da süren dinsel gerilimlerden dolayı bölgede birçok insan yaşamını yitirmiştir. Etnik ve dinsel gerilimlere bağlı olarak çıkan savaşlar bölgede iletişim, ulaşım ağları, ticari ilişkileri ve ekonomik düzeni neredeyse yok etmiştir. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi çok uluslu savaşın geçimlik ekonomiyi bile neredeyse yok etme seviyesine getirmesidir. Bu nedenle açlık ve yoksulluğa bağlı olarak salgın hastalıklar, bireylerin suça meyli ve can kayıpları artmış, zirai alanlara kara mayınlarının döşenmesi neticesinde tarımsal üretim ciddi derecede düşmüştür.

Son olarak üçüncü dönem 2000 sonrası dönemi kapsamakta olup, bu dönemde temel hedef yoksulluğun kitlesel olarak azaltılmasıdır. 2000'li yılların başında Sahraaltı Afrika ekonomilerinde borç yükü hafifletilememiş, iktisadi büyüme, eğitim ve sağlık alanında var olan sorunlar giderek ağırlaşmaya başlamıştır. Bir diğer ifadeyle yapısal uyum programları tam manasıyla başarısız olmuştur. Bond ve Dor'a (2003:9) göre bu programlara sadık kalmayan veya hiç uygulamayan ülkeler ise aksine büyümüştür. Ülker'e (2016: 61) göre gelişmiş ülkeler bu başarısızlığın nedenleri arasında bölgede yüksek yolsuzluk oranları, iç çatışma ve savaşlar, zayıf demokrasiler gösterilmiştir. Ayrıca hazırlanan programların masa başında bölge gerçekliklerinden uzak bir biçimde hazırlanması, yerel aktörlerin sürece dahil edilmemesi nedeniyle de yapısal uyum programlarının başarısızlığa uğradığı değerlendirilmiştir. Bu hususlardan hareketle, IMF ve Dünya bankasından yardım alacak ülkelerin bir nevi yapmayı taahhüt ettikleri yapısal reformları içeren "*Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgeleri*" hazırlamaları ön görülmüş, bu sayede yerel paydaşlarında sürece katılımı hedeflenerek "*Afrikalı Strateji*" oluşturmak amaçlanmıştır. Bu yaklaşım standart IMF ve Dünya bankası politikalarının yoksul kesimlerin öncekilerini göz ardı etmesine bağlı olarak yaşanan başarısızlıklar ve yoksulluğun derinleşmesini engellemek adına önemli olup, program çerçevesinde

dezavantajlı gruplara yönelik sosyal güvenlik harcamalarının artırılması da hedeflenmiştir (UNCTAD, 2002).

Bölgenin azgelişmişlik sorununun çözümüne yönelik “Afrikalı” bir kalkınma paradigması oluşturma hedefi, Batı iktisadının bölgeye bakışında yaşanan minör değişmeyi göstermek için önemlidir. Ancak azgelişmişliğin çözümü olarak temelde liberalleşme, piyasa genişliğinin ve etkinliğinin sağlanması, yolsuzlukla mücadele politikaları gibi yapısal uyum programı unsurları olmazsa olmaz kabul edilmiştir. Bölge için katılımcı bir yaklaşımla kalkınma stratejisi oluşturmak, yerel demokratik geleneklerin henüz oturmamış ve oluşmamış olması, ülkeler veya ülke içi gruplar arası var olan gerginlikler ve çatışmalar gibi nedenlerle mümkün olmamıştır. Dahası otoriter hükümetler tarafından gerekli finansmanın her ne şartla olursa olsun sağlanabilmesi adına gelişmiş güzel yoksulluğu azaltma stratejileri hazırlanmıştır. Özellikle yoksul kesimlere yapılacak olan sosyal güvenlik harcamalarının finansmanı için, ekonomik büyümeyi yavaşlatmamak amacıyla gelir ve kurumlar vergisi gibi doğrudan vergiler yerine katma değer vergisi gibi dolaylı vergilerle finansman yoluna gidilmiştir. Böyle bir politikanın sonucu fiyatlar genel seviyesinde artış olmuş ve yine en çok yoksul kesimi etkilemiştir (Ülker, 2016: 63-64).

Ayrıca Afrikalı bir program oluşturabilme çabasının uzantılarını dönemde kurulan örgütler ve anlaşmalarda da görmek mümkündür. Bu bağlamda 1963 yılında kurulan Afrika Birliği Örgütü, işlevini kaybetmesi ve “yaşlı diktatörler” kulübüne dönmesi nedeniyle sıkça eleştirilmiş, bir dizi yapısal reform ile etkin ve karar alabilir hale getirilmesi öngörülmüştür. Bu nedenle organizasyon 2002 yılında “Afrika Kalkınması için Yeni Ekonomik Ortaklık (New Economic Partnership for Africa's Development-NEPAD)” biçiminde yeniden örgütlenmiştir. Organizasyonun hedefleri arasına kalkınmanın yanı sıra, bölgede demokratikleşmenin teşviki, politik reformlar, katılımcı yönetim gibi unsurlar da eklenmiştir. Ayrıca bölge için insan hakları mahkemesinin kuruluşu da hukukun üstünlüğünün teşviki noktasında önemli bir ilerleme ölçütü olmuştur. Ancak yoksulluğu azaltma stratejileri de bölgenin azgelişmişlik sorununa çözüm getirememiş,

milli gelirde beklenen artış ve yoksulluk seviyelerinde azalma gerçekleşmemiş, dış borç servisi katlanarak devam etmiş ve bölge ekonomilerinin borç ödeme kapasitelerinde artış sağlanamamıştır. Bu açıdan 2000’li yılların başında bölgede kişi başı düşen milli gelir Afrika’dan sonra ikinci en yoksul bölge olan Güney Asya bölgesinin üçte biri kadar olup, dönemde bölgede yaşayanların büyük çoğunluğu günlük bir dolardan daha az bir gelirle yaşamını idame ettirmeye çalışmıştır (Meredith, 2011).

Özellikle HIV’e bağlı ölümlerin devam etmesi, iç savaşlar ve etnik-dinsel gerilimlerin bölgede halen sürmesi, eğitim alanında yaşanan gerilemeler bölgeye dair umutsuz projeksiyonlara neden olmuştur. Öyle ki, The Economist (2000) dergisi 13 Mayıs 2000 yılında yayınlamış olduğu sayısını Afrika bölgesi için “*Umutsuz Kıta*” başlığı ile yayınlamıştır. 2005 yılında G-8 ülkeleri bölge ülkelerinin yaklaşık 40 milyar dolarlık dış borcunu silmiş, dış borç ödemesine aktarılması planlanan kaynakların, eğitim, sağlık ve ekonomik yatırımlar için kullanılması hedeflenmiştir (United Nations, 2005b). Her ne kadar borç hafifletme operasyonları başlangıçta bölgeye iktisadi açıdan rahatlama getirmiş olsa da günümüzde halen aşırı derecede borçlu fakir 36 ülkenin 30’u bölge ülkesidir.

Sahraaltı Afrika bölgesine dair var olan umutsuzluk 2010 sonrası dönemde yerini kısmen yeni umutlara bırakmıştır. Özellikle ekonomik büyüme noktasında yakalanan önemli başarılar dikkatlerin bölgeye çevrilmesine katkı yapmıştır. McKinsey Global (2010) bölge için 2010 yılında yayınlamış olduğu raporda bölge ülkelerine atfen “*Aslanlar İlerliyor*” başlığını kullanmış ve bölgenin yatırımcılar için en cazip bölgelerden birisi olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda 2020 yılı itibariyle tüketicilere yönelik endüstrilerin, doğal kaynakların, alt yapı yatırımlarının ve tarımın da katkısıyla bölgenin GSMH ’sının 2,6 trilyon doları yakalayacağı öngörülmüştür.

Özellikle Çin’in bölgeye yatırım konusunda duyduğu ilgi, “*Made in China 2025*” projesi gibi üretim ve büyüme atılımlarında ihtiyaç duyduğu büyük miktarlarda petrol,

hammadde ve ara girdileri bölgeden temin etme yoluna gitmesi; bölge ekonomisinin canlanmasına, tarım ve doğal kaynaklardan gelirlerin artışına katkı yapmıştır. Ayrıca altın, bakır, alüminyum gibi metallerin, maden ve hammadde fiyatlarının son 20 yıllık artış trendi ve 2008 krizi sonrası artış trendinin keskinleşmesi bölge gelirlerinin artmasına katkı yapmış, gıda ve mamul mallardan gelen ihracat gelirleri son yıllarda bölge ekonomileri için iktisadi büyümenin en büyük teşvikçisi olmuştur (United Nations Economic Commissions for Africa, 2011). Yaratılan gelirlerin eğitim ve alt yapı ve sağlık gibi alanlara harcanması ekonomik görünümün kısmen de olsa iyileşmesine katkı yapmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerine yapılan yatırımlar bölge insanının dünya ile entegrasyonuna katkı yapmış, bilgiye erişim ayrıca demokratik süreçlerinde güçlenmesine yapmıştır. Bu olumlu gelişmelere atfen The Economist dergisi, 2000 yılında atmış olduğu “*Umutlu kıta*” başlıklı sayının adeta günahını çıkarırcasına 2011 yılında “*Umut Veren Kıta (Umut Dolu Kıta)-Afrika Yükseliyor*” başlıklı yazısını çıkarmıştır (The Economist, 2011).

Son yıllarda inişli çıkışlı da olsa yakalanan kalkınma ivmesinin, 20-21 Haziran 2015 tarihlerinde bölge hükümet başkanlarının 24. olağan toplantısında kabul edilen “*Gündem 2016 (Agenda 2063)*” kararları ile teşvik edilmesi kararlaştırılmıştır. Programın temel amacı ortak kader ve değerler temelinde müreffeh bir Afrika inşa etmek olarak deklare edilmiş ve 7 temel hedef tanımlanmıştır (United Nations- Office of Special Adviser on Africa, 2019, NEPAD, 2019):

- Kapsayıcı büyüme ve sürdürülebilir kalkınmaya dayalı müreffeh bir Afrika inşa etmek,
- Afrika Birliği ve Afrika Rönesans’ı fikrine dayalı bir birleşik bir Afrika inşa etmek,
- İyi yönetişime sahip, demokratik, insan haklarına saygılı ve hukukun üstün olduğu bir Afrika inşa etmek,
- Barışçıl ve güvenli Afrika inşa etmek,

- Güçlü kültürel kimlik, ortak miras, değerler ve etiğe sahip bir Afrika inşa etmek,
- Kalkınması özellikle kadınları, gençleri ve iyi bakımlı çocukları gibi kendi öz kaynakları tarafından yönlendirilen bir Afrika inşa etmek,
- Afrika'yı Güçlü ve etkili bir küresel partner haline getirmek.

Program genel manasıyla incelendiğinde bölgede var olan sorunların çözümü için umut verici görünse de pratikte ne ölçüde karşılık bulacağı ve başarı sağlanacağı henüz kapalı kutu durumundadır. Amaçlar ve hedefler her ne kadar iddialı görünse de IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar tarafından hazırlanan teknik notlara dayalı masa başı planlardan; bölge gerçeklerini göz önüne alan ve büyük oranda doğru tespit edilmiş sorunlara dayalı, kalkınma kavramının çok boyutluluğu göz önüne alınarak iktisadi dönüşümden sosyal dönüşüme dayalı planlara dönülmüş olması bölge geleceği adına umut vericidir.

2010-2015 arasında yaşanan umut verici gelişmelere karşın, özellikle 2015 sonrasında bölgede iktisadi büyüme ivmesinin yavaşlamasına bağlı olarak gelişme ivmesinin düşmesi, bölgenin geleceğini tekrar sorgulamaya açmıştır. McKinsey Global (2016) tarafından hazırlanan "*Aslanlar İlerliyor-II*" raporunda, 2000-2008 yılları arasında ortalama %4,9 olan ortalama büyüme hızının 2010-2015 arasında %3,3'e gerilediği vurgulanmış ve genelinde ekonomik büyüme de bir ivme kaybı söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Bu gerilemeye rağmen IMF raporuna göre 2020 itibarıyla bölgenin dünyanın en hızlı büyüyen bölgesi olacağı vurgulanmış, bölgede verimliliği artırmak ve iktisadi gelişmeyi ivmelendirmek için altı öncelik ifade edilmiştir. Bunlar; öz kaynakların harekete geçirilmesi, ekonomik çeşitlendirmenin dolayısıyla piyasa genişliğinin artırılmasının teşviki, alt yapı yatırımlarının teşviki, bölgesel entegrasyonu derinleştirmek, geleceğin yetenek ve kabiliyetini bugünden yaratmak, sağlıklı kentleşmeyi teşvik etmektir. Yine McKinsey Global (2017) tarafından yayınlanan "*Aslanlar Hala İlerliyor*" isimli raporda bölgenin yaşanan ekonomik yavaşlamaya rağmen halen yabancı yatırımlar

için cazip bir bölge olduğu ifade edilmiştir. Özellikle mamul mallara yönelik talep ve güçlü tüketim potansiyelinin gelecekte de süreceği öngörülmüştür. Bu bağlamda kentleşmenin hızla artacağı, genç nüfusun artış trendini koruyacağı, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanım oranının yükseleceği ifade edilmiştir. Raporda özellikle telekomünikasyon, tekstil, motorlu araçlar, dayanıklı ev eşyaları, mobil alışveriş ağları gibi sektörler gelişmeye açık alanlar olarak ifade edilmiştir.

2.3.1.5. Sahraaltı Afrika Bölgesinde Tarihsel Olarak Kalkınmayı Engelleyen Faktörler ve Sahraaltı Afrika Bölgesi Günümüzde Gelişmişlik Düzeyi Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Sahraaltı Afrika Bölgesinde tarihsel olarak azgelişmişliğe neden olan hususlar bir arada değerlendirildiğinde, azgelişmişliğin kökenlerinin hâkim iktisadın savunduğu üzere 1500’lü yıllar ve sonrasında yaşanan gelişmelerden çok daha öncesinde dayandığı söylenebilir. Fakat Sahraaltı Afrika Bölgesinin kalkınma geçmişi irdelenirken literatürde sıklıkla Trans-Atlantik köle ticareti öncesi dönemde gelişme sürecinin ihmal edildiği göze çarpmaktadır. Bir diğer deyişle 16. yy. öncesinde yaşanan gelişmeler göz ardı edilmekte, günümüzdeki gelişmişlik farkları yalnızca 16-21.yy. arası Batı toplumlarında yaşanan gelişmeler ve Sahraaltı Afrika Bölgesindeki geri kalmışlık ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Sahraaltı Afrika Bölgesinde var olan azgelişmişliğin kökenleri irdelenirken Trans-Atlantik köle ticareti öncesi dönemde bölgede gelişmeyi engelleyen kısıtlar Trans-Atlantik köle ticareti dönemi ve sonrası dönemde bölgede gelişmeyi engelleyen kısıtlar arasında ikili bir ayrıma gitmek metodolojik açıdan daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

16. yy. öncesi Sahraaltı Afrika bölgesinin geri kalmışlığına neden olan en önemli etkenlerin yiyecek üretiminde geri kalmışlık ve yerleşik tarıma geçişte yaşanan gecikme olduğu söylenebilir. Diamond’a (2018) göre erken dönemde milletler arası gelişmişlik farkının oluşmasının temelinde yiyecek üretimine başlama sürelerindeki farklılıklar

olduğu kesindir. Bu bağlamda farklı kıtalarda milletlerin çiftçiliğe ve hayvan yetiştiriciliğine geçip geçmeme ya da geçiş zamanlarındaki zamansal ve mekânsal farklılıklar bu milletlerin sonraki dönemde ortaya çıkan gelişmişlik farkını büyük oranda açıklamaktadır. Bu noktada asıl irdelenmesi gereken tarıma başlangıç konusunda milletleri farklı tarihlere yönlendiren etkenlerin neler olduğudur. Sahraaltı Afrika dışında yiyecek üretimi ele alındığında, en erken tarım (M.Ö. 8.500) Bereketli Hilal’de başladığı tahmin edilmektedir. Bereketli hilal, günümüzde Basra Körfez’inden başlayarak Türkiye’nin Güneydoğusu, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Filistin ve Kuzey Mısır topraklarını kapsayan hilal biçiminde coğrafyanın ismi olup, kimi kaynaklar bu alana Konya Ovası’nı da dahil etmektedir (ICARDA, 2018; Mark, 2018). Bazı çalışmalar benzer yıllarda Güneydoğu Asya’da da yiyecek üretiminin başladığına işaret eder³¹. Bereketli Hilal’de bu süreç birdenbire avcılık ve toplayıcılığı terk edip tarıma geçme biçiminde olmamış olup, uzun yıllar tarım, avcılık ve toplayıcılık arasında süren kadim rekabetin nihai kazananının tarım olması ile sonuçlanmıştır.

Bu sonucun birkaç nedeni vardır. Bunlardan ilkinde göre artan insan popülasyonuna bağlı olarak yabani yiyecek bulmak güçleşmiştir. Bu durum tarım ve hayvan besiciliğini bir bakıma zorunlu kılmıştır. İkinci neden evcilleştirebilir bitki türlerinin yabani hayvan ve bitki türlerine kıyasla daha fazla bulunmaya başlanmış olmasıdır. Ayrıca görülen iklim değişiklikleri, Bereketli Hilal’de ilk tarım bitkileri olan yabani buğday ve arpanın ıslah ve tarımının önünü açmıştır. Üçüncü etken ise, yiyecek üretimi konusunda gerekli teknolojik gelişmeye bölge insanının ulaşmış olmasıdır. Bu teknolojiler, tarım için gerekli üretim bilgisi ve tarım aletlerinin gelişmesi olarak açıklanabilir. Dördüncü etken ise nüfus artışı ve yiyecek üretimi konusunda ki karşılıklı bağımlılıktır. Gerek nüfus artışının yiyecek

³¹ Bu tespitler “Radyokarbon” analizi yöntemi ile yapılmakta olup, maddelerin yapı taşı olan radyoaktif karbon 14’ün yavaş biçimde bozularak radyoaktif olmayan izotopu azot14’e dönüşmesi esasına dayanır.

üretimini zorunlu kılmış olması, gerek yiyecek üretiminden dolayı nüfus artışının görülmesi bu konudaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirmiş ve yiyecek üretimine geçişi tetiklemiştir.

Bu 4 hususun Bereketli Hilal’de M.Ö 8.500 civarında bir araya gelmiş olması kümülatif bir süreç yaratmış, bunun sonucu ise yiyecek üretimine geçiş ve çiftçi gücüne erken ulaşmak olmuştur. Bu teknolojiler Güneybatı Avrupa’ya M.Ö. 6000, Orta Avrupa’ya ise M.Ö. 5000 dolaylarında “*tam bir paket teknoloji*” halinde ulaşmıştır. Sahraaltı Afrika bölgesi ise bu süreci yaklaşık 3500 yıl sonra sahip olduğu coğrafi ve beşerî kısıtlar nedeniyle parçalar halinde kimisi bölgede ortaya çıkan, kimisi ise bölge dışından ithal edilen üretim bilgisi ve teknoloji biçiminde deneyimlemiştir. Diğer taraftan keçi-koyun gibi değerli bir besin ve tekstil üretim kaynağı olan hayvanlar Bereketli Hilal’de yaklaşık M.Ö. 8000 yılında evcilleştirilirken, Sahraaltı Afrika bölgesinde ise bu durum ancak M.Ö. 6000 civarında mümkün olmuştur. Sığır gibi büyük baş hayvanlar ilk defa M.Ö. 8000 yılında Bereketli Hilal’de (Çatalhöyük) evcilleştirilmiş iken, Sahraaltı Afrika bölgesinde bu ancak M.Ö. 6000 yılında mümkün olabilmıştır (Caramelli, 2006: 108-111).

Yukarıda sayılan 4 koşulun özellikle Bereketli Hilal coğrafyasında bir araya gelmiş olması ise yine tesadüf olmayıp, birkaç nedene bağlıdır. Öncelikle Bereketli Hilal, kışları ılık ve yağışlı yazları sıcak ve kurak geçen Akdeniz iklimine sahiptir. Bu husus uzun ve kurak mevsime dayanabilen, yağış aldığında ise filizlenebilen birçok bitkinin yetişmesini ve evcilleştirilmesini teşvik etmiştir. İkinci olarak Bereketli Hilal’de tahıllar yabani halde dahi çok verimli olmaları nedeniyle, tarımı yapılmaya başlandığında çok az insan çabasına gereksinim duyulmuştur. Bu husus Sahraaltı Afrika bölgesinde ise tam tersine işlemiştir. Mısır bitkisinin yabani atası sayılan rayana bitkisi, yabani tahıllara kıyasla çok az tohum vermekle beraber, verim açısından fakir ve tohumları yenmeyen sert kabuklar içinde yetişmekteydi. Bu açıdan rayana bitkisinin mısır bitkisine dönüşmesi

birkaç bin yıllık bir süreç olmuş, bu husus arpa ve buğday gibi bitkileri evcilleştiren Bereketli Hilal insanına avantaj sağlamıştır.

Üçüncü olarak, Bereketli Hilal’de yetişen bitkiler çoğunlukla kendi kendini dölleyebilen bitkilerden oluşmaktaydı. Bu açıdan biyolojik çeşitliliğin devamı için bitkiler hayvan veya insan gibi dış bir faktöre ihtiyaç duymamaktadır. Bu durum çiftçilerin işini kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Ayrıca bölgede yetişen tahıllar protein bakımından Sahraaltı Afrika bölgesinde bulunan bitkilere göre daha zengindi. Bu durum, Sahraaltı Afrika bölgesinde beslenme kalitesini düşürmüştür. Dördüncü olarak Bereketli Hilal’in heterojen yer şekillerine sahip olması, farklı iklim koşulları oluşmasını, bu durum ise bitki çeşitliliğinin artmasını teşvik etmiştir. Beşinci olarak bölgenin bitkiler dışında evcilleştirilmiş veya evcilleştirilebilir büyük ve küçükbaş hayvan popülasyonu açısından zengin olması, bu konuda diğer bölgelere kıyasla Bereketli Hilal’e kaderin bahsettiği bir üstünlük kazandırmıştır. Nitekim bu yiyecek üretim bilgi ve teknolojileri Sahraaltı Afrika bölgesine ulaştığında, aynı şekilde insanlar gecikmeli de olsa yiyecek üreterek daha büyük ve sağlıklı bir nüfus besleme olanağına ulaşmıştır (Diamond, 2018: 150-181). Bu bağlamda kimi çalışmalar, tarih öncesi Sahraaltı Afrika bölgesinin geri kalmışlık sorununu özellikle tarım konusunda deneme-yanılma konusundaki isteksizlik ve mevcut tekniklerin korunması biçiminde muhafazakâr bir tutuma bağlarken, birtakım çalışmalar ise kişisel özellikler, kültür, girişim gibi tek etkene bağlayan görüşlerin pratikte bir karşılığı olmadığını belirtmektedir.

Yukarıda anılan çiftçi gücüne erişim konusunda yaşanan uzun dönemli gecikme, şüphesiz coğrafi faktörlerin bir sonucu olup, coğrafya aynı zamanda bölgenin doğal kaynak donatımını da etkilemiştir. Öncelikle bölge coğrafyası, jeolojik olarak en eski ve kimyasal olarak yıkanmış toprak yapısına sahip olmakla beraber bu durum tarımda verimi düşüren en önemli etkenlerden birisidir. Kalkınma İktisadı literatüründe, topraklarının yüz ölçüm olarak bolluğu nedeniyle kaynak zengin bir bölge olarak ele alınan Sahraaltı Afrika bölgesinde sanılanın aksine tarım yapılabilir arazi miktarı kısıtlıdır (Kerr, 2011). Afrika

kıtasının Kuzey-Güney yönünde uzanması, bölgede iklim rejimlerinin sıkça değişmesine neden olmuştur. Söz gelimi Asya ve Avrupa kıtasında tarım yapılabilir iklimlere sahip enlemler arasında Doğu-Batı yönünde kara mesafesinin uzun oluşu, tarım için elverişli bir ortam yaratmış ve ıslah edilebilir bitki sayısının çeşitlenmesine de katkı yapmıştır. Afrika kıtasının uzanış yönü hem tarım hem de hayvancılık konusunda canlı popülasyonunun Asya ve Avrupa kıtası gibi Doğu-Batı yönünde uzanan kıtalara göre kısır kalmasına neden olmuştur. Bu açıdan evcilleştirilebilir hayvan türlerinin neredeyse tümü Asya kıtasında yer almakta iken, Sahraaltı Afrika bölgesinde ise neredeyse hiç yoktur (Diamond, 2018: 183-224).

Ayrıca bölge coğrafyasının kuzey-güney yönünde ulaşımın Sahra Çölü, tropik ve tehlikeli yağmur ormanları nedeniyle zor ve kısıtlı bir yapı arz etmesi, dış dünyadan ithal edilen yazı, metal işleme, tarım teknikleri gibi yeniliklerin yayılım hızını yavaşlatmıştır. Söz gelimi kıtanın kuzeyine asırlar önce gelen demir işleme teknolojisinin güney ucuna ulaşabilmesi, ancak bölgeye Avrupalıların gemiler ile gelişi ile mümkün olmuştur. Özellikle metal işleme bilgisinin bölgeye geç gelişi hem askeri hem de tarım alanında bölgeyi medeniyetler yarışında tarihsel olarak ciddi bir biçimde geri bırakmıştır. Tarımın ve hayvancılığın gecikmesi, bunlarla beraber gelen yeni mikroplara karşı Sahraaltı Afrika toplumlarının bağışıklık kazanmasını da geciktirmiştir. Söz gelimi dönemde Bereketli Hilal veya Avrupa topraklarında bağışıklık kazanılmış mikroplar, Sahraaltı Afrika bölgesinde büyük bir yıkıma ve nüfus kaybına neden olabilmektedir. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi, Beyaz Amerikalıların mikropların savaşımlardan daha etkili öldürme gücünün farkına varmaları ve yerlileri savaş yoluyla mağlup etmekte zorlanmaları üzerine daha önce çiçek hastalarında kullandıkları battaniyeleri bu insanlara hediye ederek, savaş ve silahlar ile elde edemeyecekleri başarıya kısa süre içinde mikroplar vasıtasıyla ulaşmalarıdır. Bu bağlamda çiçek hastalığı, kızamık, veba, frengi, tifüs, tüberküloz gibi hastalıklar bölgeye Avrupalılar tarafından getirilen hastalıklar olup, büyük oranda nüfus kayıplarına neden olmuştur.

Bölgeye gelen ithal mikroplar ve hastalıkların yanı sıra, Sahraaltı Afrika bölgesine özgü mikroplar ve bunlara bağlı hastalıklar da bölgenin nüfus artış hızını önemli ölçüde düşürmüştür ve gelişmesini engellemiştir. Özellikle erken dönemde tarım ile artan sivrisinek popülasyonu, sıtma (*Malaria*) ve sarıhumma hastalığının artmasına ve bölgede birçok insanın yaşamını kaybetmesine neden olmuş, bu açıdan bütün oranda üretim ve askeri güç kayıplarına yol açmıştır. Sıtma hastalığı günümüzde her yıl ortalama 1.200.000 kişinin yaşamını kaybetmesine neden olmakla beraber bu can kayıplarının %90'ı Sahraaltı Afrika'da yaşanmaktadır. Ayrıca bölgeye özgü bir sinek çeşidi olan “Çeçe Sineği (*Tsetse Fly*)” gerek insanlarda gerekse hayvanlarda “Uyku Hastalığı (*tripanozomiyaz*)” ‘na neden olmuştur. Özellikle bölge dışından getirilen koyun, sığır, deve, at gibi tarım ve askeri amaçlı kullanılabilecek hayvanların çeçe sineğine karşı bağışıklık sahibi olmayışı insanların beslenme rejimleri ve alabilecekleri protein miktarını sınırlandırmış, tarım, savaş ve ticarete hayvan gücünden yoksun bırakmıştır. Bu hayvanların uyku hastalığına karşı dayanıksız oluşu, tarımsal verimliliğin temel kaynaklarından biri olan gübre üretimini de sınırlandırmıştır.

Uyku hastalığı insanlar ve hayvanlar arasında ölüm oranlarını artırmıştır. Ayrıca hastalık bölgenin en verimli tarım alanlarının neredeyse üçte ikisini etkileyerek tarımsal üretim ve istihdamı engellemiş, dolayısıyla hem üretim eksikliğine bağlı kıtlığa hem de ekonomik açıdan az gelişmişliğe neden olmuştur (Hide, 1999). Ayrıca uyku hastalığı bölgede günümüzde yaklaşık 30.000 kişiyi etkilemiş olmakla beraber, hastalar arasında ölüm oranları maalesef %80 civarındadır. Bu açıdan ele alındığında çeçe sineği bölgenin az gelişmişliği üzerinde adeta bir kelebek etkisi yaratmıştır.

Bölge nüfusunun artmasını engelleyen bir diğer hastalık “*Schistosomiasis-Bilharzia* (*Salyangoz Humması, Katayama Ateşi*)” olup, içme suyu kanalıyla bulaşan bir sindirim ve boşaltım sistemi hastalığıdır. Virüs, hayvanlar ve insanları etkileyebiliyor olmakla beraber yalnızca içme suyu yoluyla değil; yıkanma, temizlik esnasında da deri yoluyla hastalık kana geçerek bulaşabilmektedir. Bilharzia, sıtmadan sonra bölge de en

çok can alan ve yaygın görülen bir hastalıktır (World Health Organisation, 2018). Ayrıca hastalık günümüzde yaklaşık 200.000 milyon kişi tarafından taşınmaktadır. Zaman içinde canlılar bu virüslere karşı bağışıklık kazansa da virüslerin de mutasyona uğraması canlılar ve virüsler arasında yüzyıllardır devam eden amansız bir savaşı tetiklemiştir. Özellikle sıtma ve uyku hastalığına neden olan virüslerin insan vücudunda antikorlar tarafından tanınmasını sağlayan antijenlerinin sürekli mutasyona uğraması, bu hastalıklara karşı bölge insanının kalıcı bir biçimde bağışıklık geliştirmesini engellemiş ve sürekli yeni bir boyuta evirilen bir savaşa dönüşmüştür.

Erken dönemde coğrafi ve biyolojik koşullara bağlı olarak ciddi can kayıpları ve çiftçi gücüne geç erişim, diğer bölgelerde kurulan çağdaş devletlere kıyasla Sahraaltı Afrika bölgesinde kurulan devletlerin veya toplulukları görece olarak zayıf kalmasına neden olmuştur. Söz gelimi M.S. 300 de bölgenin önemli devletlerinden birisi Aksum İmparatorluğu yükselirken, medeniyet tarihinin şekillendiği Bereketli Hilal’de Asur, Babil, Fenike, Kartaca gibi önemli devletler çoktan tarihe karışmış ve dönemde Roma İmparatorluğu gibi tarihsel olarak en güçlü devletlerden birisi olarak hüküm sürmekteydi. Söz gelimi Svahili bölgesinde şehir devletleri henüz kurulmuş iken Roma İmparatorluğu tarihsel olarak en geniş sınırlarına erişmiştir. Ayrıca Kuzey Afrika’da yer alan devletlerin Sahraaltı’na kıyasla erken ulaşmış oldukları çiftçi gücü, bu devletlerin güney üzerinde baskılarını artırmalarına yol açmış ve zaman zaman savaşlar ve fetih hareketleri ile bölgede güçlü yönetimlerin kurulmasına engel olmuş, bu husus ise Sahraaltı Afrika’da kurulan devletlerin tarih sahnesine çıkışını hem güçleştirmiş hem de geciktirmiştir.

Diğer taraftan gerek Avrupa gerek ise Asya uzak bölgelerle ticaretin nimetlerinden, milattan yüzyıllar önce kurulmuş İpek Yolu vasıtasıyla faydalanabilmiştir. Örneğin; Avrupalılar Çin’de üretilen ipek kumaşını kolayca satın alabilmiş ve kullanabilmişlerdir. Sahraaltı’nda ise bu dönemde bölge içi ticaret dahi kısıtlı olmaklar beraber, bölge içinde uzun mesafeli ticaret ancak M.S.300 dolaylarında bölgeye develerin gelişi ile mümkün olabilmektedir. Bu durum aynı zamanda Afrika dışındaki dünyadaki

toplumlarla etkileşimi, üretim bilgisi yenilikler ve gelişmelerin de bölgeye getirilmesini güçleştirmiştir. Aynı şekilde Asya ve Avrupa toplumları arasında mikrop takası ticaret yolları vasıtasıyla devam etmiş, Asyalı ve Avrupalı toplumların sağlıklı birey oranları doğal seçim yoluyla artarken, Sahraaltı Afrika bölgesinin bu hastalıklarla tanışması daha yıkıcı olmuştur.

Tüm bu koşullar bir arada değerlendirildiğinde, bölge içinde erken dönemde yalnızca geçimlik üretime dayalı bir ekonomik yapı oluşmuş, izleyen dönemde ise hiçbir zaman Bereketli Hilal’de yapıldığı kadar dönem koşullarına nazaran kompleks bir tarım yapılamamış, besin kaynakları sınırlı ve bu nedenle nüfus diğer bölgelere kıyasla düşük kalmıştır. Bireylerin yaşamın idamesi adına kaynak bulunabilmesi için sürekli hareket halinde kalmak zorunda olması; güçlü merkezi yönetimlerin ve devletlerin kurulmasını, toplumun yararına olacak özel veya askeri teknolojiler üzerinde çalışılmasını engellemiştir. Böylece ekonomik, düşünsel, teknolojik, yönetsel ve askeri alanlarda dönemdeki kıta dışı devletlere kıyasla yetkin uzmanlar yetiştirilememiş ve bu nedenlerle tarih sahnesine uzunca bir gecikme sonucu çıkılabilmektedir. Örneğin 16. yy. da Avrupa’da ateşli silahlar kullanılmaya başlanmış, bu durum Avrupalı devletlere savaş alanında büyük avantaj sağlamalarına katkı yapmıştır. Bu dönemde ise bölgede halen geleneksel askeri silahlar kullanılmaya devam etmekteydi. Özetle bu koşullar Sahraaltı Afrika ile Bereketli Hilal, Güneydoğu Asya, Güneydoğu ve Orta Avrupa arasında yaklaşık 3.500 yıllık bir gelişmişlik farkı yaratmıştır. Bu husus ilgili coğrafyaların çiftçi gücü ile beraberinde gelen sağlıklı ve kalabalık nüfus, silah teknolojisi, salgın hastalıklar, merkezi yönetim ve tam zamanlı ordu gibi fetihleri kolaylaştıran etkenlere Sahraaltı Afrika bölgesine kıyasla daha kolay ulaşmalarına neden olmuştur. Tüm bu hususların 16. yy. itibariyle Sahraaltı Afrika bölgesinde mevcut azgelişmişlik olgusunu büyük oranda açıkladığı ve izleyen dönemde bölgenin sömürülen tarafta yer almasını da izah ettiği söylenebilir

16. yy. ve sonrası itibariyle hem dünya hem de Sahraaltı Afrika bölgesi gelişme süreci açısından birçok kırılma yaşanmıştır. İstanbul’un fethiyle beraber Karadeniz

rotasının köle tüccarlarına kapanması, Afrika kıtasının ikame köle pazarı olarak öne çıkmasına neden olmuştur. Yükselen Merkantilist düşünce ile bölgede yürütülen sömürü ve yaygın köleleştirme hareketleri, bölgede ciddi bir işgücü kaybına neden olmuştur. Adi'ye (2012) göre 16. ve 19.yy. arası "*Yeni Dünya*" olarak adlandırılabilen Amerika kıtasının nüfusu hızla artarken Sahraaltı'nda nüfus stagnasyonu yaşanmış, hatta nüfus azalışları dahi görülmüştür. Tarihsel olarak tarımsal geçimlik ekonomiye dayalı Sahraaltı Afrika ülkelerinde nüfus azalışları, kaçınılmaz olarak üretim kayıplarına da yol açmıştır. Öyle ki, 1806-1840 yılları arasında Mozambik Quelimane limanından köle ihracatı %240 artarken, sırasıyla pirinç ihracatı %88, tahıl ihracatı ise %95 azalmıştır (Nunn, 2007). Trans-Atlantik köle ticaretinin son bulması ile beraber, fiilen yerinden etme ve köleleştirme süreci son bulmuş olsa da köle ticareti Sahraaltı Afrika'nın ekonomik yapısını fazlasıyla bozarak ağır bir kölelik mirası bırakmış, Afrika ülkelerinin kaynaklarını ve iş gücünü yerinde sömürme politikası olarak adlandırılabilen kolonileştirme süreci başlamıştır.

19.yy. sonlarında bölgede altın ve elmas madenlerinin keşfi, bu tarihten itibaren doğal kaynak çıkarımı için bölgeye istikrarlı bir Avrupa sermayesi akışını tetiklemiştir. Sermaye akışı, beraberinde alt yapı, sağlık hizmetleri, yetişmiş teknisyen grubu gibi avantajlar ile gelmiş olsa da Batılı devletlerin doğal kaynaklardan elde edilen rantı ülkelere aktarması ve bölge insanının payına düşen madenlerde ücretli çalışma karşılığı elde edilen kısmi refahı da düşmüştür. Bölgeye ait doğal kaynaklar sömürülürken sömürgeci devletler tarafından izlenen denge politikası bir grup veya ülkenin güç kazanmasını engellemeye yönelik olmuştur. Ülkeler arası sınırlar, yönetici zümre bölgenin tarihsel gerçekliklerinden ziyade sömürgecilerin çıkarlarına uygun suni kanıtlara dayalı olarak belirlenmiştir. Bu durum halen günümüzde de devam eden, ciddi oranda iktisadi ve beşerî kaynak kaybına yol açan etnik ve dinsel gerilimleri tetiklemiştir. Ayrıca 19.yy. sonunda Afrika ülkelere Brüksel Konferansı ile modern silahların satışının yasaklanması, Sahraaltı Afrika Ülkeleri ve Avrupalı sömürgeci devletler arasında var olan eşitsiz mücadelede bölge ülkelerini daha da zayıflatmıştır.

20.yy. ilk çeyreği, dünya Sahraaltı Afrika tarihi açısından birçok kırılmaya sahne olmuş olup, bu kırılmalar arasında I. Dünya Savaşı, kolonyal sürecin sona ermesi, grip (*influenza*) salgını ve Büyük Buhran'ın öne çıktığı söylenebilir. Öncelikle bölgede yaşanan grip salgını binlerce kişinin yaşamını yitirmesine neden olmuştur. I. Dünya Savaşında Sahraaltı Afrika ülkelerinden lejyonierlerin kullanılması, bölgede iktisadi yaşamı sekteye uğratmış, savaş sonrası terhis edilen askerler ile artan nüfus, bölgede temel geçim ve mamul ürünlerinde ciddi bir arz-talep dengesizliği yaratmış, kaçınılmaz olarak fiyat istikrarsızlıkları ve işsizlik olgusu yaratmıştır. Ayrıca ikinci çeyreğin başlarında yaşanan Büyük Buhran kaçınılmaz olarak bölgeyi de etkilemiştir. Koloni memurluğu yapan bölge insanlarının siyaset konusunda eğitilip, iktisat ve ekonomi yönetimi açısından eğitilmemesi dekolonizasyon sürecinde siyasetten anlayan, fakat ekonomi yönetimi konusunda fikir sahibi olmayan bir elit siyasa yaratmıştır. Ayrıca bölgede tarihsel olarak sermaye birikiminin yok denecek kadar az olması, yerli bir girişimci sınıfın oluşmasını engellemiştir. Bu durum ise bölgede kronik bir tasarruf-yatırım açığına neden olmuştur (Austen, 1996: 227). Bu hususlar az gelişmişliğin çözümüne yönelik gerçekleştirilecek çalışmalar ve planlamalar konusunda bölgeyi yine dış dünyaya mahkûm kılmıştır.

Kolonyal dönem bölge gelişme tarihine önemli katkılar yapmış olsa da kolonyal mirasın bölgeye faydadan çok zarar getirdiği bölge gelişme literatürü açısından bir gerçeklik olup; bölgeye katı ve otoriter merkezi yönetim, yozlaşmış bir bürokrasi ve bozulmuş bir sosyoloji miras bırakmıştır. Ağır kolonyal miras, bağımsızlık sonrası bölge siyasetçilerinin kolonyal yönetim biçimine hızla evrilmesine neden olmuştur. Günümüzde dahi bu katı ve otoriter yönetimin izlerini Sahraaltı Afrika siyasetinde görmek mümkündür. Rodney (2013), bölgede var olan az gelişmişliğin kökenlerini Sahraaltı Afrika bölgesinin az gelişmişliğini Avrupa ile girdiği tarihsel ilişkilerde aramak gerekliliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda tarihsel olarak köle ihraç eden ve mal ithal eden bir ekonomik yapının bağımsızlık sonrası gelişmiş ekonomilerle rekabet edebilmesi beklenemez. Bu durumun bariz örneği ise Petrol Krizi sonrası tarımsal üretime dayalı

bölge ekonomilerinin endüstriyel üretime dayalı batılı ekonomilere kıyasla daha fazla etkilenmiş olması olup, Singer-Prebisch tezinin adeta uygulamalı bir örneği olmuştur.

Kolonyal dönem sonrası bölgenin iktisadi performansı “*kronik bir iktisadi büyüme başarısızlığı*” ile özetlenmekle beraber kimi araştırmacılar bu süreci iktisadi büyüme eğilimi ile rant arama eğilimi arasında süregelen bir mücadele olarak ele almaktadır (Jerven, 2010: 128). Bu kronik büyüme başarısızlığı, kaçınılmaz olarak bireylerin iktisadi refahını ve yaşam kalitesini de olumsuz etkilemiştir. Öncelikle gelir açısından ele alındığında, 1820 yılında Avrupalı bir işçi Afrikalı bir işçiden 3 kat daha fazla ücret elde ederken günümüzde bu rakam 20 kat dolaylarına çıkmıştır (Olamosu ve Wynne, 2015). Ayrıca bölge ekonomi ve ticaretinin tarım-doğal kaynak ihracatına dayalı olması ve bölgede doğal kaynakların ve verimli arazilerin homojen dağılmamasının doğal bir sonucu olarak, ülkelerarası gelişmişlik makasının açılmış ve eşitsizliği tetiklemiştir. Bu husus ise kalkınma sürecinin gelir ayağını olumsuz etkilemiştir. İlgili dönemde bölgenin kalkınma sürecinin temel itici gücünü eğitim alanındaki ilerlemeler oluşturmakla beraber, dönemde başlayan sağlık dönüşümü ile başlayan olumlu gelişmeler de kalkınmayı teşvik etmiştir.

Bağımsızlık sonrası 1960-1980 arası uygulanan ithal ikame politikaları, bölgede kamu kesiminin büyümesine ve özel sektörün ekonomideki payının düşmesine neden olmuştur. İthal ikame uygulanacak sektörlerin yanlış seçimi, tarıma dayalı bölge ekonomisini baltalamıştır. Özellikle tarım sektöründen çekilen kaynakların endüstriye aktarılması tarımı geriletmek pahasına endüstrileşmeye çalışmanın tipik bir örneği olmuştur. Özellikle kamu teşebbüslerinin otoriter rejimler tarafından istihdam yaratma kapısı olarak kullanılması hem bu kuruluşlarda istihdam edilen iş gücünün hem de işletmelerin marjinal verimliliğini düşürmüştür. Artan yolsuzluk oranları, kamusal hizmetlerden neredeyse rüşvet vermeksizin yararlanılamamasına yol açmıştır. 1973 yılında başlayan global resesyon, dünyada tüm bölgeleri etkilediği gibi Sahraaltı Afrika bölgesini de etkilemiştir. Arap-İsrail savaşına bağlı olarak petrol arzının kısılması doğal kaynak fakiri olan Sahraaltı Afrika ekonomilerini adeta enkaza çevirmiştir. Petrol girdi

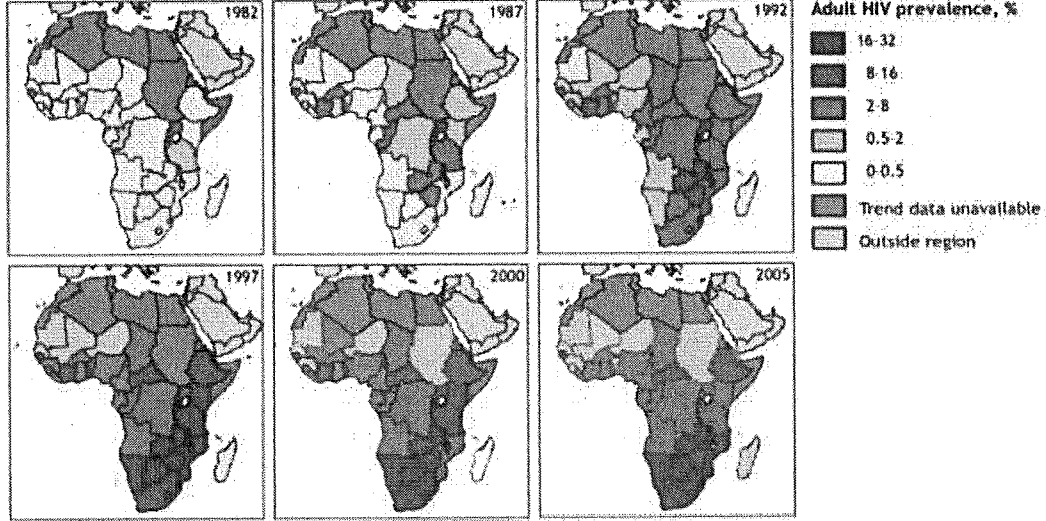
fiyatlarının artışı tarımsal üretim maliyetlerini artırmış, bu durum ise tarımsal ürüne dayalı ihracatı baltalamıştır. Artan ekonomik bunalım, bağımsızlık süreci sonrası henüz oturmamış olan demokratik rejimlerin yerine otokratik rejimlerin baskın gelmesine neden olmuştur. Günümüzde birçok Sahraaltı Afrikalının, bağımsızlık sonrası koloni yönetimlerinin yerini alan yerli elit siyasa ve bunların oluşturduğu otoriter rejimlerin az gelişmişliği yaratan iki temel unsur olarak gördüğünü söylemek abartı olmayacaktır (Oladayo Nathaniel, 2014).

Soğuk savaşın tırmandığı 1980'li yıllarda Sahraaltı Afrika bölgesinin, politik sürece bağlı olarak üç bloğa ayıldığı söylenebilir. Bu üç blok Liberal Batı Bloğu, Sovyet Bloğu ve bu iki gruba dahil olmayan Bağlantısızlar Hareketi olarak üç alt grupta incelenebilir (Sönmezoğlu, 2009). Soğuk savaş sürecinde bölgede yaşanan politik gerilimler, ülkeler arası ve ülke içi gerginliklerin artmasına, siyasiler ve güvenlik bürokrasisi arasında var olan görüş ayrılıkları nedeniyle meşru seçilmiş yönetimlerin askeri darbeler ile yönetimden uzaklaştırılmasına ve siyasal istikrarsızlıkların artmasına neden olmuştur. Özellikle askeri yönetimlerin bölgede yaygınlaşması eğitim, sağlık ve iktisadi yatırımlara ayrılacak kaynaklar askeri harcamalara ve askeri personel sayılarının artırılmasına tahsis edilmiştir.

Diğer taraftan 1980 itibariyle bölgeyi etkisi altına alan ve yaygınlaşan HIV, özellikle modern dönemde birçok Afrikalının ölümüne ve bölgede mevcut kısıtlı kaynakların ve dış yardımların HIV ile mücadele için ayrılmasına neden olmuştur. Öyle ki 2000'li yılların başında yaklaşık 30 milyon Afrikalının HIV'den etkilendiği hesaplanmış olmakla beraber, yılda 3-4 milyon ek insana bulaştığı tahmin edilmektedir. Her ne kadar hastalığın yayılım hızı kontrol altına alınmış olsa da 2013 yılı itibariyle Sahraaltı Afrika Bölgesi, dünya genelinde HIV taşıyan nüfusun %70'ine ev sahipliği yapmakta olup, HIV'e bağlı ölüm sayısının yaklaşık %74'ü bölgede yaşanmaktadır. HIV nedeniyle, ölümler bölgenin yetişmiş insan kaynağını tehdit eden önemli tehlikelerden birisidir (Kharsany ve Karim, 2016: 34).

Şekil 10

1982-2005 Yılları Arası Sahraaltı Afrika Ülkelerinde Yetişkinlerde HIV Görülme Sıklığı

Kaynak: Simms, 2007

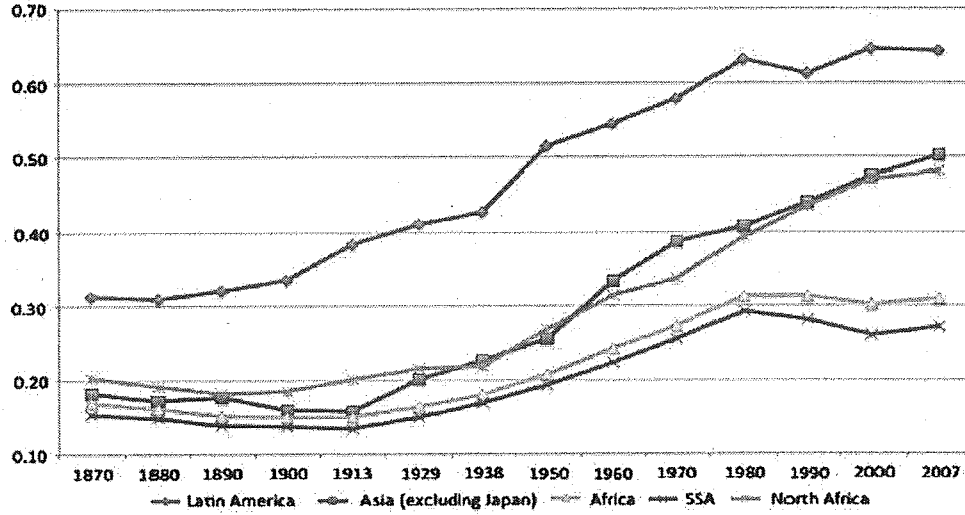
1980 sonrası yükselen neo-liberal iktisat politikaları ve soğuk savaştan liberal-demokrasinin nihai olarak galip çıkması, Sahraaltı Afrika ülkelerinin azgelişmişlik sorununun çözümünde Batı tarzı ekonomik sistemi alternatif olarak öne çıkarmıştır. Özellikle bir kısım Asya ekonomilerinde yakalanan başarılar, bölge ülkelerini neo-liberal setlerini uygulama konusunda cezbetmiştir. Fakat tarihsel olarak yerleşik piyasa düzeninin kurulmamış olduğu, bir diğer ifadeyle serbest piyasa kurumlarının var olmadığı gelişmemiş piyasa yapısı, tarımsal üretim ve ihracatında kısmi uzmanlaşmanın söz konusu olduğu, kısıtlı ihraç ürünü yelpazesi, tasarrufların artırılması adına yoksul kesimin dolaylı vergiler ile vergilendirilmesi, temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin ücretli yapılması, ekonomilerin dış rekabete açılması, fiyat ve faiz kontrollerinin serbest bırakılması gibi politikalar bölge ekonomilerinde yapısal uyum programları ile arzulanan sonuçların aksine, yıkıcı olmuştur. Dönemde özellikle nitelikli işgücünden yoksun bölge ekonomileri nitelikli bilgiye dayalı tarımdan ziyade arazi yoğun tarzda temel tarımlarının üretimi üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda neo-liberal kalkınma girişimleri, bölge ekonomilerini

dış şoklara karşı savunmasız hale getirmiş, yoksul kesim üzerindeki vergi yükünü artırmış ve temel kamu hizmetlerinden yoksun bırakmıştır.

Soğuk savaş dönemi sonrası 1990'lı yıllar boyunca bölgede devam eden etnik ve dinsel çatışmalar, askeri darbeler birçok insanın yaşamını kaybetmesine ve yerinden edilmesine neden olmuştur. Bölge içinde ortaya çıkan göç olgusu, bir yandan iktisadi aktivitelerin azalmasına, yani üretilen katma değer düşüşüne neden olurken, üretilen kısıtlı katma değerden pay alanların sayısını ise artırmıştır. Bölge içinde var olan politik bölünmüşlük, azgelişmişlik olgusuna karşı ortak inisiyatif geliştirilmesine engel olmuştur. Ayrıca dönemde yaşanan kuraklık ve kıtlık kişi başı gıda tüketimini dramatik ölçüde düşürmüştür (Clover, 2003:5). Bölge içinde gıda arzının düşüşü birçok insanın yaşamını yitirmesine yol açmış, ortalama yaşam beklentisini önemli ölçüde düşürmüş, gıda fiyatları artışına bağlı olarak enflasyon oranlarının artmasına ve azgelişmişlik olgusunun yayılmasına neden olmuştur.

Bu süreç 2000'li yıllara değin sürmüş olup, 2000'li yıllara yaklaşıldığında eğitim alanında yavaşlamalar ile insani kalkınma olgusu gelir, sağlık ve eğitim olmak üzere üç ayakta da sekteye uğramıştır. Bu durumu bölge için tarihsel olarak uzatılmış Beşerî Gelişme Endeksi (Grafik 1) kullanmak suretiyle, dünyanın diğer azgelişmiş bölgeleri ile kıyaslama yaparak görmek mümkündür (Prados de la Escosura, 2013:180):

Grafik 1
Tarihsel olarak Uzatılmış İnsani Kalkınma Endeksi

Kaynak: Prados de la Escosura, 2013

Grafik 1’de görüldüğü üzere, 19.yy. sonlarından itibaren bölgeler arası gelişmişlik makası genelde Afrika, özelde ise Sahraaltı Afrika ülkeleri aleyhine açılmaya başlamıştır. Başlangıçtan itibaren kalkınmışlık güzeyi bağlamında benzer bölgelerden negatif ayrışan Sahraaltı Afrika bölgesi, 1980’den itibaren Kuzey Afrika bölgesinin ciddi derecede altında kalmış, 1990 da ise bölge ortalaması ile benzer özelliklere sahip olan kalkınma eğiliminde aşağı yönlü bir kırılma yaşamıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise ekonomik büyümede ılımlı bir toparlanma süreci, özellikle HIV virüsünün yayılmasının baskılanması ve ana itici güç olarak eğitim ile kalkınma sürecinde yukarı yönlü bir eğilim yakalanmış olmasına rağmen, başlangıçta benzer rakamlara sahip olduğu bölgeler ile gelişmişlik farkı hala yüksek boyuttur.

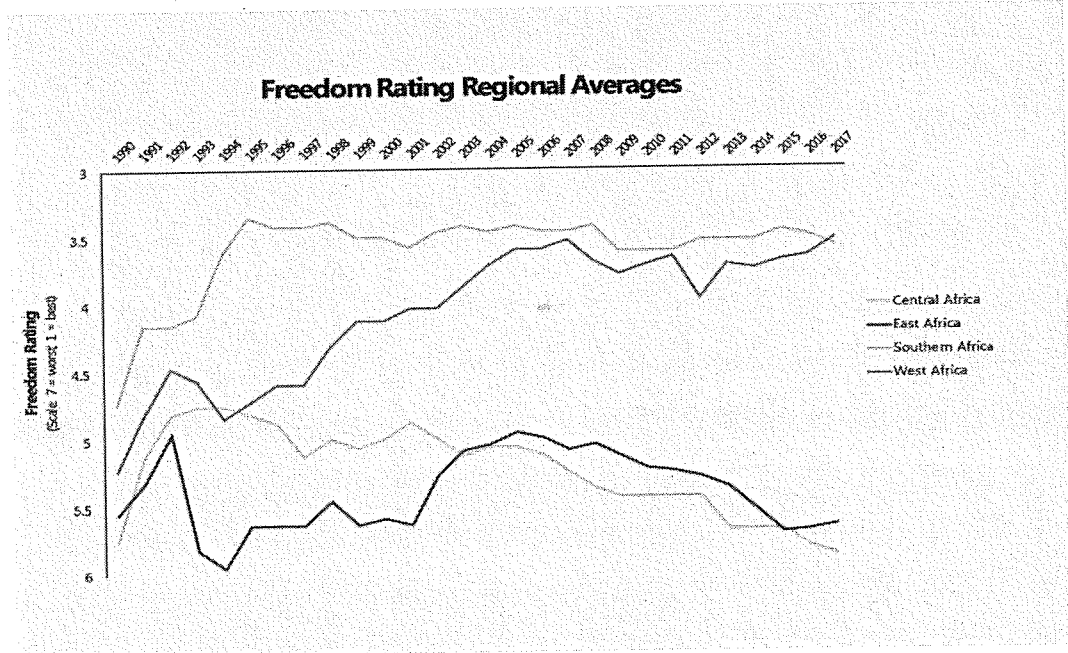
Sahraaltı Afrika bölgesi, tarihsel olarak geniş yüz ölçümüne kıyasla nispeten düşük nüfus yoğunluğuna sahip bir bölge olarak ele alınmaktadır. Nüfus artışının kısıtlı kalmasının birçok nedeni olmakla beraber, en önemli neden olarak kolonyal dönem öncesinde bölgede sürdürülen kitlesel köleleştirme hareketleri gösterilebilir. Özellikle kolonyal dönem öncesi 200 yıllık süreçte genelde Afrika, özelde ise Sahraaltı Afrika

nerdeyse artmamış, hatta bazı bölgelerde nüfus azalışları görülmüştür (Cameron, 1993). Kolonyal dönem ile bölgenin görünümü nüfus açısından değişmekle beraber, kolonyal dönem ile bağımsızlık süreci arasında bölge nüfusu ikiye katlanmış, bağımsızlık sürecinden 2000’li yılların başına kadar geçen sürede ise bir kez daha ikiye katlanmıştır. 2017 yılı itibariyle Sahraaltı Afrika Bölgesi nüfus artış hızı yıllık yaklaşık %2,7 olmakla beraber bu oran dünya genelinde en yüksek nüfus artış oranlarından birisidir (World Bank, 2019). Ayrıca bağımsızlık öncesi dönemde toplam nüfusun ortalama %80’i kırsal alanda yaşarken, 2017 yılı itibariyle şehirlerde yaşayan Sahraaltı Afrikalı sayısı, toplam nüfusun yaklaşık %42,75’ini oluşturmaktadır.

2000’li yıllarda Sahraaltı Afrika ekonomilerinin en can yakıcı sorunlarından bir diğeri ise bölgede yaygın görülen yolsuzluk olgusudur. Son yıllarda Sahraaltı Afrika ülkeleri açısından yolsuzlukla mücadele konusunda teoride önemli adımlar atılmış olsa da yolsuzluğu düşürmeye yönelik çabalar pratikte ne yazık ki karşılık bulamamıştır. 2018 yılı Afrikalı liderler tarafından “*Yolsuzluk ile Mücadele Yılı*” olarak ilan edilmiş, fakat aynı yıl için hesaplanan Yolsuzluk Algı Endeksine göre bölge ülkelerinden yalnızca sekizi 43 üzerinde skor almıştır. Bölgenin Yolsuzluk Algı Endeksi ortalama 32 civarında gerçekleşmiş ve bu bağlamda az gelişmiş bölgeler arasında en düşük endeks ortalaması ile en yüksek yolsuzluk algısına sahip olmuştur (Transparency International, 2019a).

Bölge demokratikleşme bağlamında ele alındığında (Grafik 2); 1990’lı yılların başında Üçüncü Demokrasi dalgası ile, bölgede ciddi ölçüde bir demokratikleşme süreci başlamış olsa da 90’lı yılların ortalarından itibaren bölge içinde kimi ülkelerde demokrasi süreçleri tersine dönmüş ve heterojen bir görünüm ortaya çıkmıştır (Temin, 2018):

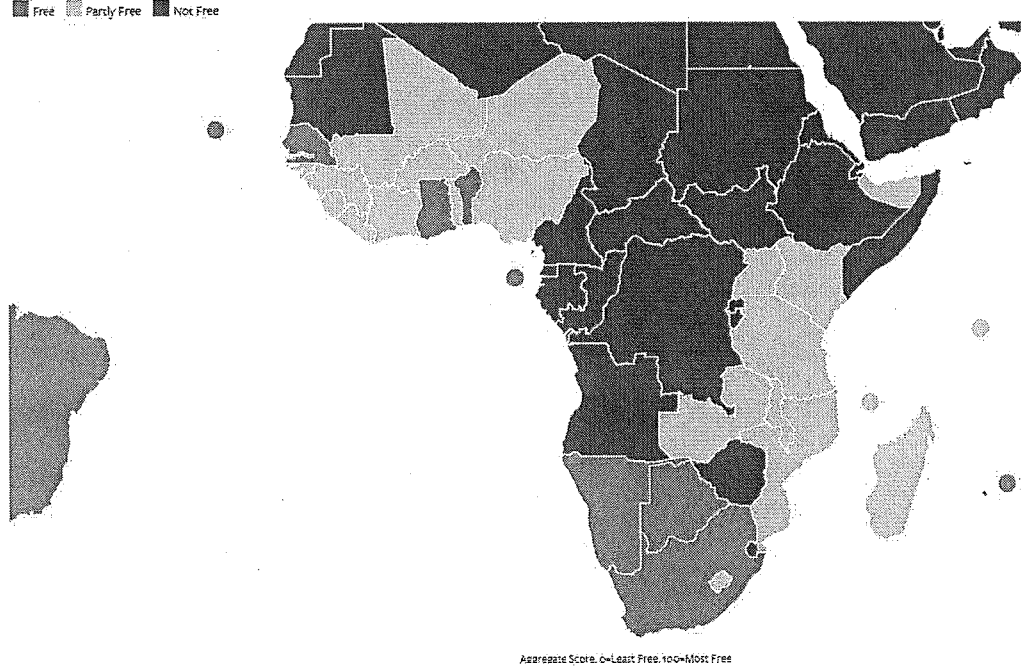
Grafik 2
Sahraaltı Afrika Bölgesinde Tarihsel Olarak Demokrasinin Karşılaştırmalı Seyri

Kaynak: Temin, 2018

Doğu ve Orta Afrika'ya kıyasla Güney ve Batı Afrika'da ılımlı bir demokrasiye yönelim görülse de demokrasi ve özgürlüklerin seviyesi gelişmiş demokrasilerden oldukça uzaktır (Şekil 11). Center for Systemic Peace'in (2019) raporuna göre 1946-2017 dönemi arasında bölgede kayıtlara geçmiş ve veriye ulaşılabilirdiği kadarıyla 152'si başarısız ve 84'ü başarılı olmak üzere toplam 236 askeri darbe girişimi yaşanmış olup, geçen süre içerisinde yıl başına yaklaşık 3 darbe girişimi düşmektedir. Ayrıca birçok ülkede engellenen veya fiil aşamasına gelmeden ifşa edilen darbe hazırlıkları rapor edilmiştir. Bu bağlamda bölgede siyasi istikrar ve kesintisiz bir demokrasi sürecinden bahsetmek neredeyse imkansızdır.

Şekil 11
Sahraaltı Afrika Bölgesinde Demokrasi ve Özgürlük Seviyeleri

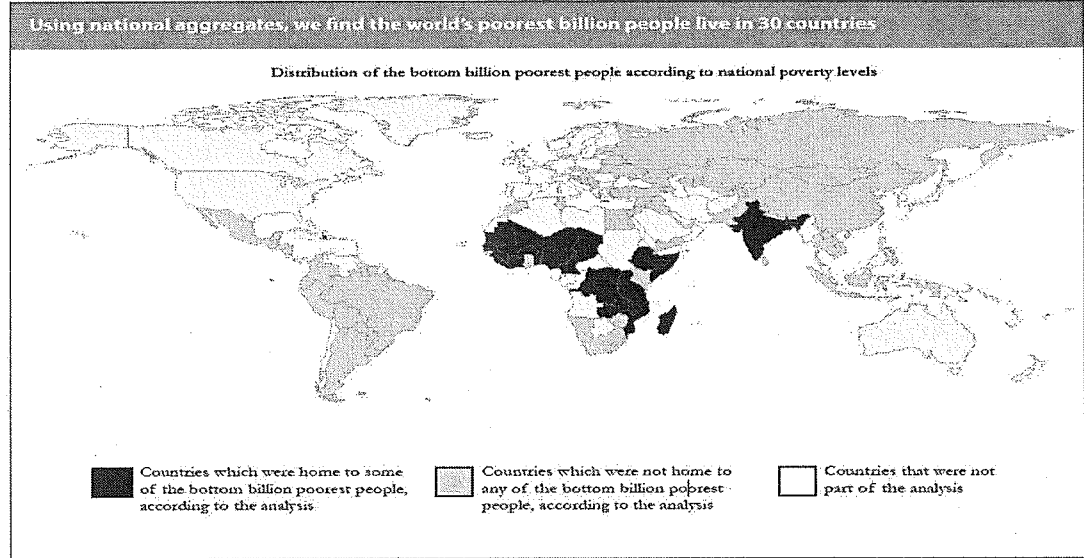
Kaynak: Temin, 2018

Ayrıca bölgede kaynak yetersizliği temel kamu hizmetlerinin sağlanması, alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi gibi hususlarda dış kaynaklara bağımlı bir iktisadi yapı oluşturmuştur. Bu durumun doğal sonucu olarak ülkeler ciddi bir dış borç yükü ile karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar bölge ülkeleri için borç hafifletme operasyonları ve yapılandırma anlaşmaları yapılmış olsa da Sahraaltı Afrika ekonomilerinin borç ödeme kapasitesi artırılmamış, borç servisi her geçen gün artmıştır. Demokratikleşme konusunda ağır aksak ilerleyen süreç, askeri darbeler iç savaşlar, etnik ve dinsel gerilimler, ülkeler arası savaşlar ile az gelişmişliğin faturası daha da ağırlaşmıştır. Yaşanan çalkantılı sürecin iktisadi yaşam ve kalkınma açısından sonuçları ise yıkıcı olmuştur. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi çok uluslu savaşın geçimlik ekonomiyi bile neredeyse yok etme seviyesine getirmesidir. Bu nedenle açlık ve yoksulluğa bağlı olarak salgın hastalıklar, bireylerin suça meyli, can kayıpları artmıştır. İç savaş ve ülkelerarası

savaşlarda verimli-verimsiz arazi ayrımı yapılmadan kara mayınlarının döşenmesi neticesinde tarımsal üretim ciddi derecede düşmüş, birçok sivil yaşamını yitirmiştir

İktisadi ve politik açıdan çalkantılı ve dalgalı bir geçmişe sahip olan Sahraaltı Afrika Ülkelerinin gelişmişlik düzeyleri de kaçınılmaz olarak bu hususlar tarafından doğrudan etkilenmiştir. 2015 yılı itibariyle Sahraaltı Afrika ülkeleri dışında kalan ülkelerin insani kalkınma endeksi ortalama 0,760 iken bölge için bu rakam 0,512'dir. Ayrıca 2015 yılı İnsani kalkınma endeksi sıralamasına göre düşük gelişmişlik sınıfındaki ülkelerin yaklaşık %83'ü Sahraaltı Afrika Ülkelerinden oluşmaktadır. Bölgede Dünya Bankasının 2018 yılı verilerine göre ortalama %8,57 toplam işsizlik oranı, ortalama %15,89 genç işsizlik oranı söz konusudur. 2017 yılı verilerine göre bölgenin yıllık ortalama GSYH büyüme hızı yaklaşık %3,59 olup, bu büyüme oranı bölgede yoksulluğu azaltmaktan çok uzaktır. Bölge "*Çok Boyutlu Yoksulluk*" endeksine göre incelediğinde (Şekil 12), dünya geleninde en yoksul 1 milyar kişiyi tanımlamak için kullanılan "*Dipteki Milyar (Bottom Billion)*" 'ın ulusal yoksulluk ortalamalarına göre yaklaşık %36,4'ü Sahraaltı Afrika bölgesinde yaşamaktadır (Alkire vd., 2013). Ülker'e (2016: 71) göre yoksulluğun azaltılabilmesi adına bölgenin yıllık ortalama %7 büyüme oranını yakalaması önemlidir.

Şekil 12
En Fakir 1 Milyar Kişinin Ülkelere göre Dağılımı

Kaynak: Alkire vd., 2013

Bölgenin kalkınma ve gelişmişlik seyri tarihsel özetlenecek olursa 5 husus göze çarpmakta olup bunlar şöyle sıralanabilir:

- Bölgede insani kalkınma açısından yetersiz olsa da yukarı yönlü dalgalı ve yumuşak bir eğilim söz konusudur.
- Tarihsel olarak bu yukarı doğru yumuşak yönlü eğilim, başlangıçta benzer kalkınmışlık seviyesine sahip ülkelerin çok altında kalmış, hatta Afrika bölgesi içinde dahi eşitsiz heterojen bir durum ortaya çıkmıştır.
- Bölge tarihsel olarak genel olarak bir kronik iktisadi büyüme başarısızlığı ile karşı karşıya olup son zamanlarda gelir açısından ılımlı bir toparlanma söz konusudur.

- Tarihsel olarak kalkınmanın en istikrarlı itici gücü eğitim alanında ilerlemeler olmuştur.
- İktisadi büyüme konusunda yaşanan sendromlara; salgın hastalıklar, sağlık sorunlarına bağlı olarak eğitim alanında yaşanan durgunluklar, siyasal istikrarsızlıklar, iç savaşlar, dış borç servisinin ağırlaşması gibi faktörlerde zaman zaman eşlik etmiştir.

Tüm bu hususlar topluca ele alındığında bölgede kalkınma konusunda tarihsel olarak bir geri kalmışlık olgusu söz konusudur. Gelir cephesinden bakıldığında bölgeyi neredeyse tamamen etkisi altına almış bir yoksulluk olgusu göze çarpmaktadır. Bu durum genelde ülkelerin, özelde ise bireylerin materyal refahını ve tasarruflarını olumsuz etkilemiş, gelir kısmında yaşanan bozulmaların temel uzantıları özellikle eğitim ve sağlık alanında da kendisini göstermiştir. Görüldüğü üzere Sahraaltı Afrika gelişme tarihi kolonyal dönem sonrasında çalkantılı bir seyir izlemiş olmakla beraber, kimi dönemler umut veren iktisadi gelişme ve iyileşme dönemleri akabinde yerini umutsuzluklara bırakmıştır. Bu ilerleme ve duraklamaları, uluslararası kuruluşların raporlarında da görmek mümkündür. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa bölge ekonomilerinde günümüz itibarıyla iktisadi kalkınmanın önünde yolsuzluk, ekonomik büyümede yavaşlama, düşük kişi başı gelir ve adaletsiz gelir dağılımı, demokrasilerin yerleşik hale gelmemiş olması ve sıklıkla yaşanan askeri darbeler, etnik ve dinsel gerilimler, piyasa genişliğinin yetersiz olması, özel sektörün ekonomideki payının düşük olması, alt yapı yatırımlarının yetersizliği, dış borç servisinin yüksek oluşu, cari açık gibi ciddi iktisadi ve politik problemler olsa da bölge ekonomileri bu sorunları aşacak potansiyeli de kendi bünyesinde barındırmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHRAALTI AFRIKA ÜLKELERİNDE İKTİSADİ KALKINMANIN AMPİRİK ANALİZİ

Bu kısımda, Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi kalkınmanın ampirik analizi yapılacak olup, bu kapsamda öncelikle kalkınma iktisadında yöntem seçimine dair sürmekte olan tartışmalar ele alınacaktır. Ardından kalkınma alanında mevcut literatür ele alınacak, teorik çerçeve, veri, model, metodoloji ve ampirik sonuçlar tartışılacaktır. Son olarak uygulamadan elde edilen bulgular çerçevesinde politika önerileri yapılacaktır.

3.1. KALKINMA OLGUSUNUN ANALİZİNDE KULLANILAN YÖNTEMLERE İLİŞKİN BİR TARTIŞMA: RASSALLAŞTIRILMIŞ ALAN DENEYLERİ, EKONOMETRİK ANALİZ VE ANKET YÖNTEMİ

Kalkınma olgusunun ele alınması ve araştırılması noktasında; birinci bölümde de değinildiği üzere, kimi iktisatçılar kalkınma sürecine mikro kalkınma ve makro kalkınma olmak üzere iki farklı bakış açısı getirmişlerdir. Bu bağlamda iktisadi büyüme, dış ticaret, para ve maliye politikaları gibi makro perspektifli analizler makro kalkınma kapsamında incelenirken, mikro finans, eğitim, sağlık ve diğer sosyal programlar gibi mikro perspektifli analizler ise mikro kalkınma kapsamında incelenmektedir. Gerek mikro gerek ise makro kalkınma yaklaşımı azgelişmiş ülkelerde ki yaşam standartlarını yükselme amacıyla uzlaşırken metodolojik bağlamda ilk dönemlerde ciddi bir ayrışma söz konusudur. Mikro kalkınma paradigmasına göre azgelişmişlik sorununa yönelik olarak dizayn edilen politikalar, “*Rassallaştırılmış Saha Araştırmaları*” ‘na göre oluşturulması

gerekirken makro kalkınma paradigması daha çok çok ülkeli ampirik analiz sonuçlarına dayalı politika önerileri sunmaktadır (Rodrik, 2008: 1-3). Bu bağlamda Duflo vd. (2006) ve Banerjee (2007) kalkınma sürecini destekleyen unsurların ortaya çıkarılması ve az gelişmişliğin kökenlerinin irdelenmesinde rassal deneylerin çok daha güçlü ve tutarlı kanıtlar sağladığını, bu bağlamda ekonometrik analizlere dayalı yöntemlerle elde edilen kanıtların görece olarak zayıf ve güvenilirlik oranının düşük olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda kalkınma sürecine giriş, ancak rassal deneylerden elde edilen güçlü kanıtlara dayalı olarak geliştirilmiş politikalar ile mümkündür. Rodrik (2008: 5) ise rassal deneylerin beklendiği ve iddia edildiği üzere güçlü kanıtlar sağlamadığına vurgu yapmaktadır.

Rassal deney uygulaması şöyle örneklendirilebilir. Sahraaltı Afrika ülkelerinde sıtma hastalığının engellenmesinde hayati öneme sahip olan ve böcekleri uzat tutma-öldürme amacıyla ilaçlarla güçlendirilmiş olan cibinlik³² dağıtımının ücretli mi yoksa belirli bir ücret karşılığında mı yapılması gerektiği konusu kalkınma literatüründe uzunca tartışılmış bir konudur. Bu konuda Teklehaimanot vd. (2007), evrensel düzeyde sıtma gibi böcekler yoluyla bulaşan hastalıklara karşı mücadele de kesin başarı sağlanabilmesi adına bu cibinliklerin ücretsiz bir şekilde dağıtılması gerektiğini savunmuştur. Diğer taraftan karşıt görüşteki araştırmacılar ise ücretsiz dağıtım politikasının maliyetli bir politika olduğunu ve sürdürülebilir olmadığını savunmaktadır (Over, 2008). Bu durumun Rassallaştırılmış Alan Deneyi yöntemi ile araştırılması Cohen ve Dupas (2010) tarafından Kenya’da gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 20 adet kadın doğum kliniği rastgele dörderli gruplara bölünmüş olup, bunlardan rastgele seçilen dört tanesinde tek bir cibinlik 0-0,60 dolar arası değişen ücretlerle satışa sunulmuş olup, son grup ise kontrol grubu olarak tutulmuştur. Çalışma sonuçlarına göre cibinliklerin ücretli satışı, cibinlik kullanım

³² İngilizce de “insecticide-treated bed nets” ifadesine karşılık gelmektedir.

oranlarını düşürmüştür. Bu bağlamda cibinliklerin ücretsiz dağıtımının sıtma gibi böcekler vasıtası ile bulaşan hastalıklarla mücadele de daha etkin bir politika olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Makro Kalkınma yaklaşımının bir uzantısı olarak kalkınma analizlerinde yaygın olarak kullanılmakta olan bir diğer yöntem ise ekonometrik analiz yöntemidir. Ekonometrik analiz yöntemi tümden gelimci yaklaşıma yönlendirmesi, varsayımlar, soyutlamalar ile mekanikleştirilmesi nedeniyle hem iktisat hem de kalkınma iktisadı alanında birçok eleştiriye maruz kalmaktadır. Özellikle ekonometrik analiz yönteminin modelleme aşamasında ciddi bir kısıtlama ve soyutlamaya gittiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum ise kalkınma gibi iktisadi, politik ve sosyolojik yönleri olan bir alanda yapılan analizlerin genel konusunda ne kadar bilgi verici olacağı noktasında tartışmalara yok açmaktadır.

Kısıtlama ve soyutlamalar her ne kadar bütünün önemli detaylarını yok etme sanatı gibi görünse de genel hakkında küçükte olsa izlenim edinebilmek için eleştiriye açık olmakla beraber iktisat alanındaki alternatifler olarak öne çıkmaktadır. Bu husus ünlü meteoroloji uzmanı Dave Fultz'un "*bulaşık leğeni*" deneyi ile açıklanabilir. Fultz, dünyada oluşan sıcak ve soğuk hava akımlarının hareketlerini incelemek adına döner bir mekanizma üzerine bir bulaşık leğenine su doldurmuş ve ortasına ise kutupları temsilen bir buz kutusu yerleştirmiştir. Sıcak ve soğuk hava hareketlerini temsilen farklı renkteki boyları döner vaziyetteki suya damlatmış, hareketlerini gözlemlemiştir. Bilim çevreleri Fultz'un bu deneyini dünyayı bir bulaşık leğeni ve kutupları da bir buz kutusuna indirgemesi nedeniyle ciddiyetsiz ve laubali bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. Ayrıca dünyanın ve kutupların şeklinin kullanılan materyallerle uyumlu olmaması gibi eleştirilerde yapılmıştır. Fakat meteoroloji alanında yaşanan ilerlemelerle, Fultz'un elde ettiği sonuçların sıcak ve soğuk hava hareketleri ile büyük ölçüde uyumlu olduğu ispat edilmiştir. Ekonometrik analiz yöntemi, kısıtlama ve soyutlamalar ile kalkınma ve gelişme gibi çok boyutlu bir kavramı dar bir modele indirgemektedir. Fakat bu yöntemin,

bütünün geneli hakkında küçükte olsa bilgi vereceği su götürmez bir gerçektir. Bu bağlamda Hayek'in de ifade etmiş olduğu gibi teori ve matematik bir koşucunun iki bacağı gibidir. İkisinden birisi eksik kaldığında koşucuların yaşayacağı sıkıntının iktisat alanındaki araştırmalarda da geçerli olabileceği söylenebilir.

Kalkınma araştırmalarında kullanılan bir diğer yöntem ise anket araştırmalarıdır. Anket yönteminde özellikle ucu açık sorular, rassal saha deneyleri ve ekonometrik analizden farklı olarak, problemin odak noktasındaki insanların gözünden çözüm yöntemleri ve önerilerinin elde edilebilmesi adına daha avantajlıdır. Ayrıca bireylerin araştırma sorusuna dair bilgi düzeyi ile ilgili çıkarsamalar da anket yöntemi ile kolayca elde edilebilmektedir.

Bu noktada irdelenmesi gereken konu, Sahraaltı Afrika bölgesi için hangi analiz yönteminin tercih edileceği konusudur. Çalışılan alan Sahraaltı Afrika bölgesi gibi fiziksel olarak büyük ve kendi içerisinde birçok fraksiyon barındıran bir bölge olması gibi hususlar, kalkınma konusunda bölgede anket ve rassal saha deneyleri yapmayı zorlaştırmakta ve bu çalışmanın zaman kısıtları ile ne yazık ki uyuşmamaktadır. Ayrıca gerek rassal deneylerin gerek ise ankete dayalı bir ölçüm yönteminin gerektirdiği zaman, devasa maddi kaynak ihtiyacı, personel sayısı, personellerin güvenliği gibi kısıtlar ele alındığında, özellikle Sahraaltı Afrika gibi geniş coğrafyalarda bu yöntemi kullanılabilir olmaktan çıkarmaktadır. Özellikle bazı ülkelerde güvenlik nedeniyle Dünya Bankası gibi kurumların dahi ofis açamadığı düşünüldüğünde, bu yöntemlerin bölge için henüz uygulanabilir olmadığı söylenebilir.

Ayrıca dar bir bölge için yapılacak sonuçların tümünden gelimci bir yaklaşımla bölgenin tümü için genelleştirilmesi ise hâkim iktisadın bugüne kadar az gelişmişlik sorununu çözmek bir yana, azaltma noktasında dahi kısır kalan literatürüne katkı yapmaktan öteye gitmeyeceği aşikârdır. Bu nedenle bölge geneli için kalkınma sürecinin analizi ve politika önerileri konusunda her ne kadar ciddi eleştirilere maruz kalsa da

ekonometrik analiz alternatifi öne çıkmaktadır. Bu bağlamda yapılacak olan modellemenin kısıtlayıcı yönünün kontrol altında tutulabilmesi adına analizin içsel ve dışsal tutarlılığının teoriye uygun olması noktasında bazı tedbirler alınmıştır.

Kalkınma olgusunun birçok husustan etkilenen bir süreç olması nedeniyle kurulan modellemeler genellikle ciddi bir içsellik ve ihmal edilmiş değişken sapması içermektedir. Özellikle zaman içinde değişmeyen, bölgesel gözlemlenemeyen faktörler hesaba katıldığında ihmal edilmiş değişken sapması ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Bu bağlamda analizde kullanılan olan panel veri analizi yöntemleri en azından geniş bir analiz imkânı sunması, geri planda yatan koşulların kısmen kontrol edilebilmesi noktasında avantaj sağlamaktadır. Ayrıca seçilen ekonometrik testlerin var olabilecek bir içsellik sorununa çözüm getiriyor olmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda literatürde mevcut var olan kaygılar göz önünde bulundurularak, bu noktada ekonometrik analizlerin yumuşak karnını oluşturan zayıf içsel tutarlılığın kontrol altında tutulmasına dikkat edilmiştir. Diğer taraftan ekonometrik analizlerden elde edilen sonuçların politika önermeleri ve genel hakkında anketler ve rassal saha deneylerine göre daha bilgi verici olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum ise çalışmanın dışsal tutarlılık yönünü güçlü kılacaktır (Rodrik, 2008; Krugman, 1994).

3.2. LİTERATÜR TARAMASI

Kalkınma ve kalkınma sürecinin belirleyicileri alanında yapılan çalışmalardan öne çıkanlar Tablo 6 ve 7’de sunulmuştur. Afrika kıtasında azgelişmişlik sorunu ile ilgili uluslararası literatür incelendiğinde, analizde kullanılan değişken setinin seçilmesi bağlamında çalışmaların 3 başlığa ayrıldığı söylenebilir. Birinci kısım çalışmalar, bölgedeki iktisadi büyüme ve gelişme sorununu, düşük kurumsal kalite, içe kapalı ekonomi, rant arayışlı faaliyetler, yolsuzluk, devletin piyasalara müdahalesine bağlamıştır (Barro ve Lee, 1993; Mauro, 1995; Sachs ve Warner, 1997). İkinci kısım çalışmalar ise bu sorunu kalkınma ve gelişme için gerekli olan meşru devlet otoritesi, sosyal sermaye

eksikliği, etnik farklılıkların yarattığı istikrarsızlıklar gibi temel koşullara bağlamaktadır (Easterly ve Levine, 1997; Englebert, 2000). Üçüncü kısım çalışmalar ise Acemoğlu vd. (2001) katkılarıyla oluşmuş alan olup, bölgedeki azgelişmişliği köleleştirme ve kolonileştirme gibi tarihsel kökenlerle beraber coğrafya gibi değiştirilemez olgulara bağlamaktadır (Jerven, 2010: 129-130).

Ayrıca yapılan çalışmaları kalkınma sürecini ele alış biçimi bağlamında iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup çalışmalar gelir odaklı bir yaklaşıma sahip olup, bu bağlamda kalkınma sürecinin temel göstergesi olarak ülkelerin veya kişilerin gelirinde yaşanan artışlar kullanılmıştır. Gelir odaklı yaklaşıma sahip çalışmalar niceliksel olarak değerlendirildiğinde bu alanda bir hayli fazla çalışma olduğu göze çarpmaktadır. Gelir odaklı çalışmalar yöntemsel bağlamda ele alındığında ise çalışmaların ezici çoğunluğunu çok ülkeli örneklem kullanan, yani panel veri analizi yöntemini benimseyen çalışmaların oluşturduğu görülmektedir. Fakat kullanılan yöntemlerin, panel veri analizinde sıklıkla karşılaşılan yatay kesit bağımlılık olgusunu göz ardı ettiği görülmektedir. Ayrıca kalkınma ile ilgili çalışmalarda karşılaşılabilen içsellik sorununu kontrol altında tutabilmek için Genelleştirilmiş Momentler yöntemi, enstrümantal değişken yöntemi gibi uygulamalar göze çarpmaktadır. Fakat bu yöntemlerde benzer biçimde yatay kesit bağımlılığı dikkate almamaktadır.

Tablo 6
Gelir Odaklı Yaklaşım Sahip Çalışmalar

Yazar(lar)	Örneklem-Dönem	Yöntem	Bağımlı Değişken	Sonuç
Barro ve Lee (1993)	116 Ülke, 1965-1985	İlişkisiz Denklemler Regresyonu ve 3 Aşamalı En Küçük Kareler (EKK)	Kişi Başı Reel Gelir Büyüme Hızı	Okullaşma Oranları(K) Yaşam Beklentisi (+) Kamu Harcamaları (-) İç yatırımlar (+) Doğurganlık Oranları(K) Ticaret Hadleri (*) Karaborsa Primi (-) Politik Özgürlükler (-) Sivil Özgürlükler (+)
Mauro (1995)	68 Ülke, 1960-1985	EKK	Kişi Başı Reel Gelir	Eğitim (K) Kamu Harcamaları (-) Askeri Darbeler(K) Suikastlar (-) Yolsuzluk (-) Bürokratik Etkinlik(K) Yatırım (+) Politik İstikrarsızlık (+)
Fosu (1996)	55 Ülke, 1970-1986	Regresyon Analizi	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla Büyüme Hızı	Dış Borç Servisi (*) İşgücü Büyüme Hızı (*) Sabit Sermaye Oluşumu (+) Ticari Mal İhracatı (+)
Fosu (1999)	35 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1980-1990	EKK	Çıktı Büyüme Hızı	Dış Borç Servisi (-) İşgücü Büyüme Hızı (*) Sabit Sermaye Oluşumu (K) Ticari Mal İhracatı (+)
Sachs ve Warner (1997)	84 Ülke, 1965-1990	Regresyon Analizi	Satın Alma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	Ticari Açıklık (+) Coğrafi Koşullar (-) İklim (-) Hükümet Tasarrufları (+) Ulusal Tasarruflar (*) Kurumsal Kalite (+) Doğal Kaynak İhracatı (-) Enflasyon (*) Yaşam Beklentisi (+) Etnik Farklılıklar (*)
Easterly ve Levine (1997)	Petrol Zengini Körfez Ülkeleri, 1960-1980	EKK	Kişi Başı Reel Gelir	Okullaşma (+) Etnik Farklılıklar (-) Finansal Derinleşme (+) Karaborsa Primi (-)
Ranis ve Stewart (2000)	76 Gelişmekte Olan Ülke, 1960-1992	EKK	Ekonomik Büyüme	Yaşam Beklentisi (+) Erişkin Okur-Yazarlık Oranı (+) İç Yatırımlar (+)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Tablo 6

Devamı

Englebert (2000)	32 Afrika Ülkesi 1985- 1995	EKK	Ekonomik Büyüme Hızı	İyi Yönetişim (+) Kamu Harcamaları (-) Yatırımlar (+) Hukukun Üstünlüğü (+) Sivil Savaşlar (-)
Collier (2000)	94 Ülke, 1990-1960	Regresyon Analizi	Kişi Başı Gelir	Etnik Farklılıklar (-) Demokrasi (+)
Acemoğlu vd. (2001)	64 Ülke, 1995	EKK	Kişi Başı Gelir	Kamulaştırma Riskine Karşı Koruma (+) Koloni Geçmişi(K) Avrupalı Yerleşimci Ölüm Oranları (-)
Gyimah- Brempong (2001)	21 Afrika Ülkesi, 1993- 1999	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM)	Reel Gelir Büyüme Hızı	Kamu Harcamaları (-) Yolsuzluk (+) Okullaşma (+) İhracat (+)
Röller ve Waverman (2001)	21 OECD Ülkesi, 1970- 1990	GMM	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Reel Sermaye Stoku (+) Toplam İş Gücü (+) Reel Telekom Yatırımları (+) Kamu Açığı (-) Kişi Başı Telekom Ana Hattı Uzunluğu (+)
Rioja ve Valev (2004)	74 Ülke, 1961-1995	GMM	Kişi Başı Reel Gelir	Özel Krediler (+) Başlangıç Kişi Başı Gelir (*) Kamu Büyüklüğü (-) Ticari Açıklık (*) Enflasyon (-) Okullaşma (*) Karaborsa Primi (*)
Mobarak (2005)	64 Ülke, 1966-1992	Üç Aşamalı EKK	Kişi Başı Gelir	Demokrasi (-) Başlangıç Kişi Başı Gelir (-) Ticaretin Ekonomideki Payı (+) Enflasyon (-) Gini (+) Özel Sektör Kredileri (-) Dış Savaşlar (-) Hükümet Karşısı Protestolar (*) Okullaşma (K) Karaborsa Primi (*) Coğrafya(K)
Brown ve Lall (2006)	163 Ülke, 1979-2004	Regresyon Analizi	Kişi Başı Reel Gelir	Ortalama Aylık Yağış (-) Savaşlar (-)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Tablo 6
Devamı

Fayissa vd. (2008)	42 Afrika Ülkesi, 1995- 2004	Sabit ve Rassal Etkiler Modeli	Kişi Başı Reel Gelir	Turizm Gelirleri (+) Sabit Sermaye Yatırımları (K) Ekonomik Özgürlük (-) Okullaşma Oranı (+) Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (*) Ticaret Hadleri (*) Hane Halkı Tüketim Harcamaları (+)
Gries vd. (2009)	16 Sahraaltı Afrika Ülkesi	Hsiao-Granger Nedensellik Testi	Ekonomik Büyüme	Ticari Açıklık- (K) Finansal Gelişme (K)
Balioune- Lutz (2009)	39 Afrika Ülkesi, 1975- 2000	Sabit-Rassal Etkiler Modeli	Satın Alma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Kişi Başı Gelir	Sosyal Sermaye (K) Ticari Açıklık (K) Mülkiyet Hakları (*) Sivil Özgürlükler (-) Okur-yazarlık (+)
Calderon ve Serven (2010)	97 Ülke, 1960-2005	Sistem GMM	Kişi Başı Gelir	Kamu Borç Yükü (-) Kurumsal Kalite (*) Ticari Şoklar (+)
Akinboade ve Brammoh (2010)	Güney Afrika, 1980-2005	Granger Nedensellik Testi	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Turizm Gelirleri → GDP İhracat → GDP Reel Döviz Kuru → GDP İşçi Döviz (+) Okullaşma Oranı (+) Sabit Sermaye Yatırımları (+) Yabancı Yardımlar (+) Doğrudan Yabancı Yatırımlar (*) Yabancı Portföy Yatırımları (-) Ticaret Hadleri (+) Ekonomik Özgürlük (+)
Fayissa ve Nsiah (2010)	36 Afrika Ülkesi, 1980- 2004	GMM	Kişi Başı Reel Gelir	
Narayan vd. (2011)	30 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1972-2001	Granger Nedensellik Testi	Ekonomik Büyüme	Demokrasi (K)
Gyimah- Brempong (2011)	52 Afrika Ülkesi, 1960- 2010	İlişkisiz Denklemler Yöntemi	Kişi Başı Reel Gelir	Okullaşma (+) Kamu Harcamaları (-) Yatırımlar (+) Yabancı Yardımlar (+) Kamu Etkinliği (+)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Tablo 6
Devamı

Bosker ve Garretsen (2012)	Sahraaltı Afrika Ülkeleri, 1993-2009	Havuzlanmış EKK	İşçi Başı Gelir	Piyasalara Erişim (+) Demokrasi (*) Kentleşme (*) Petrol Gelirleri (+) İç Savaş (-) İç Çatışmalar (*) Tarımın Ekonomideki Payı (-) Çalışan Nüfus Yoğunluğu (*) İlkokullaşma Oranı (*)
Law vd. (2013)	60 Ülke, 1990-2008 ve 1996-2008.	Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi	Kişi Başı Reel Gelir	ICRG → GDP WGI → GDP
Michalopoulos ve Papaioannou (2013)	Tam Data Bilgisi Verilmemiş	EKK ve Sabit Etkiler	İktisadi Aktiviteler	Yerel Etnik Kurumlar (+) Hukukun Üstünlüğü (+) Kişi Başı Gelir (+) Kolonyal Dönem Öncesi Kurumlar (+)
Bezemer vd. (2014)	43 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1950-2008	EKK ve İki Aşamalı EKK	Ekonomik Büyüme	Kölelik (-)
Masaki ve Walle (2014)	43 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1982-2012	Havuzlanmış EKK, Sabit-Rassal Etkiler	Kişi Başı Reel Gelir Büyüme Oranı	Demokrasi (+) Demokrasi Süresi (-) Kişi Başı Reel Gelir (+) Enflasyon Oranı (-) Doğrudan Yabancı Yatırımlar (+) Ticaret Hadleri (*) Yaşam Beklentisi (+) Ticari Açıklık (+) Kamu Harcamaları (-) Politik Çatışmalar (-) Doğal Kaynak Zenginliği (*) Coğrafya (+) İklim (*) Etnik Fraksiyon (*)
Ahmed (2016)	30 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1976-2010	EKK ve Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM)	Kişi Başı Reel Gelir	Yatırım Oranları (+) Kurumsal Kalite (-) Enflasyon (-) Kamu Harcamaları (+) Ticari Açıklık (+)
Adams vd. (2016)	16 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1971-2013	GMM	Ekonomik Büyüme	Enerji Tüketimi (+) Demokrasi (+) Sabit Sermaye Yatırımları (+)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Tablo 6
Devamı

Akobeng (2016)	41 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 1981-2010	İki Aşamalı EKK ve Enstrümantal Değişken Metodu	Yoksulluk ve Gelir Dağılımı	Demokrasi (-) İşçi Döviz (-) Ortalama Hane Halkı Geliri (-)
Bennett vd. (2017)	60 Ülke, Farklı Zaman Periyodları	İki Aşamalı EKK	Ekonomik Büyüme	Ekonomik Özgürlük (+) Etnik-Dilsel Fraksiyon (-) Piyasalara Uzaklık (*) Kıyı (*) Sıtma (-)
Ahlerup vd. (2017)	192 Sahraaltı Afrika Bölgesi	EKK ve Enstrümantal Değişken Metodu	Bölgesel Gelir	Madencilik (+)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Diğer taraftan insan odaklı yaklaşımı benimseyen çalışmalar irdelendiğinde; insan odaklı yaklaşımın kökenleri yaklaşık yarım asırlık olmasına rağmen, bu yaklaşımdan hareketle ampirik çalışmaların 2000'li yıllardan itibaren artmaya başladığı gözlenmektedir. Bu bağlamda gelir odaklı yaklaşıma kıyasla daha kısıtlı ve dar bir literatürün varlığı göze çarpmaktadır. Özellikle Sahraaltı Afrika bölgesine yönelik çalışmaların sayısının ise çok kısıtlı olduğu görülmektedir. İlgili çalışmalar bağımlı değişken olarak İnsani gelişme endeksi, Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi ve bunların yaşam beklentisi gibi alt bileşenlerini kullanmışlardır. Ayrıca; yöntemsel bağlamda genel olarak panel veri analizi yöntemleri benimsenmiş olup, gelir odaklı yaklaşıma sahip literatürde olduğu gibi bu noktada da yatay kesit bağımlılık olgusu ihmal edilmiştir. Ayrıca açıklayıcı değişken seti olarak iktisadi, teknolojik ve demografik değişkenler kullanılmış iken, özellikle ilgili ülkelerin politik kurumlarını temsilen demokrasi, çatışmasızlık-barış gibi değişkenlerin ihmal edildiği göze çarpmaktadır.

Tablo 7
İnsan Odaklı Yaklaşım Sahip Çalışmalar

Yazar(lar)	Örneklem-Dönem	Yöntem	Bağımlı Değişken	Sonuç
Ranis ve Stewart (2000)	76 Gelişmekte Olan Ülke, 1960-1992	En Küçük Kareler (EKK)	Yaşam Beklentisi	Sağlık ve Eğitim Harcamaları (+) Kadın Okullaşma Oranı (+) Ekonomik Büyüme (+)
Njoh (2003)	40 Sahraaltı Afrika Ülkesi,	Pearson Korelasyon Analizi	İnsani Gelişme Endeksi	Kentleşme (+)
Vollmer ve Ziegler (2009)	1970-2003	Uygulanabilir-Genelleştirilmiş En Küçük Kareler	Yaşam Beklentisi	Demokrasi (+) Gelir Dağılımı Adaletsizliği (*) Kişi Başı Gelir (+) Okur-Yazarlık (+) Ayrışma (-) Savaşlar (-)
Akachi ve Canning (2010)	39 Gelişmekte Olan Ülke, 1961-1985	EKK	Bebek Ölüm Oranları	Kişi Başı Kalori Tüketimi (-) Kişi Başı Protein Tüketimi (-)
Ouedraogo (2013)	15 Gelişmekte Olan Ülke, 1988-2008	Fully Modified EKK, Dinamik EKK	İnsani Gelişme Endeksi	Elektrik Tüketimi (+)
Asongu ve Le Roux (2017)	49 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 2000-2012	Enstrümantal Değişkenli Tobit Regresyonu	Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi	Bilgi ve İletişim Teknolojileri (+) Yabancı Yardımlar (-) Doğrudan Yabancı Yatırımlar (+) İşçi Dövizisi (*) İlk Okullaşma Oranı (+) Kişi Başı Gelir Artışı (*)
Asongu vd. (2017)	44 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 2000-2012	GMM	Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi	Bilgi ve İletişim Teknolojileri (*) Çevre Kirliliği (*) Eğitim (+) Doğrudan Yabancı Yatırımlar (+) Yabancı Yatırımlar (*) Krediler (+)
Asongu ve Nwachukwu (2018)	49 Sahraaltı Afrika Ülkesi, 2000-2012	Sabit Etkiler Modeli	Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi	Cep Telefonu Kullanımı (-) Eğitim Kalitesi (*) Bilgi Teknolojileri-Eğitim Etkileşimi (+) Kişi Başı Reel Gelir (+) Yurtiçi Krediler (+) Doğrudan Yabancı Yatırımlar (+) İşçi Dövizisi (+)

*=İlişki Yok, K: Karışık Sonuçlar, →: Tek Yönlü Nedensellik, +: Pozitif İlişki, -: Negatif İlişki

Bu çalışmada 17 Sahraaltı Afrika Ülkesinde 1990-2016 dönemi için kalkınma sürecinin iktisadi ve politik belirleyicileri, insan odaklı yaklaşımla yatay kesit bağımlılığı dikkate alan dinamik panel veri analizi yöntemleri ile araştırılmıştır. Bu yönüyle çalışma, birinci, ikinci ve üçüncü kuşak çalışmalar arasında yeni bir sentez niteliğindedir. Bir diğer ifadeyle çalışma “Mikro Kalkınma” ve “Makro Kalkınma” yaklaşımları arasında zihinsel bir uzlaşma niteliğinde olacak olup hem ileri kalkınma teorisi hem de yeni kalkınma teorisinin sahip olduğu kaygıları göz önünde bulunduracaktır. Literatür taramasında da görüldüğü üzere, Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi göstergelerin yanı sıra demokrasi, barış gibi politik kurumların kalkınma sürecindeki etkisini irdeleyen çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu bağlamda çalışma literatüre aşağıda anılan yönlerden özgün katkı yaparak var olan boşluğu doldurmaya yardımcı olmayı hedeflemektedir:

- Öncelikle Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi ve politik göstergelerin kalkınma üzerindeki etkisinin insan odaklı yaklaşım ile irdelenmesi biçiminde bir modelleme, literatür araştırmasında görüldüğü kadarıyla daha önce benimsenmemiştir. Bu bağlamda özellikle Sahraaltı Afrika ülkelerinde son yıllarda meydana gelen demokratikleşme hareketlerinin, çatışmasızlığı teşvik ve istikrarın yaygınlaştırılması gibi hareketlerin ilgili ülkelerde politik kurumların kalkınma üzerindeki etkisini irdelemek adına önemli olup, bu alanda literatürde yalnızca 1 çalışmaya rastlanılmıştır. İlgili çalışma Vollmer ve Ziegler (2009) tarafından gerçekleştirilmiş olup demokrasi ve savaşların kalkınma süreci üzerine etkisini irdelemektedir. Bu bağlamda ilgili alanda ciddi bir boşluk olduğu göze çarpmaktadır.
- Çalışmada yatay kesit bağımlılığı dikkate alan panel veri yöntemlerinin seçilmesi, sapmalı tahminleri önleyerek bu alanda literatürde daha önce ulaşılmış olan sonuçların geçerliliğini bir kez daha sınamaya katkı yapacak ve daha güvenilir bulgular elde etmeye olanak sağlayacaktır.

- Çalışmada insan odaklı yaklaşımın yanı sıra, gelir odaklı yaklaşım da sınanmış olup, ilgili ülkelerde demokrasi, yatırımlar, çatışmasızlık, yabancı sermaye yatırımlarının etkisinin yalnızca gelir mi yoksa sağlık ve eğitim gibi beşerî sermaye kanalları üzerinden mi ortaya çıktığı irdelenmiştir. Bu yönüyle çalışma her iki yaklaşımın karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadır.
- Son olarak, iktisadi ve politik göstergelerin yanı sıra zamana bağlı olarak değişmeyen iklim, coğrafya, kolonyal miras gibi etkenlerin iktisadi kalkınma üzerine etkisi hem gelir odaklı hem insan odaklı yaklaşım ile yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan yöntemler ile irdelenmiştir. Bu bağlamda özellikle yatay-kesit bağımlılık, bu alanda daha önce yapılan çalışmalarda göz ardı edilmiş olup, aynı zamanda ilgili çalışmalardan elde edilen bulguların geçerliliği de böylece tekrar test edilmiş olacaktır.

3.3. TEORİK ÇERÇEVE, VERİ, YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

Bu kısımda Sahraaltı Afrika ülkelerinde kalkınma sürecinin belirleyicilerine dair teorik çerçeve oluşturulacak, kullanılan veri ve ampirik yöntem özetlenecektir. Ayrıca analiz kapsamında elde edilen bulgular raporlanacaktır.

3.3.1. Teorik Çerçeve

3.3.1.1. Demokrasi

Demokrasi ve ekonomik kalkınma ilişkisi, demokrasinin-ekonomik büyüme ilişkisi üzerine geliştirilen üç yaklaşım kapsamında açıklanabilecek olup bunlar; Çatışma Yaklaşımı, Bağdaşma Yaklaşımı ve Şüpheli Yaklaşımdır. Çatışma yaklaşımının kökeninde Lipset (1959) tarafından öne sürülen demokratikleşmenin ön koşulunun iktisadi büyüme olduğu biçimindeki “*Lipset Hipotezi*” vardır. Lipset hipotezinden

hareketle Huntington ve bir grup araştırmacı tarafından savunulan çatışma yaklaşımına göre; demokrasi az gelişmiş ülkeler için yüksek maliyetli bir lkstr. Bu görüşü savunan araştırmacılara göre iktisadi gelişme öncesi yaşanan demokratik ilerlemeler, iktisadi büyümeyi ve dolayısıyla kalkınmayı geciktirecektir. Bu bağlamda demokrasi, bireyselleşme yoluyla bireysel tüketimin teşvik ederek tasarrufları azaltmakta ve dolayısıyla sermaye birikimi ve yatırımları engellemektedir. Bu bağlamda iktisadi büyüme için gerekli olan yatırımlar ancak güçlü bir otoritenin varlığı durumunda gerçekleştirilebilir. Diğer taraftan Olson (1996) nclğnde gelişen bağdaşma yaklaşımına göre ise demokrasi; iktisadi aktiviteleri teşvik etmekte ve iktisadi gelişme sürecinin tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu bağlamda demokrasi ve iktisadi büyüme sürecinin birbirine zıt yönlü iki olgu olarak ele alınması otoriter rejimlerin yapmış oldukları baskıcı uygulamaları meşrulaştırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Bu bağlamda North gibi bir kısım araştırmacılar, demokratikleşme olgusunun mülkiyet haklarını güvence altına alarak, adil rekabet ve bireysel girişimin önünü açma gibi olumlu katkılarla ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini belirtmişlerdir (Acaravcı ve Erdoğan, 2015: 359; Acaravcı vd., 2015: 120; Przeworski ve Limongi, 1993: 52-57; Gupta vd., 1998: 588-599). Son olarak şüpheci yaklaşıma göre; iktisadi büyüme ve demokrasi arasında bir ilişki bulunmamakla beraber, iktisadi büyüme süreci hem otoriter hem de demokratik kurumlar ile deneyimlenebilir.

Demokratikleşme süreci salt gelir açısından iktisadi gelişme sürecini etkilemekle kalmamakta, ayrıca bireylerin eşit ve yaygın bir eğitim sistemine erişebilmesinin önünü de açmaktadır. Acemoğlu ve Robinson'a (2000; 2002) göre; demokratikleşme aynı zamanda bireyler arasında yaygın eğitime katılabilme imkanını sağlamakta ve böylece bireylerin yeteneklerini artırmasına olanak sağlamaktadır. Diğer taraftan Przeworski'ye (2000: 6) göre ise demokrasi, gelişme süreciyle beraber gelen bir olgudur. Bu bağlamda gelişme, yeni toplumsal sınıf/grupların ortaya çıkmasına neden olarak sosyal yapıyı karmaşıklaştırır, özellikle alt gelir grubunda yer alan işçi grupları gibi kesimlerin örgütlenmelerine olanak sağlayan organizasyonların kurulmasına zemin hazırlar, sivil

toplum olgusu ortaya çıkar ve bu açıdan toplumun kumanda edilmesini imkansızlaştırır. Böyle bir toplumsal yapıya geçişte otoriter kurumların sürdürülmesi neredeyse olanaksızdır.

Genel olarak özetlemek gerekirse; demokratik bir rejimin varlığı, bireylere bir sonraki dönemde hem kamusal hem de yarı kamusal malların nasıl üretileceği, bireyler ve sosyal gruplar arasında nasıl bölüşdürüleceğini seçmeye de olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda demokratik rejimin varlığı, sağlık hizmetleri gibi yaşam süresi ve kalitesini doğrudan etkileyen gereksinimlere bireylerin oy mekanizması yoluyla erişimini mümkün kılacaktır. Bu durumun en bariz örneği Obamacare olarak adlandırılan sağlık sigortası sisteminin eski ABD başkanına sağladığı oy ve karşılığında yapılan sağlık sistemi reformudur. Bu bağlamda demokrasi, Sahraaltı Afrika ülkelerinde, milletlerin kendi kaderlerini tayin etmesi, bir sonraki dönem uygulanacak olan kalkınma programlarının oylama ile Afrika milletleri tarafından seçilmesine olanak sağlaması, henüz tam manasıyla oluşmamış olan sivil toplum olgusunun oluşmasına katkı yapması, adil eğitim ve sağlık hizmetlerine sağlayacak ve dezavantajlı bölgelere ulaştıracak iktidarların seçilebilmesi adına önemlidir.

Bu bağlamda bölgenin henüz demokratikleşme süreci ağır aksak devam eden bir bölge olması nedeniyle, demokrasinin bölge kalkınması üzerindeki etkisinin ne yönde ve ne büyüklükte olduğunun açığa çıkarılması bölgedeki kalkınma sürecini destekler nitelikte demokratikleşme hamlelerinin yapılması adına önemlidir.

3.3.1.2. Barış

Günümüzde kalkınma iktisadında az gelişmişliğin temel nedenleri arasında sosyal, etnik veya dinsel olarak bölünmüşlük de gösterilmektedir. Bu bağlamda oldukça heterojen bir etnik veya dinsel yapının toplumun farklı kesimleri arasında gerginlikleri artırabileceği, dahası çatışmalara yol açabileceği varsayılmaktadır. Bu bağlamda herhangi

bir nedenden kaynaklı oluşabilecek çatışma ve kargaşa ortamının öncelikle kamu otoritesinin kalkınma için ayırabileceği kaynakları güvenliğin tesisi için ayıracağı açık bir gerçektir. Diğer taraftan istikrarsız bir ortam, iç veya dış yatırım güdüsünü zayıflatabilecek, bu bağlamda iktisadi büyüme hızını yavaşlatabilecek, eğitim, sağlık gibi temel kamu hizmetlerinin sağlanmasını engelleyebilecektir.

Sahraaltı Afrika ülkelerinde düşük ekonomik büyüme, düşük okullaşma, yetersiz alt yapı, politik istikrarsızlık, gelişmemiş finansal sistem gibi olumsuzlukların nedenleri arasında yüksek sosyal bölünmüşlük ve bunun yol açmış olduğu istikrarsızlıklar gösterilmektedir (Easterly ve Levine, 1997; Alesina vd. 2003; Montalvo ve Reynal Querol, 2003). Yakın zamanda görülen kalkınma başarılarının Güney Kore, Tayvan, Singapur gibi görece olarak homojen bir etnik ve dinsel yapıya sahip ülkelerde gerçekleştiği Ruanda, Mozambik, Somali, Etiyopya, Sudan gibi ülkelerin ise hali hazırda etnik, dinsel çatışmalar ve iç savaşlar ile boğuştuğu göz önünde bulundurulduğunda bu yaklaşımın doğru olduğu varsayılabilir. Fakat bu durumun aksine kanıtlarda literatürde mevcut olup, Todaro ve Smith'e (2012) göre ABD, Malezya ve Mauritius gibi ülkeler de çok sayıda etnik ve dinsel fraksiyon barındırmaktadır. Fakat bu etnik gruplar ister azınlık olsun ister çoğunluk, iktisadi ve siyasi sisteme başarılı bir şekilde entegre olmuş durumdadır. Ayrıca farklılıklar yenilikçilik ve yaratıcılığı teşvik eden bir unsur olarak görülmektedir. Bu bağlamda önemli olan hususun, bir bölgenin farklı fraksiyonlar barındırması değil bu farklılıkların çatışmaya yol açıp açmadığıdır.

Literatürde kimi çalışmalar Sahraaltı Afrika ülkelerinin azgelişmişlik sorunun kökeninde etnik ve dille dayalı fraksiyonlara bölünmüşlüğü olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda etnik olarak bölünmüş bir toplumda kamusal mallara harcamaların daha az olduğu, yükseköğretime yapılan harcamaların kısıtlı ve hatta lise mezuniyet oranlarının bile düşük olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca etnik farklılıkların yol açtığı çatışmaların, kamu hizmetlerinin kalitesini düşürdüğü, politik istikrarsızlığa sebep olarak kamu harcamalarının verimsiz alanlarda artmasına neden olduğu, ayrıca dış ticaret şoklarına

bir nedenden kaynaklı oluşabilecek çatışma ve kargaşa ortamının öncelikle kamu otoritesinin kalkınma için ayırabileceği kaynakları güvenliğin tesisi için ayıracağı açık bir gerçektir. Diğer taraftan istikrarsız bir ortam, iç veya dış yatırım güdüsünü zayıflatabilecek, bu bağlamda iktisadi büyüme hızını yavaşlatabilecek, eğitim, sağlık gibi temel kamu hizmetlerinin sağlanmasını engelleyebilecektir.

Sahraaltı Afrika ülkelerinde düşük ekonomik büyüme, düşük okullaşma, yetersiz alt yapı, politik istikrarsızlık, gelişmemiş finansal sistem gibi olumsuzlukların nedenleri arasında yüksek sosyal bölünmüşlük ve bunun yol açmış olduğu istikrarsızlıklar gösterilmektedir (Easterly ve Levine, 1997; Alesina vd. 2003; Montalvo ve Reynal Querol, 2003). Yakın zamanda görülen kalkınma başarılarının Güney Kore, Tayvan, Singapur gibi görece olarak homojen bir etnik ve dinsel yapıya sahip ülkelerde gerçekleştiği Ruanda, Mozambik, Somali, Etiyopya, Sudan gibi ülkelerin ise hali hazırda etnik, dinsel çatışmalar ve iç savaşlar ile boğuştuğu göz önünde bulundurulduğunda bu yaklaşımın doğru olduğu varsayılabilir. Fakat bu durumun aksine kanıtlarda literatürde mevcut olup, Todaro ve Smith'e (2012) göre ABD, Malezya ve Mauritius gibi ülkeler de çok sayıda etnik ve dinsel fraksiyon barındırmaktadır. Fakat bu etnik gruplar ister azınlık olsun ister çoğunluk, iktisadi ve siyasi sisteme başarılı bir şekilde entegre olmuş durumdadır. Ayrıca farklılıklar yenilikçilik ve yaratıcılığı teşvik eden bir unsur olarak görülmektedir. Bu bağlamda önemli olan hususun, bir bölgenin farklı fraksiyonlar barındırması değil bu farklılıkların çatışmaya yol açıp açmadığıdır.

Literatürde kimi çalışmalar Sahraaltı Afrika ülkelerinin azgelişmişlik sorunun kökeninde etnik ve dile dayalı fraksiyonlara bölünmüşlüğü olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda etnik olarak bölünmüş bir toplumda kamusal mallara harcamaların daha az olduğu, yükseköğretime yapılan harcamaların kısıtlı ve hatta lise mezuniyet oranlarının bile düşük olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca etnik farklılıkların yol açtığı çatışmaların, kamu hizmetlerinin kalitesini düşürdüğü, politik istikrarsızlığa sebep olarak kamu harcamalarının verimsiz alanlarda artmasına neden olduğu, ayrıca dış ticaret şoklarına

bir nedenden kaynaklı oluşabilecek çatışma ve kargaşa ortamının öncelikle kamu otoritesinin kalkınma için ayırabileceği kaynakları güvenliğin tesisi için ayıracağı açık bir gerçektir. Diğer taraftan istikrarsız bir ortam, iç veya dış yatırım güdüsünü zayıflatabilecek, bu bağlamda iktisadi büyüme hızını yavaşlatabilecek, eğitim, sağlık gibi temel kamu hizmetlerinin sağlanmasını engelleyebilecektir.

Sahraaltı Afrika ülkelerinde düşük ekonomik büyüme, düşük okullaşma, yetersiz alt yapı, politik istikrarsızlık, gelişmemiş finansal sistem gibi olumsuzlukların nedenleri arasında yüksek sosyal bölünmüşlük ve bunun yol açmış olduğu istikrarsızlıklar gösterilmektedir (Easterly ve Levine, 1997; Alesina vd. 2003; Montalvo ve Reynal Querol, 2003). Yakın zamanda görülen kalkınma başarılarının Güney Kore, Tayvan, Singapur gibi görece olarak homojen bir etnik ve dinsel yapıya sahip ülkelerde gerçekleştiği Ruanda, Mozambik, Somali, Etiyopya, Sudan gibi ülkelerin ise hali hazırda etnik, dinsel çatışmalar ve iç savaşlar ile boğuştuğu göz önünde bulundurulduğunda bu yaklaşımın doğru olduğu varsayılabilir. Fakat bu durumun aksine kanıtlarda literatürde mevcut olup, Todaro ve Smith'e (2012) göre ABD, Malezya ve Mauritius gibi ülkeler de çok sayıda etnik ve dinsel fraksiyon barındırmaktadır. Fakat bu etnik gruplar ister azınlık olsun ister çoğunluk, iktisadi ve siyasi sisteme başarılı bir şekilde entegre olmuş durumdadır. Ayrıca farklılıklar yenilikçilik ve yaratıcılığı teşvik eden bir unsur olarak görülmektedir. Bu bağlamda önemli olan hususun, bir bölgenin farklı fraksiyonlar barındırması değil bu farklılıkların çatışmaya yol açıp açmadığıdır.

Literatürde kimi çalışmalar Sahraaltı Afrika ülkelerinin az gelişmişlik sorunun kökeninde etnik ve dile dayalı fraksiyonlara bölünmüşlüğü olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda etnik olarak bölünmüş bir toplumda kamusal mallara harcamaların daha az olduğu, yükseköğretime yapılan harcamaların kısıtlı ve hatta lise mezuniyet oranlarının bile düşük olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca etnik farklılıkların yol açtığı çatışmaların, kamu hizmetlerinin kalitesini düşürdüğü, politik istikrarsızlığa sebep olarak kamu harcamalarının verimsiz alanlarda artmasına neden olduğu, ayrıca dış ticaret şoklarına

karşı daha kırılgan bir yapı oluşturduğu savunulmaktadır (Bell-Fialkoff, 1996: 10-11, Easterly ve Levine, 1997; Alesina vd., 1999; Rodrik, 1999; Easterly, 2001: 687).

Sahraaltı Afrika ülkeleri, etnik dinsel çatışmalar ve bunların uzantısı olan iç çatışmaların yanı sıra yakın zamanda çok uluslu Afrika savaşı gibi dış çatışmalara da sahne olmuş bir coğrafya olup bölgenin azgelişmişliğe yol açan en ciddi sorunları arasında bu çatışmalar gösterilmektedir. Bu bağlamda çatışmalarda ve gerginliklerde azalışların ve çok boyutlu sürdürülebilir barış ortamının kalkınma üzerinde etkisinin irdelenmesi önemlidir. Bu amaçla etnik, dinsel, iç ve dış çatışmalarda azalışlara dayanan barış değişkeni modele dahil edilmiştir.

3.3.1.3. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Doğrudan yabancı yatırımlar tasarruf yetersizliği ve buna bağlı olarak ciddi ölçüde sermaye kıtlığı çeken azgelişmiş ülkelerde, iktisadi gelişme için gerekli finansmanın sağlanmasında en önemli yollardan birisi olarak kabul edilmektedir. Nitekim Sahraaltı Afrika ülkelerinde özellikle ithal ikameci politikalardan vazgeçilen ve genel çerçevesini IMF ile yapılan yapısal uyum anlaşmalarının oluşturduğu 1980-2000 arası dönemde, yetersiz sermaye birikiminin çözümü olarak yabancı yatırımlar görülmüştür. Bu bağlamda hazırlanan programların sacayaklarından birisi yabancı yatırımları teşvik edici ve özendirici yapısal reform olmuştur. Ayrıca hem BKH hem de SKH'da ön görülen hedeflere ulaşmak için doğrudan yabancı yatırımlar önemli bir kaynak olarak görülmüştür (UNCTAD, 2005: 1). Günümüzde de bölgenin kalkınma hamleleri için doğrudan yabancı yatırımlar kritik öneme sahiptir.

Fakat doğrudan yabancı yatırımların ekonomi üzerindeki etkisi konusunda literatürde net bir uzlaş bulunmamaktadır. Bu bağlamda doğrudan yabancı yatırımların ekonomi üzerindeki etkisi iki yaklaşım aracılığıyla incelenebilecek olup bunlar modernleşme ve bağımlılık yaklaşımıdır. Modernleşme yaklaşımı temelde Neoklasik ve

İçsel Büyüme teorileri üzerine kuruludur. Bu bağlamda doğrudan yabancı yatırımlar, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere teknoloji transferi, yetişmiş eleman kaynağı, bilgi transferi ve hali hazırda kıt olan sermaye girdisinin sağlanması gibi yollarla iktisadi gelişmeye katkı yapar (Choe, 2003: 44; Adams, 2009: 940). Modernleşme yaklaşımının aksine, bağımlılık yaklaşımını savunanlara göre ise doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik gelişmeyi olumsuz etkileyen bir faktördür. Bornschier ve Chase-Dunn'a (1985) göre doğrudan yabancı yatırımlar endüstriyel üretimde tekeller oluşmasına neden olarak hali hazırda ülke ekonomisindeki verimli güçlerin de zayıflamasına neden olur. Amin'e (1974) göre ise; yabancı piyasa oyuncularının hâkim olduğu bir ekonomik yapıda iktisadi yapının organik gelişmesi beklenemez ve nihai olarak bu süreç dağınık ve başarısız bir gelişme serüveni ile sonuçlanabilir.

Tüm bu hususlar ve son yıllarda bölgeye doğrudan yatırımlar konusunda artan ilgi göz önüne alındığında (UNCTAD, 2004: 4), Sahraaltı Afrika bölgesinde doğrudan yabancı yatırımların etkisinin ne yönde olacağının tespiti önem kazanmaktadır. Bu bağlamda bölgeye doğrudan yabancı yatırımların (net) etkisinin tespiti amacıyla, doğrudan yabancı sermaye yatırımları değişkeni modele dahil edilmiştir.

3.3.1.4. Dış Borç Servisi

Bağımsızlık süreci sonrası Sahraaltı Afrika ülkeleri yanlış politika uygulamalarına bağlı olarak çok ciddi dış borç yükü ile baş etmek durumunda kalmıştır. Özellikle 1973-1974 ve 1979-1980 yıllarında yaşanan petrol fiyatları şokuna bağlı olarak yaşanan maliyet artışlarını karşılamak amacıyla borçlanma yoluna gidilmesi, ithal ikameci politikaların başarısız olması neticesinde hem ihmal edilen sektörlerde yaşanan maliyet artışları ve artan ithalat yükü nedeniyle toplam dış borç miktarı hızlı bir biçimde artmıştır. Dış borcun artması doğal olarak dış borç servisinin artışını da beraberinde getirmiştir (Ülker, 2016: 45-46). Reel sektör kaynaklı bu borç yükü artışı, finansal riskleri de beraberinde getirmiş, mali krizlere de neden olmuştur. Bölgede Dış borcun ve dış borç servisinin

sürdürülebilirliğine dair birçok tartışma yapılmış olup, dış borç sürdürülebilirliğinin bölge için bir vaha mı yoksa serap mı olduğu UNCTAD raporlarına dahi girmiştir (UNCTAD, 2004).

Dış borç servisi yükünün hızlı bir biçimde artması akademik çevrelerce Sahraaltı Afrika bölgesinde iktisadi gelişme sürecinde önemli bir yük olarak görülmüştür. Fosu'ya (1996: 94) göre çok kez dile getirilen bu görüş ampirik olarak çokça test edilmiş bir görüş olmayıp, genellikle dış borcun yatırım ve tasarruf üzerine etkisi üzerine çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda dış borcun iktisadi kalkınma üzerine etkisi genellikle ihmal edilen bir konu olmuştur.

İktisadi gelişme ve dış borç ilişkisi "*Borcun Doğrudan Etkisi Hipotezi*" kapsamında açıklanabilir. Bu yaklaşıma göre yüksek dış borç servisi yüküyle karşılaşan bir ülke, mevcut kaynaklarına kıyasla oluşturacağı bir yatırım kompozisyonu verimsiz alanlara yönelebilir. Bu bağlamda ağır borç yükü tasarruf ve yatırım oranlarını dolaylı olarak etkilemese dahi, yatırımların kalitesi ve kompozisyonunu etkileyerek verimliliği düşürmek suretiyle toplam çıktının azalmasına neden olabilir. Bu duruma "*Borcun Doğrudan Etkisi*" adı verilmektedir (Fosu, 1996: 96).

Bu bağlamda dış borç yükünün iktisadi kalkınma etkisi literatürde genellikle ihmal edilmiş bir konu olup, literatürdeki bu boşluğu doldurmaya katkı yapmak, dış borcun iktisadi gelişme üzerindeki etkisini test etmek amacıyla toplam dış borç servisi değişkeni modele dahil edilmiştir.

3.3.1.5. Yolsuzluk

Yolsuzluğun ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini iki yaklaşımla özetlemek mümkündür. Birinci yaklaşıma göre yolsuzluğun tekerleğin dönmesini kolaylaştıran bir yağ gibi olduğunu belirtmiş, bu bağlamda yolsuzluğun sermaye birikiminin yetersiz

olduğu Sahraaltı Afrika ülkeleri gibi azgelişmiş ülkelerde sermayenin bir elde yoğunlaşmasını teşvik ederek bu sayede sermaye birikimi ve ekonomik kalkınma için gerekli yatırımların gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Ayrıca bu görüşe göre yolsuzluk, katı ve uzun bir bürokratik sistemin varlığı durumunda iş ve yatırım süreçlerini hızlandıran bir faktör olabilmekte ve iktisadi etkinliği artırabilmektedir. Bu görüş literatürde “*Etkin Yağlama/Etkinliği Artırma Hipotezi*” olarak adlandırılmaktadır (Huntington, 1968; Dreher ve Gassebner, 2013).

Diğer taraftan karşıt görüşteki araştırmacılar ise yolsuzluk iktisadi düzenin işleyişi için en önemli tehlikelerden birisidir. Bu bağlamda eski Dünya Bankası Başkanı James Wolfensohn, yolsuzluğun iktisadi kalkınma üzerindeki etkisini “*yolsuzluk ekonomik kalkınmayı engelleyen bir kanser gibidir*” sözleriyle ifade ederken, benzer biçimde Wei (1999) ise “*yolsuzluk iktisadi kalkınma önündeki en büyük engeldir*” sözleriyle yolsuzluk olgusunun ekonomik kalkınma üzerinde ne denli önemli etki edebileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda yolsuzluk tekerin dönmesini kolaylaştıran bir “yağ” değil, aksine dönmesini zorlaştıran bir “kum/toz” ‘dur.

Bu bağlamda yolsuzluğun ekonomik kalkınma üzerine etkisi halen tartışmaya açık ve literatürde güncel olarak tartışılan bir konudur. Ayrıca yolsuzluk bölge ülkeleri açısından ele alındığında, Sahraaltı Afrika bölgesinin dünyada en yüksek yolsuzluk seviyesine sahip ülkelerden birisi olduğu görülmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak daha önceki kısımlarda da belirtildiği üzere, 2018 yılı Afrika Birliği tarafından kıtada yolsuzluk ile mücadele yılı olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda yolsuzluk oranlarının düşürülmesi hedeflenerek iktisadi gelişmenin teşvik edilmesi hedeflenmiştir. Bu noktada yolsuzluğun bölgenin iktisadi kalkınması için teşvik edici bir unsur mu, yoksa engelleyici bir faktör mü olduğunun irdelenmesi önem kazanmaktadır. Bu amaçla yolsuzluk değişkeni modele dahil edilmiştir.

3.3.1.6. Gayrisafi Sabit Sermaye Yatırımları

Sahraaltı Afrika ülkelerinin temel karakteristik özelliklerinden birisi az gelişmiş altyapıdır. Ulaşım ve iletişim ağlarının yetersizliği, bölge içi iktisadi işleyişi taşıma maliyetlerini artırma ve iletişimi kısıtlama yoluyla sekteye uğratmaktadır. Ulaşımda var olan bu eksiklik, eğitim ve sağlık gibi temel kamu hizmetlerinin dahi özellikle bölgenin orta ve iç kesimlerine doğru ulaştırılmasını zorlaştırmaktadır.

İktisat literatüründe hızlı bir ekonomik büyümenin geniş bir sabit yatırım programı ile sağlanacağı konusunda birçok iktisatçı uzlaşmış halindedir (Kuznets, 1973: 129; Blomström vd. 1993: 1). Kimi çalışmalar sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyümenin ve dolayısıyla kalkınmanın belirleyicisi olduğunu ileri sürmektedir (De Long ve Summers, 1991, 1992; Levine ve Renelt, 1992). Fakat yüksek yolsuzluk oranlarının olduğu ülkelerde yatırımlar beklendiği üzere ekonomik büyüme ve iktisadi kalkınma sürecine etki etmeyebilir. Bu bağlamda bozuk bir yatırım kompozisyonu, iktisadi kalkınmayı teşvik etmenin aksine mevcut kıt kaynakların verimsiz alanlara yönlendirilmesine neden olmaktadır. Böyle bir yatırım modeli özellikle eğitim ve sağlık gibi verimli alanlardan ziyade toplam yatırım içinde kültürel harcamalar, askeri harcamalar, kamu personeli alımları, verimsiz enerji yatırımları gibi yatırımların payını artıracaktır şüphesiz etkinlik ve kaynak kaybına yol açarak kalkınma sürecini baltalayabilecektir (Tanzi ve Davoodi, 1998: 43-47, De La Croix ve Delavallade, 2009: 188).

Bu bağlamda Sahraaltı Afrika ülkelerinde yolsuzluk olgusunun sıkça karşılaşılan bir durum olduğu göz önünde bulundurulduğunda; yatırımların iktisadi kalkınmayı nasıl ve ne büyüklükte etkileyeceği önemli bir araştırma sorusu olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca yolsuzluk olgusunun yalnızca yatırım kararlarının alındığı esnada ortaya çıkmadığı, ilerleyen süreçte işleyiş, bakım ve onarım aşamalarında da verimsiz harcamalara ve gereksiz kaynak ayrılmasına neden olabileceği göz önünde tutulduğunda, özellikle sabit

sermaye yatırımlarının kalkınma üzerinde nasıl bir etki bırakacağı muammadır. Bu nedenle sabit sermaye yatırımlarının kalkınma üzerindeki etkisini irdelemek ve etkin yatırım politikaları önerebilmek adına, sabit sermaye yatırımları değişkeni modele dahil edilmiştir.

3.3.2. Veri

Çalışmanın bu kısmında 17 Sahraaltı Afrika ülkesinde 1990-2016 dönemi için kalkınma sürecinin iktisadi ve politik belirleyicileri araştırılmış olup, bu amaçla aşağıdaki yarı doğrusal-logaritmik doğrusal modeller kullanılmıştır:

$$\ln hdi_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it} \ln dem + \beta_{2it} \ln peace + \beta_{3it} fdi + \beta_{4it} \ln tds + \beta_{5it} capf + \beta_{6it} \ln cor + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\ln gdppc_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it} \ln dem + \beta_{2it} \ln peace + \beta_{3it} fdi + \beta_{4it} \ln tds + \beta_{5it} capf + \beta_{6it} \ln cor + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Burada $i=1+2+\dots+17$, $t=1+2+\dots+27$ 'dir. 1 numaralı denklem, insan odaklı yaklaşım ile kalkınma sürecinin iktisadi ve politik belirleyicilerini analiz etmek amacı ile kullanılmış iken, 2 numaralı denklem ise gelir odaklı yaklaşım ile kalkınma sürecinin belirleyicilerini analiz etmek amacıyla kullanılmıştır. Değişkenlere ait açıklamalar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8
Değişkenlere Ait Açıklamalar

Değişken	Açıklama	Kaynak
<i>lnhdi</i>	İnsani Gelişme Endeksi (Logaritmik)	UNDP (2019)
<i>lngdppc</i>	2010 Baz Yılı Fiyatlarıyla Kişi Başı Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Logaritmik)	World Bank (2019b)
<i>lnDEM</i>	Demokrasi (Demokratik Hesap Verilebilirlik ve Hukuk-Düzen değişkenlerinin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmıştır. Değişken logaritmik, olup yüksek değerler daha yüksek demokrasi seviyesini göstermektedir).	ICRG (2019)
<i>lnpeace</i>	Barış-çatışmasızlık (Etnik, Dinsel, İç ve Dış Çatışmalar değişkenlerinin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmıştır. Değişken logaritmik, olup endeksin değeri arttıkça ilgili ülkede çatışmaların azaldığını, barış ortamının genişlediğini göstermektedir).	ICRG (2019)
<i>fdi</i>	Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Net girişleri göstermekte olup, gayrisafi yurtiçi hasılanın yüzdesi biçiminde hesaplanmıştır).	World Bank (2019b)
<i>Intds</i>	Toplam Dış Borç Servisi (Gayrisafi Milli Hasıla yüzdesi olup logaritmiktir).	World Bank (2019b)
<i>capf</i>	Gayrisafi Sabit Sermaye Yatırımlarını göstermekte olup, gayrisafi yurtiçi hasılanın yüzdesi biçiminde hesaplanmıştır.	World Bank (2019b)
<i>lnCor</i>	Bayezyen Yolsuzluk Endeksi (Endeksin logaritması alınmış olup, yüksek değerler daha yüksek yolsuzluk seviyelerini ifade etmektedir).	Bayesian Corruption Index (2019)

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sahraaltı Afrika bölgesinde yapılacak olan ampirik çalışmalarda araştırmacılar için temel kısıt veri ve ölçüm eksiklikleri olup, bu çalışmanın da temel kısıtını veri eksikliği oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmada 48 Sahraaltı Afrika ülkesinin 17'si analize dahil edilmiş olup, ilgili ülkeler Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9
Analize Dahil Edilen Ülkeler

Botsvana	Gine	Nijer	Uganda
Kamerun	Kenya	Senegal	Zimbabve
Fildişi Sahili	Malavi	Sierra Leone	
Gabon	Mali	Sudan	
Gana	Mozambik	Togo	

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.3.3. Ampirik Yöntem

Panel veri yöntemleri kullanılarak yapılan tahminler, kesitler arasında oluşabilecek yatay-kesit bağımlılığa duyarlı olup, yatay kesit bağımlılığın göz ardı edildiği durumda

hesaplanacak katsayılar, standart hata ve t istatistiği değerleri sapmalı olabilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013). Bu nedenle panel veri analizinde birim kök, eşbütünleşme ve katsayı hesaplamaları yapılmadan önce yatay-kesit bağımlılığın araştırılması hayati öneme sahiptir. Bu amaçla analize Breusch ve Pagan (1980), Pesaran (2004) ve Pesaran vd. (2008) tarafından önerilen yatay-kesit bağımlılık testleri yapılarak başlanmıştır.

Breusch ve Pagan (1980), Lagrange çarpanına dayanan bir yatay-kesit bağımlılık testi önermiş olup, test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{p}_{ij}^2) \sim X^2 N(N-1)/2 \quad (3)$$

Burada $(\hat{p}_{ij}^2)$ hata terimlerinin korelasyon katsayısı olup, LM testi $T > N$ iken etkin sonuçlar vermektedir. LM testi “Yatay Kesit Bağımlılık Yoktur ($H_0 : Cov(u_{it}, u_{jt}) = 0$ - tüm i ve t için $i \neq j$ -)” yokluk hipotezini “Yatay Kesit Bağımlılık Vardır ($H_1 : Cov(u_{it}, u_{jt}) \neq 0$ -en az bir çift için $i \neq j$ -) alternatif hipotezine karşı test etmektedir. Diğer taraftan Pesaran (2004) tarafından önerilen CD_{LM} testi ise hem kesit boyutu hem de zaman boyutu sonsuza giderken kullanılabilir. Test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$CD_{LM} = (1/N(N-1)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{p}_{ij}^2 - 1)) \quad (4)$$

Burada $(\hat{p}_{ij}^2)$ benzer biçimde korelasyon katsayısı olup, CD_{LM} testi “Yatay Kesit Bağımlılık Yoktur ($H_0 : Cov(u_{it}, u_{jt}) = 0$ - tüm i ve t için $i \neq j$ -)” yokluk hipotezini “Yatay Kesit Bağımlılık Vardır ($H_1 : Cov(u_{it}, u_{jt}) \neq 0$ -en az bir çift için $i \neq j$ -) alternatif hipotezine karşı test etmektedir. Son olarak Pesaran vd. (2008) tarafından önerilen sapması düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}), Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilen standart LM

testinin geliştirilmiş halidir. Standart LM testi $T > N$ iken uygulanabilir olup, $N > T$ iken testin boyutunda ciddi bozulmalar ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda Pesaran vd. (2008) LM testini ortalama ve varyans kullanarak $N > T$ iken ortaya çıkabilecek sapmaları düzeltecek biçimde geliştirmiştir. Bu bağlamda test hem zaman hem kesit boyutu büyük iken kullanılabilir olup, test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$LM_{adj} = \sqrt{2/N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N ((T-k) \hat{p}_{ij}^2 - \mu_{Tij}) / v_{Tij} \quad (5)$$

Burada k parametre sayısını, μ_{Tij} ortalamayı ve v_{Tij} ise varyansı göstermektedir. LM_{adj} testi, “Yatay Kesit Bağımlılık Yoktur ($H_0 : Cov(u_{it}, u_{jt}) = 0$ - tüm i ve t için $i \neq j$ -)” yokluk hipotezini “Yatay Kesit Bağımlılık Vardır ($H_1 : Cov(u_{it}, u_{jt}) \neq 0$ -en az bir çift için $i \neq j$ -) alternatif hipotezine karşı test etmektedir.

Diğer taraftan hesaplanacak olan eğim katsayılarının heterojen mi yoksa homojen mi olduğunu teşhis etmeye yönelik olarak Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen Delta testi uygulanmıştır. Test kapsamında iki istatistik hesaplanmakta olup yokluk hipotezinde “Eğim Katsayıları Homojendir ($H_0 : \beta_i = \beta$ tüm i ’ler için) görüşü, “Eğim Katsayıları Heterojendir ($H_1 : \beta_i \neq \beta_j$) görüşüne karşı test edilmektedir. Delta testi hem N hem de T sonsuza giderken ve hata terimlerinin normal dağıldığı durumda tatmin edici test boyut ve gücüne sahiptir. Test kapsamında hesaplanan $\tilde{\Delta}$ istatistiği büyük örneklemelerde etkin sonuçlar vermekte iken, testin küçük örneklem özellikleri normal dağılmış hata terimleri için 7 numaralı denklemdeki gibi hesaplanabilir:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} (N^{-1} \tilde{S} - k / \sqrt{2k}) \quad (6)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} (N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT}) / \sqrt{Var(\tilde{z}_{iT})}) \quad (7)$$

Değişkenlerin durağanlık özelliklerini tespit etmeye yönelik olarak Smith vd. (2004) tarafından önerilen bootstrap temelli birim kök testi, Pesaran (2007) tarafından önerilen Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) testi uygulanmıştır. Smith vd. (2004) nispi olarak küçük zaman boyutunda da etkin sonuçlar veren, yatay kesit bağımlılığı bootstrap yöntemiyle dikkate alan bir birim kök testi önermiş olup, yokluk hipotezinde “Birim Kök Vardır ($H_0 : \rho_i = 1$)” görüşünü, alternatif hipotezde “Birim Kök Yoktur ($H_1 : \rho_i \neq 1$)” görüşüne karşı test edilmektedir. Yöntem paneli oluşturan her bir kesit için birim kök testi yapılmasına dayalı olup, test kapsamında $\overline{LM}_s, \overline{WS}_s, \overline{t}_s, \overline{Max}_s, \overline{Min}_s$ olmak üzere beş farklı istatistik hesaplanmaktadır. Smith vd. Diğer istatistiklerle kıyaslandığında $\overline{LM}_s$ ve $\overline{Min}_s$ istatistiklerinin diğer üç istatistiğe göre daha düşük test boyutu ve gücüne sahip olduğunu belirtmiştir. Diğer üç istatistikten $\overline{Max}_s$ istatistiği diğerlerine göre nispeten daha iyi performansa sahip olup, Leybourne (1995) tarafından önerilen yöntemin geliştirilmiş versiyonu olup şöyle hesaplanmaktadır.:

$$\overline{Max}_s = \sqrt{N} \{ \overline{Max} - E(Max_i) \} / \sqrt{Var(Max_i)} \quad (8)$$

Burada $\overline{Max} = N^{-1} \sum_{i=1}^N Max_i$ 'dır. Diğer taraftan $\overline{WS}_s$ istatistiği, $\overline{t}_s$ istatistiğine göre daha iyi performansa sahip olup Pantula vd. (1994) yöntemine dayanmakta ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\overline{WS}_s = \sqrt{N} \{ \overline{WS} - E(WS_i) \} / \sqrt{Var(WS_i)} \quad (9)$$

Son olarak $\overline{t}_s$ istatistiği Im vd.'nin (1997) metodolojisine dayanmakta olup aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\overline{t}_s = \sqrt{N} \{ \overline{t} - E(t_i) \} / \sqrt{Var(t_i)} \quad (10)$$

Burada $\bar{t} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i$ dir.

Değişkenlerin durağanlık özelliklerini test etmeye yönelik olarak uygulanan bir diğer test Pesaran (2007) tarafından geliştirilmiş olan CADF testidir. Pesaran standart Augmented Dickey-Fuller testini yatay-kesit bağımlılığı dikkate almak için yatay kesit ortalamalarını kullanarak güçlendirmektedir. Bu bağlamda yöntem “Birim Kök Vardır ($H_0: b_i = 0$ -tüm kesitler için-)” görüşünü, alternatif hipotezde “Birim Kök Yoktur ($H_1: b_i < 0$)” görüşüne karşı test edilmektedir. Yokluk hipotezi altında panel istatistiği, yatay kesit olarak güçlendirilmiş Im-Pesaran-Shin (CIPS) olarak adlandırılmakta olup bireysel (CADF_i) istatistiklerinin aritmetik ortalamasına dayanmaktadır:

$$CIPS = \sum_{i=1}^N CADF_i / N \quad (11)$$

Gerek CADF gerek ise CIPS istatistikleri standart normal dağılıma sahip değildir. Bu nedenle teste ait kritik değerler farklı kesit ve zaman boyutları için Monte Carlo simülasyonları ile elde edilmiştir.

Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmeye yönelik olarak Westerlund (2008) tarafından önerilen Durbin-Hausman testi uygulanmıştır. Durbin-Hausman testi, entegrasyon seviyesi düzey durağan ve fark durağan olarak karışık bir değişken setinde uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek amacıyla kullanılabilen olup modelde yer alan yatay kesit bağımlılığı dikkate almaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus modelde yer alan açıklayıcı değişkenin mutlaka birim kök süreci sergilemesi gerektiğidir. Buna karşılık açıklayıcı değişkenlerden bazıları durağan iken test kullanılabilir (Westerlund, 2008: 199-201). Test kapsamında hem katsayıların homojenliği varsayımı altında hem de katsayıların heterojenliği varsayımı altında test istatistikleri hesaplanabilmektedir. Test

Burada $\bar{t} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i$ dir.

Değişkenlerin durağanlık özelliklerini test etmeye yönelik olarak uygulanan bir diğer test Pesaran (2007) tarafından geliştirilmiş olan CADF testidir. Pesaran standart Augmented Dickey-Fuller testini yatay-kesit bağımlılığı dikkate almak için yatay kesit ortalamalarını kullanarak güçlendirmektedir. Bu bağlamda yöntem “Birim Kök Vardır ($H_0 : b_i = 0$ -tüm kesitler için-)” görüşünü, alternatif hipotezde “Birim Kök Yoktur ($H_1 : b_i < 0$)” görüşüne karşı test edilmektedir. Yokluk hipotezi altında panel istatistiği, yatay kesit olarak güçlendirilmiş Im-Pesaran-Shin (CIPS) olarak adlandırılmakta olup bireysel (CADF_i) istatistiklerinin aritmetik ortalamasına dayanmaktadır:

$$CIPS = \sum_{i=1}^N CADF_i / N \quad (11)$$

Gerek CADF gerek ise CIPS istatistikleri standart normal dağılıma sahip değildir. Bu nedenle teste ait kritik değerler farklı kesit ve zaman boyutları için Monte Carlo simülasyonları ile elde edilmiştir.

Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmeye yönelik olarak Westerlund (2008) tarafından önerilen Durbin-Hausman testi uygulanmıştır. Durbin-Hausman testi, entegrasyon seviyesi düzey durağan ve fark durağan olarak karışık bir değişken setinde uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek amacıyla kullanılabilen olup modelde yer alan yatay kesit bağımlılığı dikkate almaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus modelde yer alan açıklayıcı değişkenin mutlaka birim kök süreci sergilemesi gerektiğidir. Buna karşılık açıklayıcı değişkenlerden bazıları durağan iken test kullanılabilir (Westerlund, 2008: 199-201). Test kapsamında hem katsayıların homojenliği varsayımı altında hem de katsayıların heterojenliği varsayımı altında test istatistikleri hesaplanabilmektedir. Test

kapsamında yokluk hipotezinde bütün birimler için eşbütünleşme yoktur görüşü alternatif hipotez olan bazı birimler için eşbütünleşme vardır görüşüne karşı sınanmaktadır (Westerlund, 2008: 198). Katsayıların homojen olması durumunda dikkate alınan panel istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$DH_p = \hat{S}_n \left(\tilde{\phi} - \hat{\phi} \right)^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (12)$$

Katsayıların heterojen olması durumunda dikkate alınan grup istatistiği ise aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \tilde{S}_i \left(\tilde{\phi}_i - \hat{\phi}_i \right)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (13)$$

Çalışmada uzun dönemli katsayıların hesaplanmasında Pesaran (2006) tarafından önerilen Common Correlated Effects (CCE) tahmincisi ve Eberhardt ve Bond (2009), Bond ve Eberhardt (2013) tarafından önerilen Augmented Mean Group (AMG) tahmincisi kullanılmıştır. CCE tahmincisi, gözlemlenemeyen ortak etkinin durağan olmasına izin vermekte olup, bu gözlemlenemeyen ortak etkiler yatay-kesitlerin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. CCE yöntemi, yatay-kesit bağımlılık altında heterojen katsayılar hesaplamaya olanak sağlamakta olup, aynı zamanda parametrelerin durağanlık seviyelerinin farklı olması durumunda ve yapısal kırılmaların olması halinde de etkin sonuçlar vermektedir. Ayrıca yöntem, içsellik durumunda da etkin sonuçlar vermektedir ve iyi küçük örneklem özelliklerine sahiptir. Son olarak CCE tahmincisi, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmasa da etkin sonuçlar vermektedir. Dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının tespiti için öncelikle eşbütünleşme testi uygulanması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. CCE tahmincisi eğitim katsayılarının heterojen olduğu durumda panel istatistiğini bireysel CCE istatistiklerinin ortalamasını şöyle hesaplamaktadır (Pesaran, 2006; Acaravci ve Akalin, 2017):

$$\beta_{MG} = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_i \quad (14)$$

Diğer taraftan AMG yöntemi temel olarak CCE yöntemi üzerine kurulmuş olup, benzer şekilde yatay-kesit bağımlılık altında heterojen katsayılar hesaplamaya olanak sağlamakta, parametrelerin durağanlık seviyelerinin farklı olması durumunda ve yapısal kırılmaların olması halinde de etkin sonuçlar vermekte, son olarak içsellik durumunda ve değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı durumda da etkin sonuçlar vermektedir. AMG yöntemi kapsamında kullanılan T-1 zamanında kukla değişken birinci sıra farkı alınmış EKK denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_{it} = \beta \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T \psi_t (\Delta D_t) + u_{it} \quad (15)$$

Burada Y bağımlı değişkeni, Δx_{it} birinci sıra farkı alınmış parametreleri, β parametre katsayılarını, ΔD_t farkı alınmış T-1 zaman kuklalarını, ψ_t ise kukla katsayılarını ifade etmektedir. Yöntemin ikinci aşamasında hesaplanan ψ_t katsayıları ortak dinamik süreç (φ_t) ile ikame edilmektedir:

$$\Delta Y_{it} = \beta \Delta x_{it} + d_i(\varphi_t) + u_{it} \quad (16)$$

Nihai olarak, parametre hesaplama yöntemi aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\beta_{1,AMG} = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{1,i} \quad (17)$$

3.3.4. Ampirik Bulgular

Çalışmaya öncelikle analizde kullanılacak değişkenler ve kurulacak modellerde yatay-kesit bağımlılığın olup olmadığı araştırılmıştır. Ayrıca Delta testi, hesaplanacak

eğim katsayılarının heterojen mi yoksa homojen mi olduğunu araştırmak amacıyla yatay-kesit bağımlılık testleriyle beraber ön analiz olarak uygulanmış olup sonuçlar Tablo 10'da sunulmuştur. Buna göre analiz kapsamında kurulan modeller ve kapsamında yatay kesit bağımlılık yoktur görüşü güçlü bir biçimde reddedilmektedir. Diğer taraftan analize dahil edilen değişkenlerden insani gelişme endeksi, kişi başı reel gelir, çatışmasızlık, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve yolsuzluk değişkenleri için yatay kesit bağımlılık yoktur görüşü kimi testlerde farklı anlamlılık düzeylerinde kabul edilmiş olsa da genel bulgular yatay kesit bağımlılığın olmadığı biçimindeki yokluk hipotezinin reddi yönündedir. Bu bağlamda analiz kapsamında kurulan modeller ve kullanılan değişkenlerin yatay-kesit bağımlı olduğu söylenebilecektir. Yatay kesit bağımlılığın ortaya çıkmasına etki eden hususlar şöyle sıralanabilir:

- Ortak coğrafya, tarihsel ve kültürel bağlar
- Bölgeyi etkileyen çok uluslu etnik, dinsel, iç veya dış çatışmalar
- Afrika Kalkınma Bankası, Birleşmiş Milletler, Afrika Kalkınması için Yeni Ortaklık gibi ortak kurumlar
- Uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülükler
- İktisadi küreselleşme

Yukarıda anılan hususlar çerçevesinde yatay-kesit bağımlılığın ortaya çıktığı söylenebilecek olup, bu bağlamda herhangi bir ülkede ilgili değişkende ortaya çıkabilecek bir şokun, diğer ülkelerde ilgili değişken ile ilişkili göstergeleri etkilemesi beklenebilir. Söz gelimi bir ülkede oluşabilecek bir çatışma, politik ve iktisadi istikrarı doğrudan etkileyecek ve ekonomik işleyişi bozacaktır. Bu durum ortak veya karşıt etnik ve dinsel değerlere sahip diğer ülkeleri de etkileyebilecektir. Başka bir deyişle ülke içinde farklı

gruplar arasında herhangi bir çatışma durumu tüm bölge ülkelerini etkileyebilecektir. Bölge bağlamında bu durumun tipik örneği çok uluslu Afrika Dünya Savaşı, Ruanda'da Tutsi karşıtı soykırım olup her iki olayın uzantılarının bölge geneline hızla yayılmasıdır. Diğer taraftan analiz kapsamında hesaplanacak olan eğim katsayılarının homojen olduğu görüşü güçlü bir biçimde reddedilmiştir. Bu bağlamda hesaplanacak olan eğim katsayıları heterojendir.

Tablo 10
Yatay Kesit Bağımlılık ve Delta Testleri

Değişkenler	LM	CD_{lm}	LM_{adj}	$\tilde{\Delta}$	$\tilde{\Delta}_{adj}$
Model 1	176,578 (0,011)	2,560 (0,007)	16,434 (0,001)	15,805(0,000)	18,700(0,000)
Model 2	224,525 (0,000)	5.368 (0,000)	17,733 (0,000)	14,868(0,000)	17,593(0,000)
lnhdi	197,988 (0,000)	3,759 (0,000)	1,257 (0,104)		
lngdppc	217,891 (0,000)	4,965 (0,000)	-0,817 (0,793)		
lndem	263,505 (0,000)	7,731 (0,000)	5,482 (0,000)		
lnpeace	296,259 (0,000)	9,717 (0,000)	-1,722 (0,957)		
fdi	171,749 (0,021)	2,168 (0,015)	2,170 (0,015)		
lntds	228,102 (0,000)	5,584 (0,000)	2,534 (0,006)		
capf	195,205 (0,001)	3,590 (0,000)	6,061 (0,006)		
lnkor	617,521 (0,000)	-1.742 (0,041)	10,299 (0,000)		

Not: Yatay kesit bağımlılık testleri sabit ve trend içeren model için uygulanmıştır. Olasılık değerleri parantez içinde gösterilmiştir. Model 1 için bağımlı değişken insani gelişme endeksi iken model 2 için bağımlı değişken kişi başı reel gelirdir.

Değişkenlerin ve modellerin yatay kesit bağımlılık içermesi, yapılacak olan durağanlık analizleri, eşbütünleşme testleri ve uzun dönemli katsayıların hesaplanmasında yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil testlerin kullanılmasını gerektirmektedir. Serilerin durağanlık derecelerinin teşhis edilmesi amacıyla yatay kesit bağımlılığı dikkate alan Smith bootstrap ve CADF birim kök testleri uygulanmıştır. Smith Bootstrap birim kök testi sonuçları Tablo 11'de sunulmuştur. Buna göre insani gelişme endeksi, kişi başı reel gelir, toplam dış borç servisi ve yolsuzluk değişkenleri hem sabitli hem de trend ve sabitli modellerde fark durağandır. Diğer taraftan barış ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri hem sabitli hem trend ve sabitli modellerde düzeyde durağandır. Demokrasi değişkeni sabitli modelde düzeyde durağan iken, trend ve sabitli modelde $\overline{Max}$ ve $\overline{WS}$

istatistiğine göre farklı anlamlılık düzeylerinde durağan iken I istatistiğine göre düzeyde durağandır. Toplam dış borç servisi ve sabit sermaye oluşumu değişkenleri sabitli modelde farklı anlamlılık düzeylerinde durağan iken, trend ve sabitli modelde ise fark durağandır.

Tablo 11
Smith vd. (2004) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Seviye						1. Fark					
	Sabit			Trend ve Sabit			Sabit			Trend + Sabit		
	t	Max	WS	t	Max	WS	t	Max	WS	t	Max	WS
Inhdi	-0,362 (0,999)	0,455 (0,999)	0,165 (0,999)	-1,869 (0,730)	-1,069 (0,945)	-1,545 (0,991)	-2,832 (0,000)	-2,388 (0,000)	-2,670 (0,000)	-2,974 (0,002)	-2,841 (0,000)	-3,220 (0,000)
lngdppc	-0,339 (0,999)	-0,191 (0,999)	-0,213 (0,999)	-2,128 (0,517)	-1,321 (0,956)	-1,583 (0,989)	-4,426 (0,000)	-4,262 (0,000)	-4,493 (0,000)	-4,741 (0,000)	-4,611 (0,000)	-4,999 (0,000)
Indem	-7,897 (0,000)	-1,364 (0,019)	-1,921 (0,000)	-7,360 (0,000)	-1,585 (0,403)	-2,414 (0,065)	-	-	-	-	4,162 (0,000)	-4,474 (0,000)
lnpeace	-3,662 (0,000)	-1,948 (0,000)	-2,232 (0,000)	-3,895 (0,000)	-2,284 (0,021)	-2,643 (0,019)	-	-	-	-	-	-
fdi	-2,502 (0,000)	-2,064 (0,000)	-2,302 (0,000)	-3,097 (0,001)	-2,839 (0,000)	-3,147 (0,000)	-	-	-	-	-	-
Intds	-1,641 (0,333)	-1,262 (0,071)	-1,579 (0,028)	-1,655 (0,964)	-1,607 (0,469)	-2,070 (0,259)	-4,737 (0,000)	-4,696 (0,000)	-4,978 (0,000)	-4,761 (0,000)	-4,715 (0,000)	-5,128 (0,000)
capf	-1,870 (0,065)	-1,427 (0,041)	-1,718 (0,013)	-2,350 (0,210)	-1,993 (0,190)	-2,306 (0,181)	-5,093 (0,000)	-5,016 (0,000)	-5,240 (0,000)	-5,051 (0,000)	-4,958 (0,000)	-5,366 (0,000)
lnccor	-1,296 (0,561)	-0,407 (0,838)	-1,120 (0,409)	-1,657 (0,853)	-1,596 (0,411)	-2,120 (0,341)	-3,112 (0,000)	-3,109 (0,000)	-3,041 (0,000)	-3,604 (0,026)	-3,590 (0,000)	-3,431 (0,000)

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir. Olasılık değerleri 5.000 bootstrap replikasyonundan elde edilmiş olup parantez içinde gösterilmiştir.

Diğer taraftan CADF testi sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur. Sonuçlara göre insani gelişme endeksi, kişi başı reel gelir ve yolsuzluk değişkenleri hem sabitli hem de trend ve sabitli modellerde fark durağan olup bu bulgular Smith bootstrap testi sonuçlarını doğrulamaktadır. Diğer taraftan demokrasi ve barış değişkenleri sabitli modelde düzeyde durağan iken, trend ve sabitli modelde düzeyde farklı anlamlılık seviyelerinde birim kök içermekte ve birinci farkı alındığında durağan hale gelmektedir. Bu bulgulara Smith bootstrap testinden elde edilen bulguları büyük oranda doğrular niteliktedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları değişkeni hem sabitli hem de trend ve sabitli modelde düzeyde durağan olup bu bilgiler Smith bootstrap testinden elde edilen bulguları doğrular niteliktedir. Sabit sermaye yatırımları hem sabitli hem de trend ve sabitli modelde %5 anlamlılık seviyesinde durağan iken, toplam dış borç servisi sabitli modelde fark durağan, trend ve sabitli modelde %10 anlamlılık derecinde düzeyde durağandır.

Tablo 12
CADF Test Sonuçları

Değişken	Seviye		1. Fark	
	Sabit	Trend ve Sabit	Sabit	Trend ve Sabit
	CIPS	CIPS	CIPS	CIPS
lnhdi	-1,785	-2,196	-3,466***	-4,313***
lngdppc	-1,273	-2,316	-4,463***	-4,418***
lnDEM	-2,582***	-2,692**	-	-4,654***
lnpeace	-2,567***	-2,610*	-	-4,382***
fdi	-2,902***	-3,213***	-	-
lnTDS	-2,535	-2,612*	-5,638***	-5,697***
capf	-2,288**	-2,683**	-4,666***	-4,674***
lnCOR	-2,260	-2,049	-2,662***	-2,596*
Kritik Değerler	%10 -2,07 %5 -2,15 %1 -2,32	%10 -2,58 %5 -2,67 %1 -2,83		

Not: Maksimum gecikme uzunluğu Schwarz-Bayezzyen Bilgi Kriteri kullanılarak k=2 olarak belirlenmiştir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında değişkenlerin durağanlık düzeyleri konusunda genel bir değerlendirme yapılacak olursa:

- İnsani gelişme endeksi, kişi başı reel gelir ve yolsuzluk değişkenleri hem sabitli hem de trend ve sabitli modellerde fark durağandır. Bu bağlamda bu değişkenlerde görülebilecek bir şokun etkisi iktisadi sistemin işleyişi çerçevesinde müdahale olmaksızın ortadan kalkmamakta, bir diğer deyişle denge durumuna gelememektedir.
- Demokrasi değişkeni konusunda bulgular ağırlıklı olarak serinin durağan olduğu biçimindeki alternatif hipotezi destekler niteliktedir. Bu nedenle demokrasi değişkeninin durağan olduğu söylenebilir.
- Barış ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları konusunda bulgular durağanlık görüşünü her iki teste göre desteklemekte olup, bu bağlamda iki değişken durağan olup muhtemel şokların etkisi geçici olacak ve herhangi bir müdahale olmaksızın denge durumuna geri dönecektir.
- Son olarak toplam dış borç servisi ve sabit sermaye yatırımlarının durağanlık seviyelerine ilişkin bulgular genel manada çatışmalı olup, bu

bağlamda değişkenlerin durağanlık seviyesine ilişkin net bir çıkarım yapılamamıştır.

Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmeye yönelik olarak uygulanan Durbin-Hausman yönteminden elde edilen bulgular Tablo 13'te sunulmuştur. Delta testlerinden elde edilen bulgulara göre katsayı heterojenliği görüşünün kabul edilmesi nedeniyle yalnızca grup istatistiği raporlanmış olup, bulgulara göre 1. modelde değişkenler arasında eşbütünleşmenin olmadığı biçimindeki yokluk hipotezi red edilirken 2. modelde ise kabul edilmiştir. Bu bağlamda 1.model eş bütünleşik iken 2. Model ise eş bütünleşik değildir.

Tablo 13
Durbin-Hausman Testi Sonuçları

Test	İstatistik	Olasılık
1. Model	-1,383	0,083
2. Model	1,015	0,155

Çalışma kapsamında uzun dönemli katsayıların hesaplanmasında CCE ve AMG yöntemleri kullanılmış olup, sonuçlar Tablo 14'te sunulmuştur. Tablo 14'te de gösterildiği üzere tablonun sol kısmı insan odaklı yaklaşım ile tahminleri gösterirken, sağ kısmı ise gelir odaklı yaklaşım ile hesaplamaları göstermektedir.

Tablo 14
AMG-CCE Tahmin Sonuçları

Değişkenler	İnsan Odaklı Yaklaşım				Gelir Odaklı Yaklaşım			
	AMG		CCE		AMG		CCE	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
Indem	0,035	0,060	0,031	0,016	0,014	0,684	0,053	0,405
Inpeace	0,081	0,215	0,061	0,039	-0,055	0,192	0,133	0,192
fdi	-0,001	0,022	-0,001	0,077	0,0008	0,562	0,0001	0,961
Intds	-0,006	0,295	-0,004	0,430	-0,012	0,093	-0,025	0,197
capf	0,00008	0,898	-0,0006	0,325	0,0009	0,387	-0,002	0,211
incor	0,009	0,985	-0,259	0,494	-0,839	0,076	-6,754	0,060
Sabit	-1,296	0,521	-0,723	0,815	10,315	0,000	33,269	0,005

İlk olarak insan odaklı yaklaşımdan elde edilen bulgular ele alınırsa; demokrasi değişkeni hem AMG hem de CCE tahmin sonuçlarına göre pozitif bir katsayıya sahip olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulgular Vollmer ve Ziegler'in (2009) bulgularını doğrular niteliktedir. Bu bağlamda demokratik gelişmeler Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi kalkınmayı pozitif etkilemekte olup aynı zamanda ilgili ülkelerde, Olson (1996) tarafında ileri sürülen ve demokrasinin iktisadi gelişmeyi pozitif etkilediğini savunan Bağdaşma Yaklaşımı'nın geçerli olduğunu göstermektedir. Demokrasi rejimi, doğası gereği hukukun üstünlüğüyle beraber en etkin sonucu vermektedir. Bu durumun tipik örnekleri tarihsel olarak uzatılabilecek olmakla beraber en yakın örneği ise Güney Kore'dir. Dolayısıyla demokrasinin ve hukukun üstünlüğünün olduğu bir ekonomik düzende toplumsal ilişkilerde olduğu gibi iktisadi ilişkilerde de sözleşmelerin belirleyici ve bağlayıcı niteliği güçlenmektedir. Bu durum ise öncelikle mülkiyet haklarının ve dolayısıyla girişim ve yatırım özgürlüğünün güven altına alınmasına katkı yapmaktadır. Acemoglu vd. 'ne (2001, 2002) göre mülkiyet haklarını güvence altına almak bir milletin tümünün refahını artırmanın gerekli koşullarından birisidir. Ayrıca demokrasi bireylere, bir sonraki dönemde gelirin nasıl yaratılacağı ve yaratılan gelirin toplumu oluşturan sınıflar arasında nasıl dağıtılacağını oylama imkânı vermektedir (Acemoğlu, 2000). Dolayısıyla demokrasi Sahraaltı Afrika ülkelerinde, özel mülkiyete bağlı girişim ve yatırım yapma güdüsünü teşvik etme, bireylerin politik süreçlere katılımını teşvik etme, toplumu oluşturan tüm kesimlerin iktisadi süreçlere dahil edilmesini sağlama, politik süreçleri ön görülebilir hale getirip belirsizlikleri azaltma gibi katkılarla iktisadi gelişmenin gelir ayağını olumlu etkileyebilir. Diğer taraftan demokrasi, oylama mekanizması ile Sahraaltı Afrika ülkelerinde eğitim ve sağlık hizmetlerinin bir sonraki dönemde nasıl gerçekleştirileceğini belirleme ve kapsayıcı sağlık ve eğitim vadeden iktidarları seçme imkânı sağlayabilecektir (Acemoglu ve Robinson, 2000; 2002). Bu bağlamda demokratikleşme hareketleri Sahraaltı Afrika ülkelerinde hem eğitim hem de sağlık hizmetlerinin yaygın ve ulaşılabilir hale getirilmesine katkı yapabilecek, böylelikle iktisadi kalkınmayı teşvik edebilecektir.

İkinci olarak iç ve dış çatışmalar ile etnik ve dinsel gerilimlerde azalışları ifade eden dört alt bileşenin aritmetik ortalaması ile elde edilen ve barış-huzur değişkeninde yaşanacak artışlar hem AMG hem de CCE tahmin sonuçlarına göre Sahraaltı Afrika ülkelerinde iktisadi kalkınmayı pozitif etkilemektedir. Fakat bu bulgular AMG yöntemine göre istatistiksel olarak anlamsız, CCE bulgularına göre ise istatistiksel olarak anlamlı olup, CCE sonuçları Vollmer ve Ziegler'in (2009) bulgularını doğrular niteliktedir. Bu bağlamda bölgede barış ve huzur ortamının tesisi, politik ve iktisadi istikrarı da beraberinde getirecek, gerginliklere bağlı can kayıplarını azaltacak, yaşam beklentisini artıracaktır. Bu husus, kamu kaynaklarının güvenlik harcamaları gibi verimsiz alanlar yerine eğitim ve sağlık gibi beşerî sermaye oluşumunun temel bileşenleri olan alanlara kaymasına katkı yapabilecektir. Ayrıca çatışmalarda görülecek azalışlar, eğitim ve sağlık hizmetlerinin en uzak bölgelere dahi götürülebilmesi adına güvenli ortam sunabilecek, Birleşmiş Milletler, UNDP, Dünya Bankası gibi uluslararası organizasyonların bu yöndeki saha faaliyetlerini kesintisiz bir biçimde yerine getirmesine katkı yapacaktır. Ayrıca barış ortamı bireysel yatırımlar ve girişim için uygun iktisadi iklimin oluşmasına, bu sayede iktisadi refahın ve kalkınmanın artışına katkı yapabilecektir.

Üçüncü olarak hem AMG hem de CCE tahmin sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımlar iktisadi gelişme üzerine negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu bağlamda doğrudan yabancı yatırımlarda görülebilecek bir artış iktisadi gelişmeyi olumsuz etkilemektedir ve bu bulgu oldukça ilgi çekici olup Asongu ve Le Roux'un (2017), Asongu vd. (2017) ve Asongu ve Nwachukwu'nun (2018) ulaştığı bulgular ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla bu bulgular mevcut literatürde yer alan doğrudan yabancı yatırımların iktisadi gelişmeyi olumlu etkileyeceği biçimindeki hâkim görüşe tamamen zıt bir bulgudur. UNCTAD (2005: 2) raporunda da ifade edildiği üzere, doğrudan yabancı yatırımlar gitmiş olduğu ülkeye fayda sağladığı kadar maliyeti de olan bir olgudur. Bu bağlamda etkileri iyi değerlendirilmesi gereken bir kaynak olup; doğrudan yabancı yatırımların gelir artışı, yeni iş alanları oluşturabilmesi, beşerî sermaye artışına katkı yapabilmesi için ülkelerin kalkınma politikaları ile uyumlulaştırılması gerektiği

vurgulanabilir. Dolayısıyla planlama yapılmaksızın bölgeye girecek olan doğrudan yabancı yatırımlar beklenenin aksine iktisadi gelişmeyi teşvik etmek yerine engelleyebilir.

Bu bulgular Sahraaltı Afrika özelinde değerlendirilecek olursa, bölgeye gelen doğrudan yabancı yatırımların büyük bir kısmı, yani yaklaşık dörtte üçü değerli minerallerin yoğun olduğu doğal kaynak zengini ülkelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Dahası bu yatırımlar doğal kaynak çıkarma ve işlemeye üzerine çalışan tekelleşmiş sektörlerle yoğunlaşmaktadır (UNCTAD, 2005: 7). Ayrıca bölgenin kolonyal geçmişinden dolayı sahip olduğu gelişmemiş piyasa yapısı, düşük gelire bağlı yetersiz talep de bölgeye gelen doğrudan yabancı yatırımların sektörel kompozisyonunu doğrudan etkileyen diğer unsurlardır. Dolayısıyla, tekelleşmiş sektörlerle gelen yabancı doğrudan yatırımlar, tekel piyasalarının doğası gereği, tekel sahiplerinin gelirini toplumun geri kalanına kıyasla fahiş bir biçimde artırmaktadır. Bu husus gelir dağılımı adaletsizliğini artırarak doğal kaynak rantından pay alamayan kesimlerin gelirinin azalmasına ve dolayısıyla eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimlerinin kısıtlanmasına, bu yolla beşerî sermaye kaybına yol açmaktadır (Adams, 2009: 940). Bu açıdan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının doğal kaynaklara dayalı sektörlerle girmesi ve tekelleşme yoluyla gelir dağılımı ve beşerî sermaye üzerinde olumsuz etki bırakması bir çeşit “doğal kaynak laneti” olarak anılabilir. Ayrıca Ndikumana ve Verick’e (2008: 714-725) göre doğrudan yabancı yatırımların Afrika bölgesinde beklenen etkiyi yaratmaması, iç yatırımlar ile arasındaki tamamlayıcı sinerji eksikliğine bağlanabilir. Diğer bir ifadeyle doğrudan yabancı yatırım alan sektörlerin diğer sektörler tarafından üretilen ürünlere talebi artırmaması, kıt kaynakların doğal kaynak rantına dayalı sektörlerde verimsiz kullanımına neden olarak iktisadi gelişmeyi olumsuz etkilediği söylenebilir (Pigato, 2000). Son olarak doğrudan yabancı yatırımların katma değeri yüksek mamul mal üreten ikincil sektörlerle değil, rekabetçi olmayan, petrol ve madencilik gibi hammadde üreten birincil sektörlerle yönelik olmasının iktisadi kalkınmayı olumsuz etkilediği söylenebilir (UNCTAD, 2007).

Dördüncü olarak hem AMG hem de CCE tahmin sonuçlarına göre toplam dış borç servisinde görülen artışlar iktisadi kalkınmayı negatif etkilemektedir, fakat bu bulgular her iki tahmin sonucunda da istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu sonuçlar Asongu vd. (2017), Asongu ve Nwachukwu'nun (2018) ulaşılmış olduğu bulgular ile çatışmaktadır. Her ne kadar bulgular istatistiksel olarak anlamsız olsa da Sahraaltı Afrika ülkelerinin büyük kısmının yüksek seviyede borç ve buna bağlı olarak borç servisi gerçeği ile karşı karşıya kaldığı bir gerçektir. Bir diğer ifade ile bölge ülkeleri çok taraflı finansal kurumlar veya kreditorler vasıtasıyla ciddi oranda borçlanma yoluna gitmiştir (Daseking ve Powell, 1999: 4). Ayrıca bölge borçlarının sürdürülebilirliğini sağlamak adına geçmişte de birçok borç hafifletme operasyonu geçirmiş olduğu bir gerçektir. Borç yükünün bölge kalkınması önünde önemli engellerden birisi olduğu göz önünde tutulduğunda; tasarruf-yatırım artışı ve iktisadi büyümenin sağlanabilmesi adına bölgenin dış borç yükü ve dolayısıyla dış borç servisinin azaltılması hayati öneme sahiptir. Bu sayede kaynakların borç servisine tahsisi yerine, özellikle eğitim ve sağlık alanındaki sosyal ve fiziksel donatıları geliştirme yönünde hem özel hem de kamu sektörü eliyle harcanması, fiziki ve beşerî sermaye birikimini artırarak iktisadi kalkınma ve yoksulluğu azaltabilecektir (UNCTAD, 2004: 1-9).

Beşinci olarak sabit sermaye yatırımlarının iktisadi kalkınmayı AMG yönteminden elde edilen bulgulara göre pozitif, CCE yönteminden elde edilen bulgulara göre ise negatif etkilediği görülmektedir. Fakat bu bulgular her iki yöntemde de istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu bulgular hayli dikkat çekicidir. Bu hususta sorgulanması gereken bölge yatırımlarının kompozisyonu ve yatırımların gerçekleştiriliş biçimi olabilecektir. Özellikle bölgede yer alan yüksek yolsuzluk oranları, askeri harcamaların yatırımlar içindeki payının görece yüksekliği, verimsiz hidroelektrik barajlarına yapılan enerji yatırımları ve izleyen süreçte verimsiz yatırımların bakımı ve onarım süreçlerinin de şeffaf bir biçimde gerçekleştirilememesi kaynakların yanlış ve verimsiz dağılımına neden olabilecektir. Bu bağlamda bölgenin iktisadi kalkınması açısından hayati öneme sahip sağlık ve eğitim harcamaları, sürdürülebilir istihdam

yaratacak iş kolları yerine verimsiz alanlara kayması iktisadi kalkınma sürecini engelleyebilecektir. Bu bağlamda elde edilen ampirik bulguların Tanzi ve Davoodi, (1998), De La Croix ve Delavallade (2009) tarafından öngörülen süreçleri adeta doğruladığı ifade edilebilir.

Son olarak yolsuzluk değişkeni iktisadi gelişmeyi AMG yöntemine göre pozitif, CCE yöntemine göre ise negatif etkilemektedir. Fakat her iki yöntemden elde edilen bulgular istatistiksel olarak anlamsızdır. Günümüzde bölgede yolsuzluğun kalkınma önünde ne denli büyük bir engel olduğunu Uluslararası Şeffaflık örgütü direktörü Patricia Moreira'nın "Yolsuzluk Afrika'nın politik ve sosyal kalkınmasını engelliyor. İktisadi gelişme önündeki en büyük engellerden birisi..." sözlerinden anlamak mümkündür. Bu açıdan bölgede ortalama her dört bireyden birinin eğitim ve sağlık gibi temel kamu hizmetlerine erişebilmek için rüşvet vererek yolsuzluğa bulaştığı ve yolsuzluğa bulaşarak hizmet alan insan sayısının 2018 yılında yaklaşık 130 milyon olduğu değerlendirildiğinde yolsuzluk olgusunun iktisadi kalkınma önünde bölge açısından ne denli büyük bir engel olduğu görülecektir. Ayrıca fakir kesimin zenginlere oranla iki kat daha fazla rüşvet ödediği göz önünde bulundurulduğunda, yolsuzluğun özellikle zayıf ve korunmasız kesimi etkilediği söylenebilir (Transparency International, 2019b). Temel sağlık, eğitim ve güvenlik hizmetlerine dahi rüşvet yoluyla erişilebildiği bir ortamda gerek iktisadi gerek ise beşerî açıdan gelişme kaydedilmesi ancak mucizelerle söz konusu olabilecektir. Bu açıdan her ne kadar tahmin sonuçlarına göre yolsuzluk ve kalkınma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki olmasa da iktisadi ve politik sistemin etkin işleyişi adına yolsuzluk olgusuna "tekerdeki kum" olarak yaklaşılması daha doğru bir yaklaşım olabilecektir.

Diğer taraftan gelir odaklı yaklaşımdan elde edilen bulgular incelenecek olursa, demokrasi, kişi başı gelir üzerinde hem AMG hem de CCE yöntemine göre pozitif etkiye sahiptir, fakat bulgular istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu bulgular Bosker ve Garretsen 'in (2012) ulaşılmış olduğu bulguları destekler nitelikte iken literatürün büyük kısmının ulaşılmış olduğu bulgulara zıt yöndedir. İkinci olarak barış ortamının sağlanması AMG

yöntemine göre kişi başı geliri negatif, CCE yöntemine göre ise pozitif etkilemektedir. Fakat bulgular istatistiksel olarak anlamsız olup, Sachs ve Warner (1997), Mobarak (2005), Bosker ve Garretsen (2012), Masaki ve Walle'nin (2014) erişmiş olduğu bulguları destekler niteliktedir. Üçüncü olarak doğrudan yabancı sermaye yatırımları hem AMG hem de CCE yöntemine göre kişi başı gelir üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Ancak bu bulgular istatistiksel olarak anlamsız olup, Fayissa vd. (2008), Fayissa ve Nsiah'ın (2010) bulgularını destekler niteliktedir.

Dördüncü olarak dış borç servisi hem AMG hem de CCE yöntemine göre kişi başı gelir üzerinde negatif etkiye sahip olup, AMG bulguları istatistiksel olarak anlamlı iken CCE bulguları istatistiksel olarak anlamsızdır. Buna göre AMG bulguları Fosu'nun (1999) bulgularını teyit etmekte iken, CCE bulguları Fosu'nun (1996) bulguları ile uyumludur. Beşinci olarak sabit sermaye yatırımları AMG yöntemine göre kişi başı gelir üzerinde negatif, CCE yöntemine göre ise pozitif etkiye sahiptir. Ancak bu bulgular istatistiksel olarak anlamsız olup, Fosu'nun (1999) ulaşmış olduğu bulguları desteklerken, literatürün büyük bir bölümü ile çatışmaktadır. Son olarak yolsuzluk değişkeni hem AMG hem de CCE sonuçlarına göre kişi başı gelir üzerinde negatif etkiye sahip olup bu bulgular istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bağlamda sonuçlar yolsuzluğun bölge iktisadi büyümesi önünde ciddi bir engel olduğu söylenebilecek olup, erişilen bulgular Mauro'nun (1995) bulguları ile uyumlu iken, Gyimah-Brempong'ın (2001) bulguları ile çatışmaktadır.

SONUÇ

Kalkınma kavramının iktisat literatüründe tartışılmaya başlandığı dönemden bu yana geçen yaklaşık 75 yıllık süreçte, dünyanın çeşitli bölgelerinde kalkınma mucizeleri yaşanırken, bazı bölgelerinde ise mutlak surette geri kalmışlık durumu söz konusudur. Bu ifadeyi somutlaştırmak gerekirse; 1900'li yılların başlarına büyük oranda benzer gelişmişlik düzeyinde giren Güney ve Doğu Asya-Pasifik ülkeleri, Afrika Ülkeleri ve Latin Amerika ülkeleri arasında gelişmişlik farkı ikinci dünya savaşı sonrasında Afrika aleyhine açılmaya başlamıştır. Ayrıca Afrika bölgesi kendi içinde Kuzey ve Sahraaltı olarak ikiye ayrılıp incelendiğinde; Grafik 1'de de görüldüğü üzere Sahraaltı Afrika bölgesinin ortalama gelişmişlik düzeyi ile Afrika ortalama gelişmişlik düzeyi arasında fark 1980'lere kadar hemen hemen aynı düzeyde seyretmekte iken Kuzey Afrika ile bu makas 1940'lı yıllardan itibaren keskin bir biçimde Sahraaltı Afrika aleyhine açılmıştır. Dolayısıyla bölgenin ortalama gelişmişlik düzeyini aşağıya çeken unsurların Sahraaltı Afrika bölgesine özgü nedenlerden kaynaklandığı konusunda bir şüphe yoktur. Diğer bir deyişle, Afrika kıtasının düşük gelişme performansının ardında yatan soruların cevabının aranması gereken yer Sahraaltı Afrika bölgesi olup, bölge günümüzde de dünya genelinde en düşük gelişmişlik ortalamasına ve en yüksek yoksulluk ortalamasına sahiptir.

Bu durumun ardında yatan nedenlerin sorgulanması, bir diğer deyişle Sahraaltı Afrika ülkelerinin gelişme bağlamında diğer ülkelerden neden ve nasıl negatif ayrıştığını irdeleme ve günümüz modern iktisadi sisteminde bu azgelişmişliğin çözümüne alternatif olabilecek politikaları saptamak amacıyla yapılan bu çalışmada, birinci bölümde Kalkınma İktisadının tarihsel olarak devinimi ele alınmıştır. Türkiye'de mevcut kalkınma literatüründen farklı olarak; özellikle yeni kalkınma iktisadının ortaya çıkışı ve günümüze kadar nasıl evirildiği konusu derinlikli bir biçimde incelenmiştir. İkinci kısımda ise Sahraaltı Afrika bölgesinin 1900'li yıllarda mevcut olan azgelişmişliğinin kökenlerinde yatan nedenler bütüncül bir bakış açısıyla ve mevcut literatürden farklı olarak ilk insandan günümüze kadar sistematik bir bakış açısıyla ele alınmış, azgelişmişliğe neden olan temel

etkenler sorgulanmıştır. Üçüncü kısımda ise modern iktisadi sistem kapsamında ve son yıllarda bölge ekonomisinde yaşanan gelişmelerinde göz önünde bulundurarak, 17 Sahraaltı Afrika ülkesinde kalkınma sürecinin iktisadi ve politik belirleyicileri 1990-2016 dönemi için ampirik olarak araştırılmıştır. 48 Sahraaltı Afrika ülkesinden 17 tanesinin analize dahil edilmesi ve ilgili zaman diliminin seçilmesindeki temel kısıt veri ve ölçüm eksiklikleridir. Kalkınmanın modellenmesi hususunda, literatürde ya gelir odaklı ya da insan odaklı bir yaklaşım benimsendiği görülmektedir. Bu noktada doğru olan yaklaşımın insan odaklı yaklaşım olduğu çalışmanın önceki kısımlarında belirtilmiştir. Fakat gelir odaklı yaklaşıma dayalı çalışmaların sayısı da bir hayli fazla olması nedeniyle ilgili literatürü göz ardı etmemek ve karşılaştırmalı bir analiz yapabilmek adına analiz kapsamında gelir odaklı yaklaşım da test edilmiştir.

Elde edilen bulgular ışığında, insan odaklı yaklaşım ile elde edilen bulguların gelir odaklı yaklaşım ile elde edilen bulgulara kıyasla Sahraaltı Afrika bölgesi için daha kapsamlı bilgiler verdiği söylenebilir. Nitekim, sadece gelir artışına dayalı bir yaklaşım ile oluşturulacak politikaların kalkınmanın farklı boyutlarını ihmal edecek, bugüne kadar uygulanmış ve başarısız olmuş politikalarla benzer akıbete uğrayabilecektir. Bu noktada kalkınma sürecinin çok boyutlu bir biçimde ele alınması büyük öneme sahiptir. Nitekim elde edilen ampirik bulguların da bu hususu desteklediği söylenebilir. İnsan odaklı yaklaşımdan elde edilen bulgular temel alınır; kalkınma olgusunun önemli bir unsuru olan demokratik süreçlerin etkin çalıştırılması ve kalitesinin artırılması bölge ülkelerinde, katılımcı ve kapsayıcı kalkınma politikaları oluşturulmasına katkı yapacaktır. Ayrıca demokrasinin varlığı, en küçük azınlık grubun dahi karar alma mekanizmalarına siyasal süreçler yoluyla katılmasına katkı yapacak, dezavantajlı grupların da gelişmişlik seviyesinin artırılmasına yönelik politikalar benimseyen siyasal iktidarların iş başına getirilmesine katkı yapacaktır. Bu durum toplumu oluşturan her grubun yaratılan gelirden pay almasını kolaylaştıracak, eğitim ve sağlık hizmetlerinin daha kapsayıcı biçimde verilmesini teşvik ederek iktisadi gelişme sürecini besleyecektir.

Diğer taraftan Sahraaltı Afrika bölgesi, yaygın olarak bilindiği üzere günümüzde de aktif olarak iç çatışmalar, etnik ve dinsel gerilimler ile mücadele etmektedir. Güvenliğin ve istikrarın olmadığı bir bölgede temel kamu hizmetlerinin bile sağlanamayacağı açık bir gerçek olup, bölge genelinde barış ve istikrar ortamının tesisi ve yerleşik hale gelmesi öncelikle piyasa mekanizmasının işlerliğini artıracak, tasarruf, yatırım ve girişim gibi iktisadi büyümeyi besleyen süreçlerin etkin işlemesine katkı yapacaktır. Bu durum ise genelde bölge ülkelerinin, özel de ise bireylerin refahlarını artırmaya katkı yapacaktır. Refah artışının daha fazla eğitim ve sağlık hizmeti almayı kolaylaştıracağı ise yadsınamaz bir gerçek olup, bu hususlar bölgede iktisadi gelişmeyi pozitif etkileyecektir. Çatışmaların azalması ülkelerin çatışmalar nedeniyle insan gücünü kaybetmesini engelleyecek, çatışmaları engellemek adına yapılan verimsiz güvenlik harcamalarının iktisadi gelişmeyi hızlandıracak iktisadi ve beşerî sermaye yatırımlarına yönlendirilmesine katkı yapacaktır. Bu açıdan bölge genelinde kalıcı istikrar ortamı oluşturulması adına hem politikacılar hem de BM, Afrika Birliği gibi uluslararası kuruluşlara büyük sorumluluk düşmekte olup, oluşturulacak yeni ve etkin uluslararası inisiyatifler bölgede istikrar sürecinin etkin izlenmesi ve gerekli aksiyonların gerçekleştirilmesine önemli katkı yapabilecektir.

Tüm azgelişmiş ekonomiler ve bölgeler gibi Sahraaltı Afrika ekonomileri de gelişme sürecinin finansmanı noktasında doğrudan yabancı yatırımları önemli bir kaynak olarak görmüş, tarihsel olarak IMF gibi uluslararası iktisadi kuruluşlar bölge ülkelerinde doğrudan yabancı yatırım akışını teşvik edecek düzenlemeleri gerçekleştirmelerini salık vermiştir. Bu noktada yabancı yatırımların iktisadi gelişme üzerindeki etkisinin olumsuz olduğu göz önünde bulundurulursa; bölge ülkelerinin iktisadi gelişmesini olumlu etkileyecek, yerel iktisadi yapıyı olumsuz etkilemeyecek yabancı yatırımların bölgeye çekilmesi önemlidir. Özellikle diğer sektörler üzerinde de pozitif dışsallık yaratabilecek gıda ve tarım gibi sektörlerle yönelik yapılabilecek endüstriyel yatırımlar, bu sektörlerden beslenen diğer sektör üretim ve ürünlerine olan talebi de olumlu etkileyecek, bu durum ise refah artışını teşvik edebilecektir. Bu noktada karar alıcıların doğal kaynak ve karbon

kaynakların çıkarılmasına yönelik doğrudan yabancı yatırımlardan ziyade çarpan etkisi yüksek mamul mal, tarımsal ürün veya tüketim malları üreten sektörlerle yapılacak yatırımların önünü açacak düzenlemeleri yapmaları ve gerekli mekanizmaları kurmaları bölge ülkelerinin iktisadi gelişmesi açısından önemlidir. Fakat bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının izlenmesi ve koordinasyonudur. Tarihsel olarak bölgeye yapılan yardımlar veya yatırımların genellikle verimsiz ve çarpan etkisi düşük alanlara yöneldiği düşünüldüğünde, yatırım yapılacak alanların belirlenmesi ve gerekli sermaye yatırımının sağlanması noktasında UNDP, Dünya Bankası gibi kurumların yerel hükümetlerle yakından işbirliği yapması, koordinasyon ve takip görevi üstlenmesi önemlidir.

Bu hususlara ek olarak, bölge ülkelerinin dış borçlarının ve dış borç servislerinin azaltılması, özellikle bu alana tahsis edilen kaynakların iktisadi işleyişin daha verimli taraflarına kazandırılmasına katkı yapabilecektir. Bu hususun ise hem iktisadi hem de beşerî gelişme sürecini beslemesi kaçınılmazdır. Ayrıca borç olgusunun borçlu ve alacaklı gibi çok taraflı bir husus olması konuyu yalnızca karar alıcılar tarafından çözümlenebilir olmaktan çıkarmaktadır. Dahası alacaklı tarafında hem yerli hem de uluslararası kuruluşlar tarafından oluşması konunun çözümü noktasında ortak inisiyatifler alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda özellikle borca batık ülkeler inisiyatifinin yanı sıra, UNDP ve BM gibi kurumların da bu süreçte yer alarak bölge ülkeleri için borç sürdürülebilirliğini sağlamak hem de gerekirse borç yükünün hafifletilmesi adına yeni bir hafifletme operasyonunu koordine etmesi bölge iktisadi işleyişini dış borç kaynaklı şoklara karşı daha dirençli hale getirebilecek, bölge ekonomilerinin dışa bağımlılığını azaltacak, ülkelerin yapılabirliklerini artıracaktır.

Sahraaltı Afrika ülkeleri geçmişte ve günümüzde de alt yapı yatırımlarının sık sık ihmal edildiği bir bölgedir. Bu durumu örneklendirmek gerekirse, BM raporlarında da belirtildiği üzere günümüzde yaklaşık 2,1 milyar insanın henüz gerekli alt yapı olmadığı için kamuya açık alanda dışkıladığı tahmin edilmektedir. Bu durum ise bölgede çevre

kirliliğini artırmakta ve salgın hastalıkları yaygın hale getirmektedir. Bu açıdan her ne kadar istatistiksel olarak anlamsız olsa da bölgede iktisadi gelişme sürecini destekleyecek bir yatırım politikasının oluşturulması öncelikle bölgede iktisadi büyüme sürecini olumlu etkileyecektir. Diğer taraftan uygun bir yatırım politikası ile hem eğitim hem de sağlık alt yapısının iyileştirilmesine katkı yapılabilir olup bu noktada iktisadi ve politik karar alıcılara önemli görev düşmektedir. Ayrıca Sahraaltı Afrika ekonomilerinde kronik olarak mevcut olan tasarruf açığı nedeniyle yatırımların finansmanı konusunda güçlük çekildiği dikkate alındığında, bölge ülkelerine alt yapı ve imar çalışmaları için Dünya Bankası gibi kurumlar tarafından kaynak sağlanması önemli olup bu kaynakların etkin kullanımının denetlenebilmesi adına etkin denetim mekanizmaları kurulması da önemlidir.

Yolsuzluk, her ne kadar ampirik bağlamda istatistiksel olarak anlamsız çıksa da bölge iktisadi ve politik yaşamında ciddi derecede maliyetleri artıran bir unsurdur. Nitekim günümüzde bölge ülkelerinde güvenlik gibi temel hizmetlerinden dahi rüşvet vermeksizin yararlanılamadığı göz önünde bulundurulduğunda, yolsuzluk olgusunun adeta kanuni olmayan bir vergi misali iktisadi işleyişte maliyet artıran bir unsur olduğu söylenebilir. Bu husus, bireylerin yaşam kalitesini ve yapılabirliklerini artırmada kullanabilecekleri kaynakları yolsuzluk uğruna üçüncü taraflara haksız transfer etmesine neden olmaktadır. Bu durum ise özellikle beşerî sermaye oluşumunu olumsuz etkileyebilmektedir. Diğer taraftan yolsuzluk; özellikle bölge de eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi güçleştirmekte, hali hazırda dezavantajlı olarak nitelendirilebilecek yoksul kesimler arasında yaşam koşullarını güçleştirerek iktisadi gelişmeyi olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle bölge ülkelerinde karar alıcıların yolsuzluğu engelleyecek ve izleyecek mekanizmaları kurmaları bölge iktisadi gelişme süreci açısından önemlidir. Ayrıca Uluslararası Şeffaflık örgütü, Birleşmiş Milletler gibi kurumların bölgede yolsuzluğun azaltılması adına atılacak çabaları desteklemesi ve aktif rol alması politikaların başarısı açısından hayati öneme sahiptir.

Son olarak, çalışmanın ampirik uygulama aşamasında karşılaşılan en büyük kısıt, veri ve ölçüm eksiklikleridir. Kalkınma olgusunun çok boyutlu bir süreç olduğu göz önünde bulundurulduğunda, özellikle yatırımların temel belirleyicilerinden birisi olan tasarruflar gibi değişkenler konusunda var olan ölçüm eksiklikleri daha kapsamlı analizler yapmayı olanaksızlaştırmaktadır. Ayrıca çalışmaya 48 ülkenin yalnızca 17 tanesinin dahil edilebilmesinin temelinde yatan neden de analiz dışı bırakılan ülkelerde var olan ölçüm eksiklikleridir. Bu açıdan çalışmadan elde edilen bulgular yalnızca 17 ülkede geçerli olup, analize dahil edilemeyen ülkeler için bu sonuçları genelleştirmek hâkim iktisadi paradigmanın tümdengelimci yaklaşımından farklı olmayacaktır. Bu nedenle ilerleyen yıllarda ilgili ülkelerde ölçüm eksikliklerinin giderilmesiyle beraber kalkınma sürecinin belirleyicilerinin araştırılması, ilgili ülkeler için de kapsayıcı kalkınma politikaları oluşturulabilmesi adına önemlidir.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, A.; Bozkurt, C. ve Erdoğan S. (2015). MENA Ülkelerinde Demokrasi-Ekonomik Büyüme İlişkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(4): 119-129.
- Acaravcı, A.ve Erdoğan, S. (2015). Türkiye’de Demokrasi, Reel Gelir ve Dışa Açıklık Arasındaki Uzun Dönemli ve Nedensel İlişkiler. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(31): 358-370.
- Acaravci, A. ve Akalin, G. (2017). Environment-Economic Growth Nexus: A Comparative Analysis of Developed and Developing Countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(5):34-43.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2000). Why Did the West Extend the Franchise? Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective. *Quarterly Journal of Economics*, November: 1167-1199.
- Acemoglu, D.; Johnson, S. ve Robinson, A. (2001) The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*, 91(5):1369-1401.
- Acemoglu, D.; Johnson, S. ve Robinson J. A. (2002): Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World income Distribution. *Quarterly Journal of Economics*, 117: 1231-1294.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2002). The Political Economy of the Kuznets Curve. *Review of Development Economics*, 6(2), 183–203.
- Acemoğlu, D. (2014). *Ulusların Düşüşü*. İstanbul: Doğan Kitap
- Adams, S. (2009). Foreign Direct Investment, Domestic Investment, and Economic Growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Policy Modeling*, 31: 939–949.

- Adams, S.; Klobodu, E. K. M. ve Opoku, E. E. O. (2016). Energy Consumption, Political Regime and Economic Growth in Sub- Saharan Africa. *Energy Policy*, 96:36–44.
- Adi, H. (2012). Africa and the Transatlantic Slave Trade. http://www.bbc.co.uk/history/british/abolition/africa_article_01.shtml (Erişim Tarihi: 18.04.2019)
- Africa Facts (2018). Top 11 Most Spoken Languages in Africa. <https://africa-facts.org/top-10-most-spoken-languages-in-africa/> (Erişim Tarihi: 31.10.2018).
- Agence Française de Développement (2019). Our History. <https://www.afd.fr/en/our-history> (Erişim Tarihi: 18.03.2019).
- Ahlerup, P.; Baskaran, T. ve Bigsten, A. (2017). Regional Development and National Identity in Sub-Saharan Africa. *Journal of Comparative Economics*, 45: 622–643.
- Ahmed, A. D. (2016). Integration of Financial Markets, Financial Development and Growth: Is Africa Different? *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 42: 43–59.
- Akachi, Y. ve Canning, D. (2010). Health Trends in Sub-Saharan Africa: Conflicting Evidence from Infant Mortality Rates and Adult Heights. *Economics and Human Biology*, 8: 273–288.
- Akalın, G. (2018). Kurumsal Kalitenin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Ampirik Bir Analiz. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Akinboade, O. ve Braimoh, L. A. (2010). International Tourism and Economic Development in South Africa: A Granger Causality Test. *International Journal of Tourism Research*, 12:149–163.

- Aktan, C. C. Ve Vural, İ. Y. (2002a). Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri. <http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/birinci-bol/aktan-vural-Yoksulluk.Pdf> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- Aktan, C. C. Ve Vural, İ. Y. (2002b). Gelir Dağılımında Adalet(Siz)lik ve Gelir Eşit(Siz)liği: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri. *Hak-İş Konfederasyonu Yayınları*, 1-21.
- Akobeng, E. (2016). Out of Inequality and Poverty: Evidence for the Effectiveness of Remittances in Sub-Saharan Africa. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 60: 207–223.
- Alam, S. ve Mohiuddin G. (2014). Chronological Development of Entrepreneurship Concept – A Critical Evaluation. *American Journal of Economics*, 4(2): 130-135.
- Alesina, A.; Baqir, R. ve Easterly, W. (1999). Public Goods and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 114: 1243–1284.
- Alesina, A.; Devleeschauwer, A.; Easterly, W.; Kurlat, S. ve Wacziarg, R. (2003). Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, 8: 155-194.
- Alkire, S.; Roche, J. M. ve Seth, S. (2013) Identifying the “Bottom Billion” Beyond National Averages. <http://ophi.org.uk/identifying-the-bottom-billion-beyond-national-averages/> (Erişim Tarihi: 10.10.2017)
- American Historical Association (2018). England's Indirect Rule in Its African Colonies <https://www.historians.org/teaching-and-learning/teaching-resources-for-historians/teaching-and-learning-in-the-digital-age/through-the-lens-of-history-biafra-nigeria-the-west-and-the-world/the-colonial-and-pre-colonial-eras-in-nigeria/englands-indirect-rule-in-its-african-colonies> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

- Amin, S. (1974). *Accumulation on a world scale: A critique of the theory of underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.
- Arslan, Ü. (2006). Latin Amerika Ülkelerinde Bağımlılık. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3): 37-56.
- Asongu, S. A. ve Le Roux, S. (2017). Enhancing ICT for Inclusive Human Development in Sub-Saharan Africa. *Technological Forecasting and Social Change*, 118: 44–54.
- Asongu, S. A.; Le Roux, S. ve Biekpe, N. (2017). Environmental Degradation, ICT and Inclusive Development in Sub-Saharan Africa. *Energy Policy*, 111: 353–361.
- Asongu, S. A. ve Nwachukwu, J. C. (2018). Educational Quality Thresholds in the Diffusion of Knowledge with Mobile Phones for Inclusive Human Development in Sub-Saharan Africa. *Technological Forecasting and Social Change*, 129: 164–172.
- Austen, Ralp (1979). The Trans-Saharan Slave Trade: A Tentative Census. Gemery, H. A. ve Hogendorn, J.S (Der.) *The Uncommon Market: Essays in The Economic History of the Atlantic Slave Trade* içinde (ss: 23-76). New York: Academic Press.
- Austen, R. (1996). *African Economic History*. London: James Currey.
- Austen, R. (1981). From the Atlantic to the Indian Ocean: European Abolition, the African Slave Trade, and Asian Economic Structures, Eltis, D. ve Walvin J. (Der.) *The Abolition of the Atlantic Slave Trade* içinde (ss: 117-139). Madison: University of Wisconsin Press.
- Ay, Ö. (2010). Türkiye’de Vergi Yapısının Gelir Dağılımına Etkisi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

- Aydın, K. (2012). Türkiye’de Kişisel Gelir Dağılımının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Belirleyicileri. *Çalışma ve Toplum*, 12(1): 147-166.
- Backhouse, R. E. Ve Medema, S. G. (2009). Defining Economics: The Long Road to Acceptance of the Robbins Definition. *Economica*, 76: 805-820.
- Bali moune-Lutz, M. (2009). Institutions, Social Capital, and Economic Development in Africa: An Empirical Study. <https://ssrn.com/abstract=1443083> (Erişim Tarihi: 29.05.2019).
- Banerjee, A. (2007). *Making Aid Work*. Cambridge: MIT Press
- Bantu Migration (2018). Bantu Migrations: One Migration. Many Changes. <https://sites.google.com/site/wwwbantumigration/> (Erişim Tarihi: 06.11.2018).
- Barro, R. ve Lee J. W. (1993) Losers and Winners of Economic Growth. <http://www.nber.org/papers/w4341.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2017).
- Başkaya, F. (2001). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*. Ankara: İmge Kitabevi
- Bayesian Corruption Index (2019). <https://users.ugent.be/~sastanda/BCI/BCI.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- BBC (2018). The Roots of Slavery. <http://www.bbc.co.uk/worldservice/africa/features/storyofafrica/9chapter1.shtml> (Erişim Tarihi: 18.02.2018)
- Bell-Fialkoff, A. (1996). *Ethnic Cleansing*. New York: St.Martin’s.
- Bennet, D.; Faria, H. J.; Gwartney, J.D. ve Morales, D. R. (2017). Economic Institutions and Comparative Economic Development: A Post-Colonial Perspective. *World Development*, 96: 503–519.

- Aydın, K. (2012). Türkiye’de Kişisel Gelir Dağılımının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Belirleyicileri. *Çalışma ve Toplum*, 12(1): 147-166.
- Backhouse, R. E. Ve Medema, S. G. (2009). Defining Economics: The Long Road to Acceptance of the Robbins Definition. *Economica*, 76: 805-820.
- Bali moune-Lutz, M. (2009). Institutions, Social Capital, and Economic Development in Africa: An Empirical Study. <https://ssrn.com/abstract=1443083> (Erişim Tarihi: 29.05.2019).
- Banerjee, A. (2007). *Making Aid Work*. Cambridge: MIT Press
- Bantu Migration (2018). Bantu Migrations: One Migration. Many Changes. <https://sites.google.com/site/wwwbantumigration/> (Erişim Tarihi: 06.11.2018).
- Barro, R. ve Lee J. W. (1993) Losers and Winners of Economic Growth. <http://www.nber.org/papers/w4341.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2017).
- Başkaya, F. (2001). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*. Ankara: İmge Kitabevi
- Bayesian Corruption Index (2019). <https://users.ugent.be/~sastanda/BCI/BCI.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- BBC (2018). The Roots of Slavery. <http://www.bbc.co.uk/worldservice/africa/features/storyofafrica/9chapter1.shtml> (Erişim Tarihi: 18.02.2018)
- Bell-Fialkoff, A. (1996). *Ethnic Cleansing*. New York: St.Martin’s.
- Bennet, D.; Faria, H. J.; Gwartney, J.D. ve Morales, D. R. (2017). Economic Institutions and Comparative Economic Development: A Post-Colonial Perspective. *World Development*, 96: 503–519.

- Bezemer, D.; Bolt, J. ve Lensink R. (2014). Slavery, Statehood, and Economic Development in Sub-Saharan Africa. *World Development*, 57:148–163.
- Birgili, B. (2013). Afrika Sahel Bölgesi Tarımı ve Alternatif Teknikler – 1. <http://www.tasam.org/tr>
TR/Icerik/5106/afrika_sahel_bolgesi_tarimi_ve_alternatif_teknikler_-_1 (Erişim Tarihi: 31.10.2018).
- Blomström, M.; Lipsey, R. E. ve Zejan, M. (1993). Is Fixed Investment the Key to Economic Growth? <https://www.nber.org/papers/w4436.pdf> (Erişim Tarihi: 29.08.2019).
- Bocutoğlu, E. (2012). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Boddy-Evans, A. (2018) A Short History of the African Slave Trade. thoughtco.com/african-slavery-101-44535 (Erişim Tarihi: 23.09.2019).
- Boeke, J. H. (1953). *Economics and Economic Policy of Dual Societies As Exemplified by Indonesia*. Institute of Pacific Relations.
- Bond, P. ve Dor, G. (2011). Neoliberalism and Poverty Reduction Strategies in Africa. <http://equinetafrica.org/sites/default/files/uploads/documents/DIS4trade.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).
- Bond, S. ve Eberhardt, M. (2013). Accounting for Unobserved Heterogeneity in Panel Time Series Models. Nuffield College, University of Oxford, Mimeo.
- Bosker, M. ve Garretsen H. (2012). Economic Geography and Economic Development in Sub-Saharan Africa. *The World Bank Economic Review*, 26(3): 443–485.
- Boratav, K. (1995). *100 Soruda Gelir Dağılımı, Kapitalist Sistemde, Türkiye’de, Sosyalist Sistemde*. İstanbul: Gerçek Yayınevi,

- Boston University African Studies Center (2018). African Ethnology. <http://library.bu.edu/africanpeoples> (Erişim Tarihi: 31.10.2018.)
- Breusch, T. S. ve Pagan A. R. (1980) The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1):239–253
- Britannica (2018a). Sahel. <https://www.britannica.com/place/Sahel> (Erişim Tarihi: 22.10.2018).
- Britannica (2018b). <https://www.britannica.com/place/Sahara-desert-Africa/media/516375/61717> (Erişim Tarihi: 22.10.2018).
- Britannica (2019). Education in British Colonies and Former Colonies. <https://www.britannica.com/topic/education/Education-in-British-colonies-and-former-colonies> (Erişim Tarihi: 11.03.2019)
- British National Archive (2019). Protectorate and Trusteeship. <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/protectorate-trusteeship.htm> (Erişim Tarihi: 11.03.2019).
- Bornschiefer, V. ve Chase-Dunn, C. (1985). *Transnational Corporations and Underdevelopment*. New York: Praeger.
- Brown, C. ve Lall, U. (2006). Water and Economic Development: The Role of Variability and A Framework for Resilience. *Natural Resources Forum*, 30: 306–317.
- Cai, F. (2010). Demographic Transition, Demographic Dividend, and Lewis Turning Point in China. *China Economic Journal*, 3(2):107–119.
- Calderon, C. ve Serven, L. (2010). Infrastructure and Economic Development in Sub-Saharan Africa. *Journal of African Economies*, 19(1):13–87.

- Cameron, Rando (1993) *Concise Economic History of the World*. New York: O.U.P.
- Caramelli, D. (2006). The Origins of Domesticated Cattle, *Human Evolution*, 21(2):107–122.
- Catlin, G. E. G. (1933). An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. by Lionel Robbins. *Political Science Quarterly*, 48(3): 463-465.
- Celyse, W. (2012). Neocolonial Dependence Model and the False Paradigm: Useful for Explaining Development in Haiti and the Dominican Republic? <https://www.questia.com/library/journal/1G1-328129337/neocolonial-dependence-model-and-the-false-paradigm> (Erişim Tarihi: 21.05.2018).
- Center for Sytemic Peace (2019). Integrated Network for Societal Conflict Research Data Page. <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html> (Erişim Tarihi: 22.04.2019).
- Charles, Darwin (1859) *On the Origin of Species*.
- Chenery, H. Ve Syrquin, M. (1975). *Patterns of Development, 1950-1970*. London: Oxford University Press.
- Choe, J. Il (2003). Do Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth? *Review of Development Economics*, 7(1): 44–57.
- Chudik A. ve Pesaran M. H. (2013) Large Panel Data Models with Cross-Sectional Dependence: A Survey. <https://www.dallasfed.org/~media/documents/institute/wpapers/2013/0153.pdf>. (Erişim Tarihi: 5 Mart 2019)
- Clark, D. J. ve Brandt, S. A. (1984). From Hunters to Farmers. https://books.google.com.tr/books?id=dfiPHu1o2s8C&pg=PP7&hl=tr&source=gs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 01.11.2018).

- Cleary, S. (1989). Structural Adjustment in Africa. <https://www.trocaire.org/sites/default/files/resources/policy/1989-structural-adjustment-africa-impact.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).
- Clover, J. (2003). Food Security in Sub-Saharan Africa. *African Security Review* 12(1): 5-15.
- Cohen, J. ve Dupas, P. (2010). Free Distribution or Cost-Sharing? Evidence from a Randomized Malaria Prevention Experiment. *The Quarterly Journal of Economics*, 125(1): 1-45.
- Collier, P. (2000). Ethnicity, Politics and Economic Performance. *Economics and Politics*, 12(3): 225-245.
- Collins, R. O. ve Burns, J. M. (2014). *A History of Sub-Saharan Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Cooper, R. W. (2005). Economic Policy in the Presence of Coordination Problems. *Revue d'économie politique*, 115: 379-290.
- Coursey, D.G. (1976). The Origins and Domestication of Yam in Africa.. Harlan, J.R.; Wet, M.J. ve Stemler, A.B.L. (Der.) *World Anthropology* (ss: 385-408).
- Craton, M. ve Craton, M. (1984). The Historical Roots of The Plantation Model. *Slavery and Abolition*, 5(3): 189-221.
- Curtin, P. D. (1969). *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Daseking, C. ve Powell, R. (1999). From Toronto Terms to the HIPC Initiative: A Brief History of Debt Relief for Low-Income Countries, *IMF Working Paper* 99/142.

- De Gregori, T. R. (1969). *Technology and the Economic Development of the Tropical African Frontier*. Cleveland: Case Western Reserve University.
- De la Croix, D. ve Delavallade, C. (2009). Growth, Public Investment and Corruption with Failing Institutions. *Economics of Governance*, 10:187–219.
- De Long, J. B. ve Summers L. H. (1991). Equipment Investment and Economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 106:445–502.
- Development Strategy and Policy Analysis Unit (2015). Inequality Measurement. *Development Issue,s* 2:1-2.
- Diamond, J. (2018). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. (Çev.: Ülker İnce). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Dobb, M. (1933). Economic Theory and The Problems of a Socialist Economy. *The Economic Journal*. 43(172): 588-598.
- Dreher, A. ve Gassebner, M. (2013). Greasing the wheels? The Impact of Regulations and Corruption on Firm Entry. *Public Choice*, 155, 413–432.
- Duflo, E.; Rachel G. ve Michael Kremer (2006). Using Randomization in Development Economics Research: A Toolkit. <https://www.nber.org/papers/t0333.pdf> Erişim Tarihi: 24.08.2019.
- Easterly, W. ve Levine, R. (1997). Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 112: 1203–1250.
- Easterly, W. (2001). Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*, 49 (4): 687-706.

- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models:a Novel Estimator. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17870/2/MPRA_paper_17870.pdf (Erişim Tarihi: 23.09.2019)
- Emmanuel, A. (1972). *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York: Monthly Review Press.
- Englebert, P. (2000). Pre-Colonial Institutions, Post-Colonial States, and Economic Development in Tropical Africa. *Political Research Quarterly*, 53(1): 7-36.
- Erdoğan, S. (2016). Kurumsal Yapı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Erdugan, F. E. (2010), Türkiye’de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği, Özürlüler Uzmanlığı Tezi, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Fanon, F. (2004). *The Wretched of the Earth*. New York: Groove Press.
- Fayissa, B.; Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa. https://www.researchgate.net/publication/5182506_The_Impact_of_Tourism_on_Economic_Growth_and_Development_in_Africa (Erişim Tarihi: 28.05.2019).
- Fayissa, B. ve Nsiah, C. (2010). The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa. https://www.researchgate.net/publication/5182511_The_Impact_of_Remittances_on_Economic_Growth_and_Development_in_Africa (Erişim Tarihi: 28.05.2019).

- Forum on Africa-China Cooperation (2018). Languages of Africa. <https://www.fmprc.gov.cn/zflt/eng/zj fz/fzzl/t619829.htm> (Erişim Tarihi: 31.10.2018).
- Fosu, A. K. (1996). The Impact of External Debt on Economic Growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Economic Development*, 21(1): 93-118.
- Fosu, A. K. (1999). The External Debt Burden and Economic Growth in the 1980s: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Canadian Journal of Development Studies*, 20(2): 307-318,
- France 24 (2010). 1960: The Year of Independence. <https://www.france24.com/en/20100214-1960-year-independence> (Erişim Tarihi: 01.04.2019).
- Freedom House (2015). Methodology. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2012/methodology#.VZBvgfntmko> (Erişim Tarihi: 29.06.2015)
- Gallup (2019). Gallup 2019 Global Emotions Report. <https://www.gallup.com/analytics/248906/gallup-global-emotions-report-2019.aspx> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- Gasper, D. (2000). Development as Freedom: Taking Economics Beyond, Commodities-the Cautious Boldness of Amartya Sen. *Journal of International Development*, 12(7): 989-1001.
- Gastwirth, L. J. (1971). A General Definition of The Lorenz Curve. *Econometrica*, 39:1037-1039.
- General Acts of Brussels (1890). <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0134.pdf> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

- Forum on Africa-China Cooperation (2018). Languages of Africa. <https://www.fmprc.gov.cn/zflt/eng/zjfb/fzzl/t619829.htm> (Erişim Tarihi: 31.10.2018).
- Fosu, A. K. (1996). The Impact of External Debt on Economic Growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Economic Development*, 21(1): 93-118.
- Fosu, A. K. (1999). The External Debt Burden and Economic Growth in the 1980s: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Canadian Journal of Development Studies*, 20(2): 307-318,
- France 24 (2010). 1960: The Year of Independence. <https://www.france24.com/en/20100214-1960-year-independence> (Erişim Tarihi: 01.04.2019).
- Freedom House (2015). Methodology. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2012/methodology#.VZBvgfntmko> (Erişim Tarihi: 29.06.2015)
- Gallup (2019). Gallup 2019 Global Emotions Report. <https://www.gallup.com/analytics/248906/gallup-global-emotions-report-2019.aspx> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- Gaspar, D. (2000). Development as Freedom: Taking Economics Beyond, Commodities-the Cautious Boldness of Amartya Sen. *Journal of International Development*, 12(7): 989-1001.
- Gastwirth, L. J. (1971). A General Definition of The Lorenz Curve. *Econometrica*, 39:1037-1039.
- General Acts of Brussels (1890). <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0134.pdf> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

- Gilbert, E. ve Reynolds, J. T. (2016). *Dünya Tarihinde Afrika*. (Çev.: Mehmet Demirkaya). İstanbul: Küre Yayınları
- Glavan, B. (2007). Coordination Failures, Poverty Traps, "Big Push" Policy and Entrepreneurship: A Critical View. https://mpa.ub.uni-muenchen.de/5757/1/MPRA_paper_5757.pdf (Erişim Tarihi: 23.05.2019).
- Goucher, C. L. (1981). Iron is Iron 'Til It Is Rust: Trade and Ecology in The Decline of West African Iron-Smelting. *The Journal of African History*, 22(02), 179.
- Greenberg, J. (1970). *The Languages of Africa*. Indiana University.
- Gries, T.; Kraft, M. ve Meierrieks, D. (2009). Linkages Between Financial Deepening, Trade Openness, and Economic Development: Causality Evidence from Sub-Saharan Africa. *World Development*, 37(12):1849–1860.
- Guelke, L. (1975). Frontier Settlement in Early Dutch South Africa. *Annals of the Association of American Geographers*, 66(1), 25–42.
- Gupta, D. K.; Madhavan, M. C. ve Blee, A. (1998). Democracy, Economic Growth and Political Instability: An Integrated Perspective. *Journal of Socio-Economics*. 27(5): 587-611.
- Gürses, D. (2009). İnsani Gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12(11):339-350.
- Güzel, A. E. (2018). Kapitalist Kurumlar, Ekonomik Özgürlük ve Kalkınma. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Gwartney, J; Lawson, R. ve Hall, J. (2014). *Economic Freedom of the World: 2014 Annual Report*. Vancouver: The Fraser Institute.

- Gyimah-Brempong, K. (2001). Corruption, Economic Growth, and Income Inequality in Africa. *Economics of Governance*, 3: 183–209.
- Gyimah-Brempong, K. (2011). Education and Economic Development in Africa. *African Development Review*, 23(2): 219–236.
- Hadri, K. ve Kurozumi, E. (2012). A Simple Panel Stationarity Test in The Presence of Serial Correlation and A Common Factor. *Economics Letters*, 115: 31–34.
- Haldun, İbni (2017). *Mukaddime*. (Çev.: Turan Dursun) İstanbul: Kaynak Yayınları
- Halişçelik, E. (2015). Binyılın Kalkınma Hedefleri ve Yoksul Odaklı Büyüme: Yükselen Ekonomiler Üzerine Ampirik Bir Analiz. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Hall, C. (2016). Why Zebra Refused to be Saddled with Domesticity? <http://theconversation.com/why-zebra-refused-to-be-saddled-with-domesticity-65018> (Erişim Tarihi: 24.04.2019).
- Han, E. ve Kaya A. A. (2008). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel Yayıncılık
- Hansen, N. M. (1965). Unbalanced Growth and Regional Development. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1465-7295.1965.tb00931.x/full> (Erişim Tarihi: 26.02.2018).
- Haq, M. (1995). *Reflections of human development*. New York: Oxford University Press.
- Harms, R. (1975). The End of Red Rubber: A Reassessment. *The Journal of African History*, 16(01), 73-88.
- Harris, J. R. ve Todaro, M. P. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two Sector Analysis. *American Economic Review*, 40: 126-142.

- Hart, K. (1982). *The Political Economy of West African Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hausmann, R. ve Rodrik, D. (2003). Economic Development as Self-Discovery. *Journal of Development Economics*, 72: 603–633.
- Headrick, D. (1981). *The Tools of Empire*. New York: Oxford University Press.
- Herbert, E. (1984). *Red Gold of Africa: Copper in Precolonial History and Culture*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hide, G. (1999). History of Sleeping Sickness in East Africa. *Clinical Microbiology Review*, 12(1): 112–125.
- Higgins, B. (1956). The "Dualistic Theory" of Underdeveloped Areas. *The University of Chicago Press*, 4(2): 99-115.
- Hirschman, A. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New Haven Conn.: Yale University Press.
- Hoff, K. (2000). Beyond Rosenstein-Rodan: The Modern Theory of Coordination Problems in Development. <http://purochioe.rrjasdatabank.info/wbdevecon00-10.pdf> (Erişim Tarihi: 23.05.2019)
- Hoselitz, B. F. (1952). Entrepreneurship and Economic Growth. *American journal of Economic and Sociology*, 12(1): 97-110.
- Human Development Report (1990). Defining and Measuring Human Development. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf (Erişim Tarihi: 11.04.2018).
- Huntington, S. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven: Yale Univ.Press.

- ICARDA (2018). The Fertile Crescent. <https://www.icarda.org/fertile-crescent> (Erişim Tarihi: 11.11.2018).
- ICRG (2019). Political Risk Service. <https://www.prsgroup.com/explore-our-products/international-country-risk-guide/> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- Im K. S., Pesaran M. H. ve Shin Y. (1997). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. Working Paper, Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Iron in Africa (2018). General Overview. https://www.tf.uni-kiel.de/matwis/amat/iss/kap_a/advanced/aa_5_1.html (Erişim Tarihi: 06.11.2018).
- Isnard, H. Ve Mikesell, M. W. (2018). Atlas Mountains. <https://www.britannica.com/place/Atlas-Mountains> (Erişim Tarihi: 22.10.2018).
- Ismi, A. (2004). Impoverishing a Continent: The World Bank and the IMF in Africa. <http://www.halifaxinitiative.org/updir/ImpoverishingAContinent.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).
- Jerven, M. (2010). African Growth Recurring: An Economic History Perspective on African Growth Episodes, 1690-2010. *Economic History of Developing Regions*, 25(2): 127-154.
- Johnson, M. (1976). Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade after 1880. *The Journal of African History*. 17(1): 95-117.
- Kazgan, G. (2012). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kharsany, A. B.M. ve A. Karim, Q. (2016). HIV Infection and AIDS in Sub-Saharan Africa: Current Status, Challenges and Opportunities. *Open AIDS Journal*, 10: 34-48
- Kremer, M. (1993). The O-Ring Theory of Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, 108: 551-575.
- Kerr, G. (2012). *A Short History of Africa*.
https://books.google.com.tr/books/about/A_Short_History_of_Africa.html?id=FCKSywAACA AJ&redir_esc=y (Erişim Tarihi: 12.03.2019)
- Krugman, P. (1993). Toward a Counter-Revolution in Development Theory. *The World Bank Economic Review*, 6(1): 15-38.
- Krugman, P. (1994). The Fall and Rise of Development Economics.
<http://web.mit.edu/krugman/www/dishpan.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2017).
- Kuznets, S. (1973). *Population, Capital and Growth*. New York: Norton.
- Lamb, A. (2018). The Search for Prester John.
<https://www.historytoday.com/miscellanies/search-prester-john> (Erişim Tarihi 22.02.2018).
- Lansing, S. J.; Cox, M. P.; De Vet, T. A.; Downey, S.S.; Hallmark, B. ve Sudoyo, H. (2011). An Ongoing Austronesian Expansion in Island Southeast Asia. *Journal of Anthropological Archaeology*, 30: 262–272.
- Law, S. H.; Lim, T. C. ve Ismail, N. W. (2013). Institutions and Economic Development: A Granger Causality Analysis of Panel Data Evidence. *Economic Systems*, 37: 610–624.

- Lazear, E., P. (1999). Economic Imperialism. <https://www.nber.org/papers/w7300.pdf> (Erişim Tarihi: 23.10.2018).
- Levine, R. ve Renelt, D. (1992). Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions. *American Economic Review*, 82: 942–963.
- Leybourne S. J., Kim T-H., Newbold P. (2002). Examination of Some More Powerful Modifications of The Dickey–Fuller Test. Working Paper, School of Economics, University of Nottingham.
- Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labor. *The Manchester School of Economics and Social Studies*, 22(2): 139-191.
- Lipset, S. M. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Development. *American Political Science Review*, 53: 69-105.
- Live Science (2017). Who Were the Vandals? <https://www.livescience.com/46150-vandals.html> (Erişim Tarihi 22.01.2019)
- Lucas, R. Jr. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22:2-42.
- Mark, J. J. (2018). Fertile Crescent. https://www.ancient.eu/Fertile_Crescent/ (Erişim Tarihi: 09.01.2019)
- Masaki, T. ve Walle, N. V. (2014). The impact of democracy on economic growth in sub-Saharan Africa, 1982-2012. <https://www.wider.unu.edu/publication/impact-democracy-economic-growth-sub-saharan-africa-1982-2012> (Erişim Tarihi: 30.05.2019).

- Mason, M. (1978). Working on the Railway: Forced Labor in Northern Nigeria 1907-1912. Gutking, P. C. W.; Cohen, Ro. ve Copans, J. (Der.) *African Labor History* içinde (ss: 56-71). Beverly Hills: Sage.
- Mauro, P. (1995) Corruption and Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 10:681-712.
- McGillivray, M. (2008). *Achieving the Millennium Development Goals*. London: Palgrave Macmillan
- McKinsey Global Institute (2010). Lions on The Move: The Progress and Potential of African Economies. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/lions-on-the-move> (Erişim Tarihi: 22.04.2019).
- McKinsey Global Institute (2016). Lions on The Move II: Realizing the Potential of Africa's Economies. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/lions-on-the-move-realizing-the-potential-of-africas-economies> (Erişim Tarihi: 09.05.2019).
- McKinsey Global Institute (2010). Lions (Still) on the Move: Growth In Africa's Consumer Sector. <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Industries/Consumer%20Packaged%20Goods/Our%20Insights/Lions%20still%20on%20the%20move%20Growth%20in%20Africas%20consumer%20sector/Lions-still-on-the-move-Growth-in-Africas-consumer-sector.ashx> (Erişim Tarihi: 09.05.2019).
- Meredith, D. (1975). The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-39. *The Economic History Review*, 28(3): 484-499.
- Meredith, M. (2011). *The State of Africa, A History of Continent Since Indepence*. Jeppesstown: Jonathan Ball Publishers.

- Michalopoulos, S. ve Papaioannou, E. (2011). The Long-Run Effects of the Scramble for Africa. <https://www.nber.org/papers/w17620.pdf> (Erişim Tarihi 19.04.2019).
- Michalopoulos, S.ve Papaioannou, E. (2013). Pre-Colonial Ethnic Institutions and Contemporary African Development, *Econometrica*, 81(1): 113-152.,
- Mobarak, A. M. (2005). Democracy, Volatility, and Economic Development, *The Review of Economics and Statistics*, 87(2): 348–361
- Montalvo, J. G. ve Reynal-Querol, M. (2003). Religious Polarization and Economic Development. *Economics Letters*, 80: 201–210.
- Murphy, K. M.; Shicifera A. ve Vishny, R. (1989). Industrialization and the Big Push. *Journal of Political Economy*, 97: 1003-10026.
- Myrdal, G. (1971). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. New York: Harper and Row.
- Narayan, P. K.; Narayan, S.ve Smyth, R. (2011). Does Democracy Facilitate Economic Growth or Does Economic Growth Facilitate Democracy? An Empirical Study of Sub-Saharan Africa. *Economic Modelling*, 28: 900–910.
- Ndikumana, L., ve Verick, S. (2008). The Linkages Between FDI and Domestic Investment: Unravelling the Developmental Impact of Foreign Investment in Sub-Saharan Africa. *Development Policy Review*, 2008, 26 (6): 713-726.
- NEPAD (2019). Agenda 2063. <http://www.nepad.org/agenda-2063> (Erişim Tarihi 19.04.2019).
- Newbury, C. W. (1966). North African and Western Sudan Trade in the Nineteenth Century: A Re-Evaluation. *The Journal of African History*, 7(2): 233-246.

- Njoh, A. J. (2003). Urbanization and Development in Sub-Saharan Africa. *Cities*, 20(3):167–174.1.2018)
- Nordhaus, W. ve Tobin, J. (1972). Is Growth Obsolete? <http://www.nber.org/chapters/c7620.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2017).
- Nurkse, R. (1952). Some International Aspects of the Problem of Economic Development. *The American Economic Review*, 42(2): 571-583.
- Numn, N. (2007). Historical legacies: A model linking Africa's past to its current underdevelopment. *Journal of Development Economics*, 83: 157 – 175.
- Nzongola-Ntalaja, G. (2002). *The Congo from Leopold to Kabila*. New York: Zeb Books.
- OECD (2019). How's life? <http://www.oecdbetterlifeindex.org/#/01111111111> (Erişim Tarihi: 19.05.2019).
- Oladayo Nathaniel, A. (2014). Corruption and Underdevelopment in Africa a Discourse Approach. https://www.researchgate.net/publication/271193981_Corruption_And_Underdevelopment_In_Africa_A_Discourse_Approach (Erişim Tarihi: 22.04.2019).
- Olamosu, B. ve Wynne, A. (2015). Africa Rising? The Economic History of Sub-Saharan Africa. <http://isj.org.uk/africa-rising/> (Erişim Tarihi: 08.12.2017).
- Olson, M. (1996). Distinguished Lecture on Economics in Government: Big Bills Left on The Sidewalk: Why Some Nations are Rich, and Others Poor. *Journal of Economic Perspectives*, 10(2):3-24.
- Oliver, R. (1966). The Problem of the Bantu Expansion. *The Journal of African History*, 7(3): 361-376.

- Omer-Cooper, J. D. (1966). *The Zulu Aftermath: A Nineteenth-Century Revolution in Bantu Africa*. London: Longmans.
- Ouedraogo, N. S. (2013). Energy Consumption and Human Development: Evidence from A Panel Cointegration and Error Correction Model. *Energy*, 63: 28-41.
- Oslington, P. ve Mahmood, A. (1993). History of Development Economics. *American Economic Review*, 42: 571-82.
- Over, M. (2008). User Fees for Health Care Can Sometimes Help the Poor. https://www.cgdev.org/sites/default/files/archive/doc/events/1.09.08/User_fees_c_an_sometimes_help_2008.pdf (Erişim Tarihi: 24.08.2019)
- Overseas Development Institute (1986). Industrialisation in Sub-Saharan Africa <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/6706.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).
- Oyeshola, D. (2007). Development and Poverty: A Symbiotic Relationship and its Implication in Africa. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2816510/> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- Özsoy, E. (2003). Kalkınma - Yoksulluk İkilemi ve Türkiye <https://www.isguc.org/?p=article&id=44&cilt=5&sayi=1&yil=2003> (Erişim Tarihi: 10.05.2010).
- Padayachee, A. ve Desai, A. (2013). Post-Apartheid South Africa And the Crisis Of Expectation – DPRN Four. <http://rozenbergquarterly.com/post-apartheid-south-africa-and-the-crisis-of-expectation-dprn-four/> (Erişim Tarihi: 01.02.2019).
- Pantula, S. G.; Gonzalez-Farias G. ve Fuller W. A. (1994). A Comparison of Unit-Root Test Criteria. *Journal of Business & Economic Statistics*, 12: 449–459.

- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi
- Lovejoy, P. E. (2000). *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peel, R. F. ve Gritzner, J. A. (2018). Sahara. <https://www.britannica.com/place/Sahara-desert-Africa>. (Erişim Tarihi: 22.10.2018).
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. <http://www.econ.cam.ac.uk/research/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2015)
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure, *Econometrica*, 74(4): 967–1012.
- Pesaran, M. H. (2007) A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22:265–312
- Pesaran, M. Hasheem; Yamagata, Takashi (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142; 50-98.
- Pesaran M.H. Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008) A Bias-Adjusted LM Test for Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11:105-127
- Pigato, M. (2000). Foreign Direct Investment in Africa. Old Tales and New Evidence. <http://documents.worldbank.org/curated/en/381251468768676709/Foreign-direct-investment-in-Africa-old-tales-and-new-evidence> (Erişim Tarihi: 23.09.2019).
- Porter, A. (1990). Gentlemanly Capitalism and Empire: The British Experience Since 1750. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 18:3, 265-295

- Prados de la Escosura, L. (2013). Human Development in Africa. *Explorations in Economic History*, 50: 179- 204.
- Prebisch, R. (1950). The Economic Development of Latin America. Economic Commission for Latin America. <http://archivo.cepal.org/pdfs/cdPrebisch/002.pdf> (Erişim Tarihi: 06.03.2018).
- Przeworski, A. ve Limongi, F. (1993). Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*. 7(3): 51-69.
- Przeworski, A. (2000). Democracy and Economic Development. <https://pdfs.semanticscholar.org/2675/792b4b3806af246ba811c9bdfc13c3525a1.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.05.2018).
- Ranis, G. ve Fei, J. C. H. (1961). A Theory of Economic Development. *American Economic Review*, 51: 533-565.
- Ranis, G. ve Stewart, F. (2000). Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2): 197-219.
- Ranis, G. (2003). Is Dualism Worth Revisiting? Economic Growth Center, Discussion Paper No: 870.
- Ray, D. (1998). *Development Economics*. New Jersey: Princeton University Press. https://books.google.com.tr/books?id=GKr5RxWT4uAC&pg=PA7&hl=tr&source=gbs__toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 15.05.2018).
- Reddy, S. G. ve Heuty, A. (2006), Achieving the Millennium Development Goals: What's wrong with existing analytical models? Economic & Social Affairs, DESA Working Paper No. 30.

Reinhart, C. M. ve Wickham, P. (1994). Commodity prices: Cyclical Weakness or Secular Decline? *International Monetary Fund Staff Papers*, 41: 175–213.

Rezende, L. (2006). *Chronology of Science*.
<https://books.google.com.tr/books?id=079t8r9RIcIC&pg=PA174&lpg=PA174&dq=Joseph-Bienaim%C3%A9+Caventou+and+Pierre-Joseph+Pelletier+malaria&source=bl&ots=bCzFkRtbMY&sig=ACfU3U3ncoDJbEERmt2GNrVZ9ZDdThMsIA&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiX5pOrr9vgAhWix4UKHUNtC7IQ6AEwCnoECAUQAQ#v=onepage&q=Joseph-Bienaim%C3%A9%C3%A9+Caventou%20and%20Pierre-Joseph%20Pelletier%20malaria&f=false> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

Rickard, J. (2006). *French Invasion of Egypt, 1798-1801*,
http://www.historyofwar.org/articles/wars_french_egypt.html (Erişim Tarihi: 20.02.2019).

Rioja, F. ve Valev, N. (2004). Finances and the Sources of Growth at Various Stages of Economic Development. *Economic Inquiry*, 41(1): 127-140.

Robbins, L. (1932). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London: Macmillan.

Rodney, W. (2013) *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geride Bıraktı?* (Çev.: Hülya Osmanağaoğlu). Ankara: Dipnot Yayınları.

Rodrik, D. (1999). Where Did All the Growth Go? *Journal of Economic Growth*, 4: 385–412.

Rodrik, D. (2008). The New Development Economics: We Shall Experiment, but How Shall We

Learn?https://research.hks.harvard.edu/publications/workingpapers/citation.aspx
?PubId=5974&type=WPN (Erişim Tarihi: 21.09.2017).

Rogers, D. J. ve Randolph, S. E. (1988). Tsetse Flies in Africa: Bane or Boon?
Conservation Biology, 2(1): 57-65.

Roland, O. ve Fagan, B. M. (1999). *Africa in the Iron Age*.
https://books.google.com.tr/books?id=C5qYNSRjqacC&printsec=frontcover&hl
=tr#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi 10.12.2018)

Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political
Economy*, 94:1002-1037.

Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialization of Eastern and South-
Eastern Europe. *Economic Journal*, 53: 202-11.

Rosenstein-Rodan, P. N. (1957). Notes on the Theory of Big Push.
https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/82984/10061432.pdf?sequence=1
(Erişim Tarihi: 20.02.2018).

Rosenstein-Rodan, P. N. (1984). Natura Facit Saltum: Analysis of the Disequilibrium.
http://documents.worldbank.org/curated/en/389011468137378972/pdf/multi-
page.pdf (Erişim Tarihi: 20.02.2018).

Rostow, W.W. (1960). *The Stages of Economic Growth- A non-communist Manifesto*.
https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=XzJdpd8DbYEC&oi=fnd&pg
=PA1&dq=rostow+development+stages&ots=OEsiMEUUrC&sig=IINREsO3T
5ztiEW2owINyIlX65A&redir_esc=y#v=onepage&q=rostow%20development%2
0stages&f=false. (Erişim Tarihi: 01.02.2017)

- Röller, L.-H. ve Waverman, L. (2001). Telecommunications Infrastructure and Economic Development: A Simultaneous Approach. *The American Economic Review*, 91: 4: 909-923.
- Rubin, N. ve Warren, W. M. (1968). *Dams in Africa*. New York: Augustus Kelly
- Sachs, J. D. ve Warner, A. M. (1997) Sources of Slow Growth in African Economies. *Journal of African Economies*, 6: 335-376.
- Sachs, J. D. ve Warner, A. M. (2001). The Curse of Natural Resources. *European Economic Review*, 45: 827-838.
- Sachs, J. (2005). *The End of Poverty: How We Can Make It Happen in Our Lifetime*. New York and London: Penguin.
- Schmidt, P. (1996). *The Culture and Technology of African Iron Production*. Indiana: Indiana University Press.
- Schumpeter, J. (1912). *The Theory of Economic Development*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Seddon, D. (1968). The Origins and Development of Agriculture in East and Southern Africa. *Current Anthropology*, 9(5): 489-509.
- Seibert, G. ve Clarence-Smith, W. G. (2019). Sao Tome and Principe "History". <https://www.britannica.com/place/Sao-Tome-and-Principe> (Erişim Tarihi: 10.01.2019).
- Sen, A. (1985a). Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984. *Journal of Philosophy*, 82(4): 169-221.

- Sen, A. (1988). The Concept of Development. Chenery, H. ve Srinivasan, T. N. (Der.) Hand Book of Development Economics Volume I içinde (ss: 10-26). Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- Sen, A. (1997). *On Economic Inequality*. New York: Clarendon Press.
- Sen, A. (2000). *Development as Freedom*. New York: Anchor Books.
- Sen, A. (2003) Development as Capability Expansion. http://peaceworkspartners.org/vault/Oxford/DPHPC/Health%20and%20Development%20Course/Int%20Dev%20Readings%20HT10/2.%20MD%20Poverty%20and%20CA/Sen%2089%20Development_as_Capability_Expansion_1989.pdf (Erişim Tarihi: 12.04.2018)
- Simms, C. (2007). The World Bank and Sub-Saharan Africa's HIV/AIDS Crisis. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1877834/> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- Singer, H. W. (1950). The Distribution of Gains between Borrowing and Investing Countries. *American Economic Review*, 40: 473-485.
- Singleton, T. (1999). The Slave Trade Remembered on The Former Gold and Slave Coasts. *Slavery & Abolition*, 20(1): 150-169.
- Smith, L. V.; Leybourne, S.; Kim, Tae-H. ve Newbold, P. (2004). More Powerful Panel Data Unit Root Tests with an Application to Mean Reversionin Real Exchange Rates, *Journal of Applied Econometrics*, 19; 147-170
- Sönmezoğlu, F. (2009). Bağılantısız Üçüncü Dünya'dan Çevre Ülkelerine. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41: 1-8.

- Spear, T. (2000). Early Swahili History Reconsidered. *The International Journal of African Historical Studies*, 33(2): 257-290.
- Strohm, R. (2014). The Evolution of European Ignorance About Africa. <https://rachelstrohm.com/2014/02/18/the-evolution-of-european-ignorance-about-africa/> (Erişim Tarihi: 07.10.2017).
- Sutton, J.E.G. ve Roberts, A. (1968). Uvinza and its Salt Industry. *Azania: Archaeological Research in Africa*, 3(1): 45–86.
- Tanzi, V. ve Davoodi, H. (1998). Corruption, Public Investment, and Growth. Shibata H. ve Ihori T. (Der) The Welfare State, Public Investment, and Growth. Tokyo: Springer.
- Telatar, F. (2004). *Politik İktisat Politikası*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Teklehaimanot, A.; Sachs, J. D. ve Curtis, C. (2007). Malaria Control Calls for Mass Distribution of Insecticidal Bednets. *The Lancet*, 369(9580): 2143-2146.
- Temin, J. (2018). Democratic Governance in Africa: Three Key Trends. <https://freedomhouse.org/blog/democratic-governance-africa-three-key-trends> (Erişim Tarihi: 17.04.2019).
- The Economist (2000). The Hopeless Continent. <https://www.economist.com/printedition/2000-05-13> (Erişim Tarihi: 22.04.2019).
- The Economist (2011). The Hopeful Continent Africa Rising. <https://www.economist.com/leaders/2011/12/03/africa-rising> (Erişim Tarihi: 22.04.2019).

The Story of Africa (2018). Early History.
<http://www.bbc.co.uk/worldservice/africa/features/storyofafrica/2chapter5.shtml>
(Erişim Tarihi: 06.11.2018).

Thompson, A. (2019). *The Colonial Names of African States*.
<https://www.thoughtco.com/colonial-names-of-african-states-43755>. (Erişim
Tarihi: 11.03.2019).

Todaro, M. P. ve Smith, S. C. (2012). *Economic Development 11th Edition*. Boston:
Pearson.

Topgöl, S. (2013). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması. *C.Ü. İktisadi ve
İdari Bilimler Dergisi*, 14(1): 277-296.

Transparency International (2019a). Sub-Saharan Africa: Undemocratic Regimes
Undermine Anti-Corruption Efforts.
[https://www.transparency.org/news/feature/cpi2018-subsaharan-africa-regional-
analysis](https://www.transparency.org/news/feature/cpi2018-subsaharan-africa-regional-analysis) (Erişim Tarihi: 17.04.2019).

Transparency International (2019b). One in Four People in Africa Pay Bribes to Access
Services, Survey Says.
[https://www.transparency.org/news/pressrelease/one_in_four_people_in_africa_
pay_bribes_survey_says](https://www.transparency.org/news/pressrelease/one_in_four_people_in_africa_pay_bribes_survey_says) (Erişim Tarihi: 05.09.2019).

UNCTAD (2004). Rethinking the Role of Foreign Direct Investment.
<https://unctad.org/en/pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=49> (Erişim
Tarihi: 30.08.2019).

UNDP (1997). Human Development Report 1997.
[http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats
.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf) (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

UNDP (2019). What is the Multidimensional Poverty Index? <http://hdr.undp.org/en/content/what-multidimensional-poverty-index> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

UNESCO (2019) Functional Literacy. <http://uis.unesco.org/node/334638> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

United Nations (2000). Millennium Summit (6-8 September 2000). http://www.un.org/en/events/pastevents/millennium_summit.shtml (Erişim Tarihi: 28.05.2018).

United Nations (2001) Road Map Towards the Implementation of The United Nations Millennium Declaration. United Nations General Assembly 6 September 2001. <http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a56326.pdf> (Erişim Tarihi: 28.05.2018).

United Nations Economic Comissions for Africa (2011). Governing Development in Africa - The Role of The State in Economic Transformation. <https://www.uneca.org/publications/economic-report-africa-2011> (Erişim Tarihi: 22.04.2019).

United Nations-Office of Special Adviser on Africa (2019). Agenda 2063. <https://www.un.org/en/africa/osaa/peace/agenda2063.shtml> (Erişim Tarihi: 22.04.2019)

UNCTAD (2002). From Adjustment to Poverty Reduction: What is New? <https://unctad.org/en/pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=46> (Erişim Tarihi: 22.04.2019)

- UNCTAD (2004). Debt Sustainability: Oasis or Mirage?
<https://unctad.org/en/Pages/Publications/EconomicDevelopmentinAfricaseries.aspx> (Erişim Tarihi: 09.04.2019)
- UNCTAD (2005). Rethinking the Role of Foreign Direct Investment.
<https://unctad.org/en/pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=49> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNCTAD (2007). World Investment Report TNCs in Extractive Industries and Development. https://unctad.org/en/Docs/wir2007_en.pdf (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNCTAD (2011). Foreign Industrial Development in Africa in the New Global Environment.
<https://unctad.org/en/Pages/Publications/EconomicDevelopmentinAfricaseries.aspx> (Erişim Tarihi: 09.04.2019)
- UNDP (2019). Human Development Index (HDI). <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- UNICEF (2017). Levels and Trends in Child Mortality Report 2017.
https://www.unicef.org/publications/index_101071.html (Erişim Tarihi: 18.12.2019).
- United Nations (2005a). 2005 World Summit Outcome.
https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf (Erişim Tarihi: 23.09.2019)
- United Nations (2005b). Industrial Countries Write Off Africa's Debt.
<https://www.un.org/africarenewal/magazine/october-2005/industrial-countries-write-africas-debt> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).

- United Nations (2012). Official List of BKH Indicators.
<http://unstats.un.org/unsd/BKH/host.aspx?content=indicators/officialist.htm>
(Erişim, 30.08.2019)
- United Nations (2018a). Sustainable Development Goals.
<http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-developmentgoals/background.html> (Erişim Tarihi: 29.05.2018).
- United Nations (2018b). Sustainable Development Goals.
<https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300> (Erişim Tarihi: 29.05.2018).
- U.S. Embassy (2019) The Atlantic Charter (1941).
<https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/53.htm> (Erişim Tarihi: 01.04.2019).
- Ülker, E. (2016). *Yoksulluktan Umuda Afrika Ekonomisi*. Ankara: Siyasal Kitapevi
- Ünsal, E. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Vansina, J. (1984). Western Bantu Expansion. *The Journal of African History*, 25(02), 129-145
- Vansina, J. (1994). A Slow Revolution: Farming in Subequatorial Africa. *Azania: Archaeological Research in Africa*, 29-30(1), 15-26.
- Vollmer, S. ve Ziegler, M. (2009). Political Institutions and Human Development-Does Democracy Fulfill its 'Constructive' and 'Instrumental' Role?
<http://documents.worldbank.org/curated/en/199821468324280897/Political-institutions-and-human-development-does-democracy-fulfil-its-constructive-and-instrumental-role> (Erişim Tarihi: 30.05.2019).

- Wei, S.-J. (1999) Corruption in Economic Development: Beneficial Grease, Minor Annoyance, or Major Obstacle? World Bank Policy Research Working Paper No. 2048. <https://ssrn.com/abstract=604923> (Erişim Tarihi: 23.09.2019)
- Weingast, B. R. (2015). Adam Smith's Theory of the Persistence of Slavery And its Abolition in Western Europe. <https://web.stanford.edu/group/mcnollgast/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/asms-theory-of-sy.15.0725.print-version.pdf> (Erişim Tarihi: 25.02.2019).
- Westerlund, J. (2008). Panel Cointegration Tests of the Fisher Effects. *Journal of Applied Econometrics*, 23; 193-233.
- Wicker, E. R. (1958). Colonial Development and Welfare 1929-1957: The Evolution of a Policy. *Social and Economic Studies*, 7(4): 170-192.
- Wilks, I. (1989). *Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order*. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=NSs4AAAAIAAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=asante+anglo+war+1824&ots=Rloww1WfeF&sig=AUehyOS-WFwUbHFF-VSXfAJHx8Y&redir_esc=y#v=onepage&q=asante%20anglo%20war%201824&f=false (Erişim Tarihi: 22.02.1989).
- Williams, E. (2014). *Capitalism and Slavery*. (Çev. Anıl Tarar) Ankara: Dipnot Yayınları
- World Bank (2018a). Nearly Half the World Lives on Less than \$5.50 a Day. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/10/17/nearly-half-the-world-lives-on-less-than-550-a-day> (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

World Bank (2018b). World Development Indicators.
<http://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators#>
(Erişim Tarihi: 25.10.2018).

World Bank (2019a). World Bank Country and Lending Groups.
<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> (Erişim Tarihi: 09.05.2019).

World Bank (2019b). World Development Indicators.
<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW?locations=ZG-ZF> (Erişim Tarihi: 25.05.2019).

World Happiness Report (2019). World Happiness Report 2019.
<https://worldhappiness.report/ed/2019/> (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

World Health Organization (2018). Schistosomiasis (Bilharzia).
<https://www.afro.who.int/health-topics/schistosomiasis-bilharzia> (Erişim Tarihi: 25.02.2019).

Zengingönül, O. (2004). *Küreselleşme Yoksulluk Gelişmişlik ve İşgücü Piyasaları Ekseninde*. Ankara: Adres Yayınları,

EKLER

Tablo A.1

Ülke Bazlı CCE Tahmin Sonuçları (İnsan Odaklı)

Ülke	Indem	Inpeace	fdi	Intds	capf	lncor
Botsvana	0.053 (0.102)	-0.011 (0.000)	-0.003 (0.640)	0.005 (0.052)	-0.0003 (0.000)	0.289 (0.289)
Kamerun	0.054 (0.294)	-0.027(0.002)	-0.004 (0.386)	0.008 (0.017)	-0.001 (0.057)	0.822 (0.125)
Fildişi Sahili	0.013 (0.000)	0.047 (0.098)	0.0009 (0.000)	0.011 (0.224)	-0.003 (0.388)	-0.091 (0.006)
Gabon	0.027 (0.063)	0.110 (0.030)	0.0002 (0.000)	0.001 (0.000)	0.0005 (0.092)	-2.344 (0.322)
Gana	0.013 (0.000)	0.118 (0.234)	0.001 (0.114)	-0.009 (0.010)	0.0002 (0.000)	0.274 (0.000)
Gine	0.081 (0.455)	-0.058(0.161)	-0.0005 (0.000)	0.012 (0.171)	-0.0005 (0.000)	0.447 (0.000)
Kenya	0.052 (0.281)	0.106 (0.285)	0.0003 (0.000)	-0.005 (0.000)	0.002 (0.102)	0.308 (0.149)
Malavi	-0.076 (0.639)	0.439 0.881)	0.002 (0.462)	-0.003 (0.000)	0.002 (0.640)	-0.071 0.000)
Mali	0.025 (0.050)	0.187 (0.320)	-0.003(0.478)	-0.083 (0.680)	0.005 (0.614)	0.193 (0.022)
Mozambik	0.106 (0.790)	-0.031(0.003)	-0.002 (0.650)	0.016 (0.112)	-0.001 (0.092)	-0.261 (0.009)
Nijer	0.008 (0.001)	-0.020(0.000)	0.001 (0.004)	0.011 (0.396)	-0.00007(0.00)	-0.165 (0.000)
Senegal	-0.069 (0.296)	0.163 (0.392)	-0.0007 (0.000)	-0.007 (0.030)	-0.001 (0.092)	-0.743 (0.417)
Sierra Leone	0.122 (0.837)	0.005 (0.000)	0.0009 (0.004)	0.014 (0.486)	-0.002 (0.687)	-2.914 (0.491)
Sudan	-0.035 (0.101)	-0.004(0.000)	0.001 (0.034)	0.003 (0.043)	0.0008 (0.016)	2.311 (0.668)
Togo	0.070 (0.064)	-0.034(0.005)	-0.002 (0.124)	-0.011 (0.118)	-0.003 (0.566)	-3.51 (0.217)
Uganda	0.038 (0.030)	0.069 (0.083)	-0.010 (0.566)	0.003 (0.000)	-0.006 (0.455)	2.283 (0.628)
Zimbabve	0.054 (0.725)	-0.011(0.000)	-0.006 (0.577)	-0.049 (0.756)	-0.001 (0.468)	-1.238 (0.785)

Tablo A.2

Ülke Bazlı AMG Tahmin Sonuçları (İnsan Odaklı)

Ülke	Indem	Inpeace	fdi	Intds	capf	lncor
Botsvana	0.222 (0.000)	-0.003(0.953)	-0.002 (0.058)	0.007 (0.407)	0.005 (0.000)	0.151 (0.171)
Kamerun	0.006 (0.804)	-0.145(0.012)	-0.003 (0.305)	-0.019 (0.029)	-0.001 (0.507)	0.061 (0.782)
Fildişi Sahili	0.041 (0.014)	0.016 (0.613)	-0.004 (0.061)	0.0003 (0.953)	-0.0009 (0.485)	-0.190(0.001)
Gabon	-0.008(0.708)	-0.015(0.760)	-0.001 (0.149)	-0.003 (0.415)	0.001 (0.018)	0.974 (0.317)
Gana	0.079 (0.000)	-0.019(0.417)	0.002 (0.010)	0.014 (0.010)	-0.0005 (0.279)	-0.538(0.058)
Gine	0.018 (0.524)	-0.126(0.005)	0.00004 (0.965)	0.022 (0.003)	0.0001 (0.851)	3.261 (0.001)
Kenya	0.167 (0.000)	-0.142(0.009)	0.001 (0.809)	-0.005 (0.841)	0.002 (0.300)	-0.495(0.103)
Malavi	-0.055(0.199)	0.379 (0.000)	-0.00003 (0.989)	-0.0004(0.981)	0.0001 (0.910)	0.359 (0.187)
Mali	0.021 (0.700)	1.003 (0.000)	-0.005 (0.204)	-0.069 (0.030)	0.003 (0.200)	0.487 (0.362)
Mozambik	0.055 (0.074)	0.151 (0.00)	0.000 (0.936)	-0.059 (0.000)	-0.001 (0.270)	1.344 (0.035)
Nijer	-0.024(0.002)	0.071 (0.000)	-0.0005 (0.528)	-0.001 (0.627)	-0.0002 (0.750)	0.476 (0.137)
Senegal	-0.095(0.000)	0.141 (0.012)	-0.003 (0.195)	-0.015 (0.012)	-0.001 (0.310)	-0.252(0.000)
Sierra Leone	0.089 (0.000)	0.013 (0.603)	-0.001 (0.216)	0.007 (0.381)	0.0003 (0.653)	-4.117(0.032)
Sudan	-0.026(0.424)	0.094 (0.007)	0.003 (0.221)	0.007 (0.227)	-0.002 (0.072)	0.748 (0.233)
Togo	-0.009(0.800)	0.023 (0.420)	-0.001 (0.449)	-0.011 (0.207)	-0.003 (0.000)	-4.574(0.000)
Uganda	0.051 (0.523)	0.005 (0.974)	-0.008 (0.403)	0.010 (0.561)	-0.005 (0.486)	3.153 (0.002)
Zimbabve	0.070 (0.024)	-0.07 (0.284)	-0.008 (0.344)	0.009 (0.732)	0.004 (0.082)	-0.693(0.249)

Tablo A.3

Ülke Bazlı CCE Tahmin Sonuçları (Gelir Odaklı)

Ülke	Indem	Inpeace	fdi	Intds	capf	Incor
Botsvana	0.048 (0.000)	0.675 (0.548)	0.001 (0.000)	-0.017 (0.059)	-0.011 (0.568)	0.301 (0.001)
Kamerun	0.407 (0.532)	-0.143 (0.076)	-0.016 (0.489)	-0.063 (0.208)	0.001 (0.000)	4.526 (0.351)
Fil Dişi Sahili	-0.106 (0.106)	0.156 (0.119)	0.010 (0.051)	0.039 (0.314)	0.001 (0.000)	0.230 (0.001)
Gabon	0.193 (0.371)	0.670 (0.244)	0.006 (0.292)	-0.008 (0.000)	0.004 (0.304)	-4.937 (0.164)
Gana	-0.159 (0.081)	0.291 (0.162)	-0.0007 (0.000)	-0.069 (0.327)	0.004 (0.462)	4.089 (0.246)
Gine	-0.07 (0.009)	-0.073 (0.002)	-0.005 (0.144)	-0.002 (0.000)	0.001 (0.000)	-26.343 (0.733)
Kenya	0.137 (0.244)	0.035 (0.000)	-0.004 (0.000)	-0.033 (0.041)	0.004 (0.015)	0.229 (0.000)
Malavi	-0.039 (0.000)	0.623 (0.699)	-0.0003 (0.000)	-0.033 (0.161)	-0.002 (0.139)	0.146 (0.000)
Mali	-0.325 (0.610)	0.847 (0.514)	-0.0007 (0.000)	-0.076 (0.201)	0.001 (0.000)	-0.233 (0.000)
Mozambik	0.080 (0.114)	-0.43 (0.496)	-0.007 (0.487)	-0.071 (0.266)	-0.001 (0.006)	0.787 (0.002)
Nijer	-0.021 (0.000)	0.062 (0.000)	-0.004 (0.025)	0.007 (0.000)	0.002 (0.000)	0.936 (0.000)
Senegal	-0.47 (0.636)	-0.103 (0.000)	-0.011 (0.124)	-0.025 (0.031)	0.0007 (0.000)	-0.575 (0.001)
Sierra Leone	0.492 (0.880)	-0.255 (0.593)	0.007 (0.170)	0.044 (0.540)	-0.01 (0.811)	-34.561 (0.800)
Sudan	0.502 (0.738)	-0.255 (0.534)	-0.017 (0.523)	0.009 (0.060)	-0.001 (0.000)	-4.122 (0.396)
Togo	-0.044 (0.000)	0.723 (0.688)	0.016 (0.518)	0.150 (0.701)	-0.024 (0.810)	-47.718 (0.797)
Uganda	0.048 (0.000)	-0.191 (0.032)	-0.013 (0.161)	-0.021 (0.079)	-0.003 (0.000)	-1.36 (0.014)
Zimbabve	0.232 (0.808)	-0.356 (0.736)	0.043 (0.738)	-0.257 (0.839)	-0.006 (0.602)	-6.224 (0.848)

Tablo A.4

Ülke Bazlı AMG Tahmin Sonuçları (Gelir Odaklı)

Ülke	Indem	Inpeace	fdi	Intds	capf	Incor
Botsvana	0.077 (0.309)	-0.100 (0.406)	-0.0002 (0.904)	0.004 (0.826)	-0.006 (0.019)	-0.743 (0.001)
Kamerun	0.083 (0.293)	-0.276 (0.149)	-0.005 (0.621)	-0.04 (0.138)	-0.005 (0.515)	1.332 (0.047)
Fil Dişi Sahili	-0.067 (0.294)	-0.090 (0.467)	0.018 (0.039)	0.027 (0.188)	0.003 (0.454)	-0.626 (0.004)
Gabon	0.050 (0.455)	0.474 (0.005)	-0.001 (0.615)	0.010 (0.395)	0.006 (0.000)	10.408 (0.003)
Gana	0.137 (0.035)	-0.010 (0.896)	0.004 (0.234)	0.015 (0.430)	0.0004 (0.813)	-3.713 (0.003)
Gine	-0.067 (0.212)	-0.111 (0.233)	0.002 (0.274)	0.009 (0.535)	-0.0007 (0.962)	-2.301 (0.000)
Kenya	0.150 (0.018)	-0.068 (0.366)	0.002 (0.734)	-0.016 (0.559)	0.004 (0.156)	-0.675 (0.565)
Malavi	-0.146 (0.034)	0.437 (0.000)	0.001 (0.639)	-0.020 (0.367)	-0.001 (0.529)	-0.291 (0.036)
Mali	0.031 (0.776)	1.448 (0.001)	-0.005 (0.466)	-0.169 (0.006)	0.007 (0.157)	-0.569 (0.392)
Mozambik	0.066 (0.056)	0.024 (0.572)	-0.0009 (0.530)	-0.077 (0.000)	-0.001 (0.405)	0.447 (0.573)
Nijer	0.014 (0.479)	-0.047 (0.282)	-0.004 (0.040)	-0.001 (0.898)	0.003 (0.014)	-1.325 (0.077)
Senegal	-0.157 (0.030)	0.320 (0.082)	0.001 (0.840)	-0.045 (0.018)	0.001 (0.601)	0.353 (0.078)
Sierra Leone	0.297 (0.004)	-0.216 (0.098)	0.006 (0.240)	-0.043 (0.206)	-0.0005 (0.891)	11.279 (0.168)
Sudan	0.038 (0.445)	0.040 (0.451)	-0.01 (0.020)	-0.008 (0.336)	0.002 (0.307)	-3.286 (0.001)
Togo	-0.26 (0.246)	0.080 (0.873)	0.001 (0.863)	-0.007 (0.863)	-0.005 (0.082)	-6.176 (0.311)
Uganda	0.151 (0.026)	-0.171 (0.214)	0.006 (0.405)	-0.024 (0.093)	0.002 (0.727)	1.073 (0.190)
Zimbabve	-0.175 (0.123)	-0.088 (0.719)	0.005 (0.842)	0.179 (0.048)	0.0008 (0.927)	-0.850 (0.644)